

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA – PODGORICA

Doc. Dr Miloš Bešić

**METODOLOGIJA
POLITIČKIH
NAUKA**

SKRIPTA ZA STUDENTE IV GODINE STUDIJA

I OSNOVNA PITANJA NAUČNOG METODA U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Nauka, naučni metod, epistemološki principi

Ukoliko postoji makar jedna civilizacijska univerzalija ljudskog roda, onda je to svakako traganje za *istinom*. Pri tom, nije jasno otkud potreba za *saznanjem*? Da li je ta potreba imanentno ugrađena u ljudsku prirodu, da li je ona rezultat ‘dokolice’, kako to filozofi vele, ili je pak proizvod potrebe ljudskog roda da uspešnije i efikasnije unapređuje svet oko sebe? Već na ovom mestu opredelite li se za jedan od tri ponuđena odgovora, nužno usvajate određene teorijske premise. Ukoliko se složite sa prvim odgovorom, pristalica ste ontološko-antropološkog pristupa, ukoliko vam je drugi bliži, pripadate socio-kulturnom konstruktivizmu, a ako vam je treći najsmisleniji, onda ste opredeljeni utilitarista (pristalica pragmatizma). Bilo kako bilo, jednom prihvaćen stav, istovremeno podrazumeva prihvatanje čitavog niza premisa, koji određuje našu percepciju. Drugim rečima, nema načina da patikularno prihvatite određene teorijske stavove, a da pri tom odbacite sve one druge stavove koji iz ovoga nužno proizilaze. No, obzirom da su sva tri gore definisana stava, naučno nedokaziva, jedino što može da vas opredeli za jedan od njih jeste *vera*, ili drugim rečima, iste (stavove) ne možemo dokazati na racionalan i naučno opravdan način, već je istina sadržana u ovim stavovima u osnovi *religijska istina*. Problem nastaje onog trenutka, ako preispitujući sebe, ustvrdite da Vi niste religiozna osoba, i eto paradoksa!

Šta onda znamo na samom početku ovog malog opusa? Prvo, od teorijskih premisa zavisi naš budući stav o određenim pitanjima, ili drugim rečima, pre nego se opredelimo za neki stav veoma je važno da preispitamo sve posledice koje nužno iz ovoga stava proizilaze, i drugo, postoji nešto što se zove *religijska istina* i nešto što možemo zvati *naučnom istinom*, i treće, religijska istina nije isto što i naučna istina. Naš predmet, doista, jeste **naučna istina**. Mi ćemo se, dakle, baviti problem otkrivanja naučnih istina, iliti, na ovom kursu ćemo naučiti, kako da dođemo do saznanja koje ispunjava sve uslove da ima karakter **naučnog saznanja**. Međutim, ako želimo da dostignemo naučno saznanje o predmetu saznavanja, opet, nužno i mimo naše volje,

moramo prihvatiti osnovne principe, i sve ono što iz ovih principa proizilazi. Drugim rečima, da bi bismo dosegli saznanje koje se može nazvati *naučnim*, mi moramo prihvatiti određene načine dolaska do ovog saznanja, a ovi načini se jednim imenom zovu **naučni metod**. Dakle, *pod naučnim metodom podrazumevamo primenu niza principa, pravila i procedura a koji omogućuju osvajanje naučnih saznanja*.

Na ovom mestu, dalje, trebamo razjasniti dve stvari, prvo, koje su to karakteristike saznanja koje nosi epitet naučnog saznanja, i drugo, koji su to elementi naučnog metoda, tačnije, o kojim se to principima, pravilima i procedurama radi. Kada je o naučnom saznanju reč, savremena nauka propisuje čitav niz epistemoloških kriterijuma, koje neko saznanje kvalifikuju naučnim. Osnovni epistemološki principi naučnog saznanja su:

- opštost
- objektivnost
- sistematičnost
- preciznost
- pouzdanost
- proverljivost

Ne postoji nauka o pojedinačnom. Svo naše saznanje kao naučno saznanje time opšteg je karaktera. Tako se ovaj naučni zahtev može protumačiti kao epistemološki princip **opštosti**. Opštost naučnog saznanja se postiže samom prirodom naučnog mišljenja. U procesu proučavanja stvarnosti te dolaženja do zaključka koji proishode iz procesa saznanja, mi smo prinuđeni da predmete neposrednog iskustva kojima se u proučavanju obraćamo *uopštavamo*. Tako dolazimo da naučnih stavova, opisa i objašnjanja, koji se sastoje iz definisanih pojmova i koji su kao takvi opšteg karaktera. Ovaj zahtev koji postavlja metodologija je fundamentalnog karaktera. Naime, ne postoji niti jedan *zakon* koji se može okarakterisati kao *naučni* a da nema karakteristiku opštosti, tj. da ne važi za određenu ‘klasu pojava’ koje nalazimo u iskustvu. Ukoliko su naučni zakoni, koji u osnovi predstavljaju krajnji cilj svake nauke, opštijeg karaktera utoliko je znanje izraženo u ovom naučnom zakonu *vrednije*, i obrnuto, ukoliko je klasa pojava obuhvaćena naučnim zakonom manja, onda to

znanje ima karakter nižeg stepena opštosti, te je prema tome sa epistemološke tačke ‘manje vredno’. Dakle, ovde se ne radi samo o opštosti po sebi, već se radi o različitim stepenima opštosti. Ovaj stepen opštosti u osnovi zavisi od samog predmetnog područja kojim se jedna nauka bavi, jer ne postoji nauka koja za predmet ima ‘sve’(ovaj epitet je zadržala filozofija). Da zaključimo, opštost je jedan od osnovnih kriterijuma (normi tj. principa) kojom se jedno naučno saznanje kvalifikuje i na osnovu čega možemo da procenjujemo njegovu *vrednost*.

Sledeći princip koji nije ništa manje važan od prethodnog jeste **objektivnost**. Ovaj princip postavlja zahtev naučnom saznanju da naučne zakonitosti koje nauka formuliše budu *objektivnog karaktera* tj. da budu stvarne, da pripadaju objektivnom svetu. Drugim rečima, saznanje ne sme da bude ‘subjektivno’ tj. ne sme da zavisi od ‘naše’ vlastite želje, volje ili procene. Ukoliko nauka ima za cilj da opiše i objasni određeni objekat kao predmet saznanja, onda priroda samog objekta predstavlja naučni zadatak. Mi u stvarnosti možemo kao naučnici da posedujemo različite vrednosti i stavove, ali ove vrednosti i ovi stavovi ne smeju da utiču na naše proučavanje samog predmeta saznanja ukoliko želimo da ispunimo kriterijum objektivnosti. Time se obezbeđuje da znanje kao rezultat naučnog istraživanja bude zaista nešto ‘stvarno’ tj. nešto što je karakteristika samog objekta kao predmeta našeg saznanja.

U procesu proučavanja stvarnosti sa ciljem da se otkriju određene zakonitosti mi moramo da upotrebljavamo određena sredstva i da sledimo izvesna pravila. Ova sredstva i ova pravila zovemo metodama. To znači da se mi moramo ponašati *sistematično*. Otud sledeći epistemološki princip koji se može definisati kao **sistematičnost**. Biti sistematičan znači zaista imati određen ‘sistem’ koji povezuje sve faze naučnog istraživanja. Pošto se sistem po svojoj suštini sastoji iz delova koji međusobno stoje u konzistentnom odnosu, to znači da nas ovaj epistemološki princip upućuje na to da u naučnom istraživanju svaka faza mora biti povezana sa prethodnom jednako kao i sa budućom fazom. Samo tako je saznanje koje se dobija kao krajnji rezultat epistemološki opravdano. Sistematičnost kao epistemološki princip važi za svaki aspekt naučnog postupka. Kako za metodu, tako i za teoriju uključujući i formalizaciju, tj. način na koji se jedna naučna spoznaja izlaže. U svim ovim

aspektima epistemologija mora da prati naučnu proceduru i postavlja zahteve koje smo mi ovde opisali kao sistematičnost.

Preciznost je epistemološki princip koji je možda najjednostavnije opisati čak i na zdravorazumskoj osnovi, ali koji time nije ništa manje važan od ostalih epistemoloških nirmi. Pošto je preciznost gotovo nemoguće definisati po sebi¹, čini se da je najbolje dati nekoliko primera. Najbolji način da se preciznost opiše, po mom mišljenju, jeste analogija sa gađanjem mete strelom (ili vatrenim oružjem sve jedno). Meta se sastoji iz deset koncentričnih krugova posmatranih od većih ka manjim, sa najmanjim u centru. Ukoliko pogodimo veći krug (recimo broj 1) mi smo manje precizni nego li kada pogodimo manji krug (recimo broj 5). Ako pogodimo najmanji krug (onaj u centru sa brojem 10), možemo reći da smo povećali preciznost, tj. da smo veoma precizni. Uzmimo drugi primer iz fizike. Recimo npr. da smo došli do saznanja da ukoliko jedan kanap opteretimo predmetom velike mase, dolazi do pucanja samog kanapa. Mi možemo izraziti ovaj stav: Ukoliko se kanap (određenih dimenzija i karakteristika), optereti predmetom ‘velike’ mase, doći će do pucanja kanapa. Ovaj stav koristi predikat ‘velike mase’. Naš stav će, međutim, biti precizniji ukoliko kažemo: ukoliko se kanap (određenih dimenzija i karakteristika) optereti predmetom čija je masa veća od 3,5 kg., doći će do pucanja kanapa. Preciznost kao epistemološki kriterijum prati sve aspekte naučnog saznanja. Tako može biti manje ili više precizno: definisanje naučnog problema, formulisanje hipoteza, prikupljanje podataka itd. Zahtev za preciznošću ima prema tome jedan širok spektar epistemološke primene u nauci.

Sledeći epistemološki princip o kome ćemo govoriti jeste **pouzdanost**. Ovaj princip postavlja zahtev naučnom saznanju da ovo mora biti pouzdano, tj. da se ne sme dovoditi u sumnju. Naučno znanje tako mora biti *uverljivo* ili drugim rečima mora biti tako postavljeno i predstavljeno da mi *opravdano verujemo* u ono što nam ovo znanje iznosi. U procesu epistemološkog preispitivanja naučnog znanja sa stanovišta pouzdanosti mi tražimo argumente i stavove izražene u naučnoj teoriji koja je predmet naše analize a koji idu u prilog ‘opravdavanja’ znanja koje ta teorija izlaže. Što je broj ovih argumenata i stavova veći to se može govoriti da je samo znanje o kome je reč

¹ Doista moguće je; ali je očito da bi svaki ovakav pokušaj delovao isuviše apstraktno za udžbeničke svrhe.

vrednije jer je 'pouzdanije'. U okviru posebnih teorija kao i u okviru posebnih metodoloških postupaka postoje i neki sasvim specifični *kriterijumi pouzdanosti*. Tako su na primer u primeni statističkih metoda razvijene posebne tehnike kao *mere pouzdanosti*. U teorijskoj metodologiji se pouzdanost povećava boljom teorijskom elaboracijom, jasnim definicijama i dorbim objašnjenjima.

Poslednji epistemološki princip kojim ćemo se ovde baviti jeste **proverljivost**. I ovaj princip je svakako nezaobilazan i veoma važan. On postavlja zahtev naučnom saznanju da je ovo moguće proveravati. Ukoliko jedno naučno saznanje ne možemo proveriti, to znači da to saznanje i nema nikakvu epistemološku vrednost jer se ne može *dokazati*. Tako proverljivost stoji u direktnoj proporciji sa postupkom dokazivanja u nauci. Kad kažemo proverljivost mi zaista mislimo na *intersubjektivnu proverljivost*. Ovo znači da znanje do kojeg je došla osoba X može biti provereno od osoba Y i Z. Dakle, proverljivost ima intersubjektivni karakter. Iz ovih razloga su neki epistemolozi smatrali da objektivnost i proverljivost predstavljaju jedan isti epistemološki princip. Oni tvrde da objektivno znači negaciju subjektivnog te prema tome u suštini znači 'intersubjektivno proverljivo'. No, ukoliko se stvari postavljaju na ovakav način čini se da se svaki epistemološki princip može opravdati kao sastavni deo nekog drugog principa². Proverljivost je neposredno povezana i sa jednim važnim metodološkim zahtevom. Ovaj zahtev nalaže da se naučno saznanje mora staviti u takvu formu koju je moguće neposredno proveriti. Da bi ovo bilo moguće, neophodno je i poštovati jedno drugo metodološko načelo, a to je *načelo javnosti*. Dakle, ukoliko želimo da naučno saznanje koje izlažemo bude proverljivo (a ovo je zhtev same epistemologije), onda je neophodno da čitav naučni postupak kojim smo došli do određenog saznanja 'objavimo' tj. prikažemo ga u onom obliku u kome smo ga izveli. Na kraju treba reći da zahtev za proverljivošću nije dvovalentat tj. da je neko znanje ili proverljivo ili neproverljivo. Najčešće se nasuprot ovoj bivalenciji govori o *stepenima proverljivosti*. To znači da svako naučno saznanje može biti manje ili više proverljivo, te da epistemologija ima zadatak da u analizi pokaže u kom stepenu je neko posebno naučno saznanje proverljivo.

² Ova teza ide u prilog objašnjenju o komplementarnosti epistemoloških principa o čemu ćemo govoriti neposredno posle obrazlaganja samih epistemoloških principa

Veoma je važno imati u vidu da svi ovi epistemološki principi stoje međusobno u **komplementarnom odnosu**. To znači da su međusobno povezani, da jedni druge podrazumevaju, te da nedostatak jednog principa nadopunjavaju ostali i obrnuto. Tako je npr., kao što smo videli nemoguće govoriti o objektivnosti a da se to ne tiče proverljivosti. Takođe, teško je govoriti o sistematičnosti a da to ne podrazumeva u neku ruku i preciznost. Dakle, epistemološka analiza podrazumeva primenu epistemoloških kriterijuma (normi) na naučno saznanje čime se ispituje naučna (epistemološka)vrednost ovog saznanja. Ovi epistemološki kriterijumi se nalaze u komplementarnom odnosu što znači da epistemološka analiza jeste kompleksan proces koji je veoma važan zato što nam on daje kanačan sud o tome koliko vredi neka posebna naučna teorija ili metoda.

Naučno saznanje i neprijatelji nauke

Dakle, **naučno saznanje** jeste naučno, samo ukoliko je opšte, objektivno, sistematično, precizno, pouzdano, proverljivo i opovrgljivo. Konsekventno, naučni metod predstavlja način da se u naučnom postupku dođe upravo do saznanja koje krasi svi ovi atributi, tj. ovi atributi su sastvani deo naučno-istraživačkog postupka. Predloženi uslovi koje naučno saznanje mora da ispuni su očito strogi. Otud nužnost da i sam metod koji nam omogućava dolazak do naučnog saznanja mora biti strog. U osnovi, naučni metod mora da ispuni tri osnovna uslova a to su **javnost, sistematičnost i kontrolisanost**. *Javnost*, kao prvi princip, jednostavno znači da upotrebom naučnog metoda ne sme biti ničega skrivenog od očiju naučne javnosti. Svaki postupak i svaki korak koji smo primenili u traganju za naučnim saznanjem mora biti dat na uvid naučnoj javnosti. Ovo zato, što se samo posredstvom primene načela javnosti obezbeđuje da saznanje do kojeg dolazimo jeste objektivno, tj. da je to saznanje intersubjektivno proverljivo. Poštovanjem načela javnosti, mi dajemo mogućnost svim drugima koji se bave istim problemom, da ponove sve procedure koje smo mi primenili, i da na taj način mogu kritički da se odnose prema našim kankluzijama. *Sistematičnost* znači da u primeni naučnog metoda mi imamo obavezu

da na jedan konzistentan i logički opravdan način povezujemo činjenice i pojmove. U ovom pogledu nema opravdanja za *ad hoc* objašnjenja, niti za skraćeni put odnosno preskakanja bilo koje stepenice u naučnom postupku. Sistematičnost podrazumeva, jednako, i postupnost u procesu istraživanja i uvođenje reda u interpretaciju dobijenih konkluzija. *Kontrolisanost*, znači da predmet saznanja mora da bude podvrgnut najrigoroznijim mogućim merama koje okolnosti dozvoljavaju. Svi uslovi u kojima se istraživanje odvija moraju se staviti pod kontrolu, a generalizacije i zaključci mogu biti rezultat samo pažljivog, dugog, mukotrpnog i neretko bolnog procesa u kome se svaki elemenat saznavanja kritički preispituje i stavlja u jasan kontekst.

Naučno saznanje je pre svega saznanje zasnovano na činjenicama. Drugim rečima, naučno saznanje mora biti **empirijskog karaktera**. Nauka jeste delatnost koja počiva na apstraktnom mišljenju, ali je njeno krajnje ishodište da **objasni i razume stvarnost**. Prema tome, i naučni metod predstavlja metod empirijske analize, pri čemu se u naučno-istraživačkom postupku uspostavlja jasna i precizna veza između apstraktnih pojmova i empirijskih činjenica (klase pojava) koje ti pojmovi obuhvataju svojim obimom i sadržajem. Drugim rečima, naučni metod mora da počiva na stalnom kretanju od apstraktnih pojmova do činjenica, i obrnuto, a saznanje koje se ostvaruje, mora zadovoljiti i teorijske i empirijske kriterijume.

No pre, nego li krenemo dalje, najpre da se obračunamo sa najvećim neprijateljima naučnog saznanja. Kada kažemo najvećim, pod tim se razume da je neprijatelj mnogo, a da ćemo se mi ovde baviti samo onim neprijateljima koji najčešće i najsnažnije ugrožavaju naučno saznanje. Prvi neprijatelj je svakako **tradicija**. Svi mi pripadamo određenoj kulturi, a kultura u sebi imanentno sadrži čitav niz saznanja, koja ne traže posebno objašnjenje. Pogled na svet, vrednosti, stavovi, sve su to elementi koji 'prirodno' određuju našu percepciju. Tradicija u sebe sadrži čitav niz stereotipa koje smo mi u procesu vaspitanja usvojili i identifikovali se sa 'istinama' na koje se ti stereotipi odnose. Tradicija nam nudi odgovore koji su 'sami po sebi razumljivi' šta je to svet koji nas okružuje, ka čemu treba težiti, ko smo mi zapravo, šta je dobro a šta zlo, kakvi su ljudi itd. Sve ove sadržaje tradicija je postavila u jedan vrlo konzistentan odnos koji nam se nameće kao 'prirodan' pogled na svet. Tradicija pri tom nudi odgovore, a da samo pitanje nije ni postavljeno, iliti, makar 'nas' niko nije pitao. Istine

koje tradicija nudi, pritom, nemaju potrebu za dokazivanjem, one su same po sebi razumljive i očigledne svakom ko je 'normalan'. Tradicija, dalje, ne trpi kritiku, ukoliko postavimo bilo koje pitanje koje problematizuje premise na kojima tradicija počiva, možemo lako biti proglašeni za 'neprijatelja' vlastite krvi i tla, nekog ko nema poštovanja prema onom što je sveto itd. Sve u svemu, čini se da je tradicija veoma moćan neprijatelj naučnom traganju za istinom. Drugi neprijatelj je **autoritet**. On se može pojaviti u velikom broju različitih oblika: religijski autoritet, politički autoritet, harizmatski autoritet itd. Istine koje autoritet nudi oravdavaju se samim tim što iza njih stoji autoritet. Stavovi koji proističu iz autoriteta svoju snagu baziraju na tome *KO* je nešto rekao, a ne *ŠTA* je rečeno. Dovedi u pitanje te stavove, značilo bi dovesti u pitanje sam autoritet koji iza tih stavova stoji, a autoritet i jeste autoritet samo ukoliko se ne dovodi u pitanje, i ukoliko 'zdravo za gotovo' prihvatamo istine koje nam on nudi. Treći neprijatelj jesu **interesi**. Svi mi pripadamo određenim društvenim grupama, glasamo za određene političke partije, pristalice smo ili pak neprijatelji neke ideologije. Samom činjenicom što pripadamo jednom društvu nužno ulazimo u zonu različitih interesa, kako naših tako i drugih pojedinaca i društvenih grupa. Ovi interesi utiču na naše mišljenje i neretko oblikuju naše teorijske stavove i istraživački postupak. Majnhamova ideja o 'slobodno lebdećem intelektualcu' je tako ostala mit prošlosti i neostvareni san. Četvrti neprijatelj jeste **zdravorazumsko mišljenje**. Snaga ovog neprijatelja jeste njegova uvežbana, snagom iskustva podržana konvencionalnost i usaglašenost. Tako pojmovi, sudovi i konkluzije koje smo akumulirali životnim iskustvom postaju norma za sve ostale oblike saznanja. Svakodnevno mišljenje je pežorativno po svom karakteru. Ono je jednako i subjektivno jer je proizvod našeg vlastitog iskustva. Kao takvo, ono nije bezvredno po sebi, ali jednostavno kao čvrsto ukorenjeno u sistem mišljenja predstavlja prepreku za naučno saznanje. Problem je utoliko veći što u društvenim naukama, gotovo po pravilu, predmeti svakodnevnog iskustva jesu i predmeti naučnog mišljenja, tj. problem koji konfuzni pojmovi svakodnevice proizvode za naučno mišljenje su utoliko izraženiji.

Nauka i naučno mišljenje zahtevaju radikalni obračun sa neprijateljima koje smo gore identifikovali. Naučno mišljenje ne priznaje tradiciju i njene vrednosti kao temelj spoznaje. Pri tom se nauka ne suprotstavlja tradiciji kao načinu života u jednom

društvu, već jednostavno osporava premise koje su na tradiciji zasnovane kao temelje naučnog saznanja. Jedini autoritet u nauci jesu naučno legitimni postupci dokazivanja zasnovani na činjenicama i standardizovanim procedurama koje nameće naučni metod. Istine koje u tom smislu nude religijski ili neki drugi autoriteti jesu legitiman predmet kritike i preispitivanja. Pripadnost socijalnim grupama, i bliskost određenim interesima jeste poseban problem. Veber je u tom smislu postavljao zahtev da nauka mora biti 'vrednosno neutralna', i da naučnik/istraživač mora da u naučnom procesu stavi po strani sve svoje interese i vrednosti koji bi mogli da ugroze objektivnost naučnog procesa. U stvarnosti, pokazalo se da je to gotovo nemoguće. Ono što je moguće jeste 'refleksija', tj. zadatak da naučnik-istraživač privede svesti vlastite interese i stavove i da iste (interese) drži pod kontrolom u naučno istraživačkom postupku, vodeći računa da ovi interesi ne ugroze njegovo prosuđivanje i procedure koje preduzima. Konačno, svi pojmovi koji se koriste u nauci moraju se preispitati i analizirati. Drugim rečima, ne sme se dozvoliti *ad hoc* prihvatanje bilo kog koncepta koji ima određene konotacije u zdravorazumskom mišljenju. Veoma je uputno, da se svi pojmovi koji dolaze iz iskustva oblikovani zdravim razumom dekonstruišu i da se u tom postupku formiraju novi, naučni pojmovi koji imaju jasno definisan obim i sadržaj.

II ELEMENTI I STRUKTURA NAUČNOG SAZNANJA

Pojmovi, kategorije i definicije

Prvi i osnovni elemenat naučnog saznanja jeste **pojam**. Pojam predstavlja *apstrakciju*. Kao apstrakcija pojam predstavlja nešto *opšte*. Pojam nastaje u procesu apstrahovanja a to je proces u kome se iz sveta iskustva kao jedinica posmatranja uzima jedna *klasa pojava*. Apstrahovanje kao kognitivni proces se može shvatiti dva smisla. Prvo, ‘apstrahovati nešto’ znači izdvojiti ga a zatim ‘apstrahovati od nečega’ znači nešto zanemariti. Ova dva značenja su očito veoma povezana i u osnovi predstavljaju jedan isti postupak, zato što izdvojiti nešto iz stvarnosti kao značajno u isto vreme znači zanemariti ono što je nevažno (akcidentalno, efemerno). Dakle, pojam predstavlja *ideju* koja je kao takva nastala u procesu apstrahovanja. Taj pojam ima svoj obim i sadržaj. Sadržaj pojma jeste skup karakteristika neke pojave koje su se izdvojile u samom procesu apstrahovanja, te su tako suštinski važne kao odlike (karakteristike, svojstva) pojave o kojoj je reč. Obim pojma je sam skup empirijskih predmeta koje pojam obuhvata. Tako vidimo da pojam kao osnovna jedinica ‘znanja’ predstavlja *idealizaciju stvarnosti*. Dakle, vraćamo se na problem S – O odnosa. Pojam postoji samo u idealitetu a njegov smisao jeste reprezentativnost empirijskog sveta koji je ovim pojmom obuhvaćen. Bez pojmova mi nismo u stanju da mislimo stvarnost, jer se ova sastoji jedino iz pojedinačnih stvari. Pošto nauka o pojedinačnom ne postoji, osnovno je da se stvarnost dovede na nivo opštosti. Pojam je taj koji nam ovo omogućuje. Pri tome, misleći u pojmovima mi u suštini mislimo stvarnost. Pojam je tako nešto apstraktno, dok je njegov sadržaj nešto konkretno. Međutim, i sami pojmovi mogu biti različitog stepena opštosti zavisno od toga koliko im je obim i sadržaj. Najopštiji pojmovi u nauci zovemo **kategorijama**. Možemo reći da se svaki pojam sastoji iz četiri elementa:

- termin tj. sama reč
- ekstenzija tj. klasa pojava koja je pojmom obuhvaćena
- referans tj. svojstva koja tu klasu pojava karakterišu
- značenje tj. odnos između termina i denotata (stvarnosti)

U pozitivističkoj interpretaciji, smatra se da pojam nastaje u sledećem procesu:

ČULA → PREDSTAVA → POJAM

Dakle, pojam nastaje tako što u procesu apstrahovanja posreduje *predstava*. To znači da mi stvari prvo *čulno opažamo*, zatim ih *predstavljamo* (zamišljamo) a konačno ih *poimamo*. Dok je u prvom trenutku predmet spoznaje neposredno dat, u fazi predstavljanja i poimanja predmet je *interiorizovan* tj. postaje sastavni deo našeg sveta ideja.

Osnovni problem sa ovakvim pristupom jeste kako objasniti pojmove koji nisu dati u iskustvu (pojam moći, sile, kauzaliteta). Očito je dakle da u samoj fazi posmatranja mi u stvarnost unosimo elemente racionalnog (subjektivnog). Ovim pitanjem kao jednim od veoma značajnih epistemoloških problema bavićemo se kasnije.

Sledeći element naučnog saznanja jeste **definicija**. Definicija predstavlja *iskaz* kojim se predmet saznanja određuje. Definicije operišu pojmovima. Osnovna struktura svake definicije je sledeći: "S je P". To znači da definišući stvar (S) mi ovoj pridajemo određena svojstva tj. predikate (P). Dok je stvar koju definišemo pojedinačnog karaktera, sama svojstva su opšteg karaktera (npr. žuto, veliko, prostorno itd.). Tako se čini da je suština definisanja u osnovi *uopštavanje* tačnije, mi neki pojedinačni predmet koji saznajemo određujemo posredstvom opštih odrednica. Svaka definicija ima dva elementa: *definiendum* i *definiens*. Definiendum predstavlja 'ono što definišemo' a definiens predstavlja 'ono čime definišemo'. Postoji više različitog tipa definisanja i sve su one manje ili više epistemološki vredne osim jednog oblika koji je sa epistemološkog stanovišta neprihvatljiv. To je **negativna definicija**. Ovaj tip definicije podrazumeva da se jedna stvar određuje tako što će se reći šta ona nije. Iako se čak i u ovoj vrsti definicije može pronaći po koje zrna istine, u modernoj nauci se negira epistemološka vrednost ovakvih definicija. Upravo su epistemološki najplodnije **esencijalističke definicije**. Ovaj tip definicije određuje predmet našeg saznanja posredstvom njegovih suštinskih karakteristika. Suštinske karakteristike su one koji

jednu pojavu čine da to upravo bude ona a ne neka druga pojava³. Osim ovog tipa postoje i **deskriptivne definicije**, koje neki predmet definišu opisujući ga. Iz širokog spektra mogućih definicaja, mi ćemo još pomenuti i **pokazne definicije**. Ovaj način definisanja je važan u situaciji kada nemamo drugog načina da jednu pojavu definišemo, te mi tu pojavu možemo samo da *pokažemo*, čime smo je učinili jasnijom i omogućili sebi da se njom dalje bavimo.

Sledeći sastavni deo strukture naučnog saznanja se često uzima kao najvažniji. To su **naučni zakoni**. Otkrivanje naučne zakonitosti jeste jedan od osnovnih ciljeva svake posebne nauke. Ukoliko je veći broj otkrivenih naučnih zakonitosti u jednoj naučnoj oblasti utoliko se smatra da je ova naučna oblast naprednija. U osnovi, naučni zakon predstavljaju naučni dokaz o postojanju određene uzročno-posledične veze između pojava. Tako se oni uvek daju u formi **naučnog objašnjenja**⁴. Dakle, suština otkrivanja naučnih zakona se svodi na otkrivanje određene stalne veze između predmeta koji su predmet naučne spoznaje. Kada se ova veza otkrije, opiše i objasni, tada govorimo da smo došli do naučnih zakonitosti.

Sledeći element naučnog saznanja bi metodički mogao i da prethodi našem objašnjenju naučnog zakona. To su **naučne hipoteze**. Hipoteza u osnovi znači *pretpostavka*. Mi u procesu sticanja znanja, proučavajući predmete spoznaje postavljamo određene pretpostavke. U određenom naučnom postupku mi te pretpostavke proveravamo i dokazujemo. Ukoliko se jedna hipoteza putem velikog broja različitih provera pokaže kao 'istinita' utoliko mi možemo ovu hipotezu da iskažemo u obliku naučnog zakona⁵. To znači da hipoteza metodološki prethodi otkrivanju naučnih zakona. Međutim, pre nego li počnemo proveru neke hipoteze mi moramo da joj damo odgovarajući oblik. Ovaj oblik nam u osnovi omogućava njeno testiranje. Ovakva hipoteza je rezultat procesa *operacionalizacije* i mi je stoga zovemo **radnom hipotezom**. Hipoteze su veoma značajan element saznanja sa heurističkog

³ Očito da se termin 'pojava' ovde uzima u širokom smislu kao: entitet, nešto...

⁹ Zbog posebnog značaja koji ima naučno objašnjenje ovom pitanju smo posvetili posebnu pažnju u posebnom delu našeg izlaganja

⁵ Upravo je ovo razlog što ćemo, takođe, u okviru detaljne analize naučnog objašnjenja dati i preciznije određenje naučne hipoteze

stanovišta. One nam tako omogućavaju da proširujemo i unapređujemo naučno saznanje.

Sledeći oblik naučnog saznanja jeste **naučna teorija**. Ovaj oblik naučnog saznanja nastaje kada se u dugom istorijskom procesu uobličiti čitav niz pojmova, kategorija, definicija, hipoteza i naučnih zakona. Tako naučna teorija postaje jedan celovit prikaz koji povezuje sve ove elemente na jedan koherentan način. Svaka naučna teorija ima tako svoju strukturu u kojoj navedeni elementi zauzimaju svoje mesto. Cilj svake teorije jeste da bude **aksiomatizovana**. To znači da teorija sadrži određene prve principe (aksiome) iz kojih se čitav korpus naučnog saznanja koji ova teorija obuhvata može dedukovati. Čitav teorijski sistem se može *epistemološki proveravati* na četiri načina:

- *provera unutrašnje doslednosti sistema* – u ovom procesu se logički između sebe upoređuju zaključci koji su izvedeni iz teorije
- *istraživanje same logičke forme teorije* – u ovom procesu cilj je da se utvrdi naučni karakter teorije
- *provera putem upoređivanja sa drugim teorijama* – cilj je da se uvidi da li ta teorija zaista jeste autentična te u čemu ona može da unapredi naše znanje
- *provera putem empirijske primene zaključaka koji se mogu izvesti iz te teorije* – ovo je dakle provera teorije iskustvom

Dakle, naučna teorija predstavlja složenu tvorevinu. U tom smislu kao finalni oblik naučnog saznanja ona ima posebno mesto sa stanovišta epistemološke analize. Mi tako sa epistemološkog stanovišta imamo puno posla ukoliko želimo da temeljno analiziramo jednu naučnu teoriju. Kad kažemo temeljnu, time mislimo na ispitivanje njene opštosti, objektivnosti, sistematičnosti, preciznosti, pouzdanosti i proverljivosti. Ukoliko se u okviru ovog zadatka uzme u obzir i epistemološka analiza svih elemenata koji sačinjavaju datu teoriju (pojmovi, kategorije, definicije, zakoni...), postaje sasvim očito da je posao epistemologa veoma zahtevan i složen.

Hipoteza i objašnjenje – epistemološki pogled

Mi smo dali osnovne odrednice i karakteristike naučne hipoteze. Zbog svog značaja i epistemološke veze sa naučnim objašnjenjem mi ćemo ovom problemu posvetiti više pažnje. Hipoteza je kao što smo rekli *pretpostavka*. Ona nastaje kao rezultat sagledavanja određenih pojava i odnosa one empirijske stvarnosti koja je predmet naše spoznaje. U praksi naučne spoznaje mi najčešće formulišemo nekoliko hipoteza. Ove zatim operacionalizacijom definišemo tako da ih možemo proveriti pri čemu konačno dolazimo da niza radnih hipoteza koje testiramo tj. proveravamo. Nakon ovih provera, mi utvrđujemo istinitost hipoteza. Ukoliko jasno i nedvosmisleno jedna hipoteza bude potvrđena nakon procesa provere, tada možemo reći da smo otkrili naučnu zakonitost. U povratnom procesu, tj. postupku objašnjenja hipoteze na osnovu otkrivenog naučnog zakona, mi smo u stanju da *konkluzijom* opravdamo hipotezu. Evo kako ovaj postupak izgleda u formalizovanom obliku:

F1, F2...Fn - činjenice koje objašnjavamo (explanandum)

Hipoteza H objašnjava F

Niti jedna druga hipoteza ne objašnjava F bolje nego H

H je istinito

Pošto smo utvrdili da je epistemologija normativna disciplina, potrebno je formulisati jasne epistemološke kriterijume koji propisuju karakteristike koje dobra hipoteza mora da poseduje. Te karakteristike su:

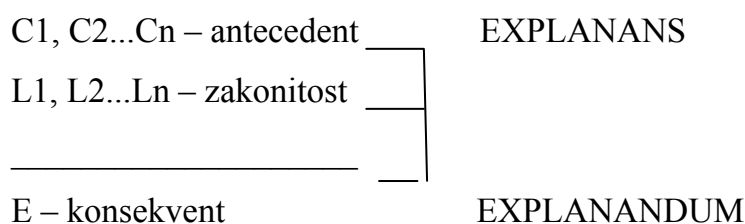
- 1) *Jednostavnost* - da bi bila razumljiva, operacionalna i upotrebljiva dobra hipoteza u osnovi mora biti jednostavna, bez obzira koliko su složeni odnosi kojima se ona bavi. Jednostavnost je tako formalna karakteristika hipoteze i ne tiče se njenog sadržaja.
- 2) *Proverljivost* – ovo je univerzalan epistemološki kriterijum. Primenjen na samu problematiku hipoteze, ovaj kriterijum postavlja zahtev da hipoteza

mora biti formulisana tako da ju je moguće proveravati. U protivnom ona nema nikakvu epistemološku vrednost

- 3) *Plodnost* – ovaj zahtev je, takođe, veoma važan i on zahteva od hipoteze da ova, ukoliko se pokaže njena opravdanost, zaista doprinosi razvoju naučnog saznanja. Drugim rečima, hipoteza mora potencijalno da otkriva one zakonitosti koje nisu već poznate
- 4) *Jasnost* – ovaj princip je u uskoj vezi sa jednostavnošću. Njime se postavlja zahtev da u okviru hipoteze svi odnosi koji se postavljaju u uzročno-posledičnom smislu moraju biti sasvim jasni i razgovetni. Svaka konfuzija u ovom smislu ugrožava vrednost saznanja koje ćemo dobiti eventualnim potvrđivanjem hipoteze.
- 5) *Konzervativnost* – ovaj zahtev podrazumeva da hipoteza mora početi od poznatih stvari kako bi se naše saznanje proširilo. Konzervativnost se upravo kao zahtev odnosi na one sadržaje koje hipoteza postavlja kao osnov saznavanja onih odnosa koji nam nisu poznati.
- 6) *Eksplanatorna adekvatnost* – ovaj princip je jako važan i on nam ukazuje na potrebu da hipoteza mora na određen, prihvatljiv, adekvatan i logički opravdan način da postavlja u odnos pojave koje istražujemo.

Ukoliko putem velikog broja provera potvrdimo jednu hipotezu, onda kažemo da smo otkrili *naučnu zakonitost*. Tada hipoteza postaje **naučno objašnjenje**. Problemom naučnog objašnjenja bavio se veliki broj epistemologa. U osnovi naučno objašnjenje podrazumeva utvrđivanje ‘stalne’ uzročno-posledične veze između dve pojave. U tom smislu, naučno objašnjenje počiva na dve ključne pretpostavke koje definišu zakonitost samih pojava koje se objašnjavaju. Te pojave moraju biti **koegzistentne** i moraju biti u **sukcesivnom odnosu**. Ovo je osnovni uslov da možemo govoriti o postojanju naučne zakonitosti. Ovo znači da pojave koje stoje u uzročno-posledičnom odnosu moraju postojati u istom trenutku (koegzistencija) i nužno je da jedna drugoj prethodi (sukcesija). Ovo jednostavno objašnjenje ‘objašnjenja’ je jedno od prvih koje se može sresti još u radovima modernijih filozofa.

Jedna logička definicija objašnjenja koju može se naći u radovima K. Popera glasi: “Dati uzročno objašnjenje nekog događaja znači dedukovati iskaz koji ga opisuje, upotrebljavajući kao premise dedukcije jedan ili više univerzalnih zakona, zajedno sa izvesnim singularnim iskazima, početnim uslovima.” (K. Popper, 1959). Međutim, epistemolozi se uglavno slažu da su naučno objašnjenje najbolje definisali Hempel i Oppenheim. Oni svoj pristup definišu kao “deduktivno-nomološka teorija” ili D – N teorija. Evo kako po njihovom mišljenju izgleda formalizovana struktura D – N objašnjenja:

Dakle, naučno objašnjenje predstavlja uviđanje veze između početnih uslova (antecedenta) i posledice (konsekvent) na osnovu postojanja određene zakonitosti. Ili drugim rečima, naučno objašnjenje podrazumeva ukazivanje na koji način iz explanansa ‘proističe’ explanandum. Ovako prikazano naučno objašnjenje poseduje aspekte:

- 1) D – N objašnjenje počiva na *supsumciji*. Drugim rečima, explanandum je sastavni deo generalizacije unutar određene zakonitosti
- 2) D – N objašnjenje ukazuje na to da su događaji *predvidljivi*. Ukoliko znamo uslove i zakone, sasvim je lako događaj i predvideti
- 3) D – N objašnjenje je *kauzalno objašnjenje*, ono nam govori o stabilnim uzročno – posledičnim vezama.
- 4) D – N objašnjenje kao karakteristiku poseduje *potpunost*. Ovo zato što su u explanandumu (antecedentu i zakonitosti) sadržane sve neophodne informacije na osnovu kojih se dolazi do konkluzije.

U popularnoj metodološkoj literaturi naučno objašnjenje se veoma često interpretira kao otkrivanje **neophodnih i dovoljnih uslova**. Tako se samo objašnjenje definiše kao ‘otkrivanje neophodnih i dovoljnih uslova koji opisuju naučnu zakonitost.’ Ako npr. kažemo da je “A neophodan uslov za B”, time nismo dali potpuno uzročno-posledično objašnjenje. Ovo zato što nije naznačeno da je A i ‘dovoljan’ uslov za B. Drugim rečima, postoji mogućnost da su jednako neophodni i C i D, kao neophodni uslovi za B. Sa druge strane ako kažemo da je “A dovoljan uslov za B” To zaista znači: ‘Ako A onda B’. Međutim, ovim nije rečeno da je ‘nužno’ da A postoji u pojavljivanju B. Drugim rečima, moguće je da i C i (ili) D budu ‘dovoljni’ uslovi za A. Tako se došlo do zaključka da valjano uzročno-posledično objašnjenje počiva na isticanju ‘neophodnih i dovoljnih uslova’. Prema tome, forma uzročno-posledičnog objašnjenja glasi: “A je neophodan i dovoljan uslov za B”. Ovo se može iskazati i na sledeći način: “B jeste, ako i samo ako A”.

Kao što se može videti uvek kada smo u dosadašnjem izlaganju govorili o **objašnjenju** mi smo se u osnovi bavili **kauzalnim objašnjenjem** tj, objašnjenjem koje opisuje odnos između uzroka i posledice. Ovaj tip objašnjenja je svakako najznačajniji za nauku te ima najveću epistemološku vrednost. Međutim, osim kauzalnog objašnjenja u nauci su poznati i drugačiji oblici objašnjenja koji su svakako značajni. Tako postoji **funkcionalno objašnjenje**. Ovaj tip objašnjenja ukazuje da između dve pojave postoji *funkcionalna* veza. Pogrešno je, kao što se to ponekad čini, da se funkcionalno objašnjenje tumači kao podvrsta kauzalnog objašnjenja, zato što između ova dva tipa objašnjenja postoji značajna razlika. Pojam funkcije ukazuje na određenu ‘potrebu’. Time kada kažemo da je A funkcionalno za B, to znači da B ima određenu potrebu koju ovo A zadovoljava. Time smo dali jedno funkcionalno objašnjenje. Međutim, ukoliko A zadovoljava potrebu B, to nikako ne znači da je B uzrok A. Ovo zato što je logički sasvim dopustivo da potrebu koju ima B zadovolji C ili D. Osim kauzalnog i funkcionalnog objašnjenja postoji i **strukturalno** objašnjenje. Ovaj tip objašnjenja ukazuje na mesto koje jedna pojava ima u određenoj strukturi. **Genetičko objašnjenje** je onaj tip objašnjenja koji nam ukazuje na to kako se neka pojava razvija. Iako se u naučnoj praksi mogu naći primeri za još neke tipove objašnjenja (recimo istorijsko), mi ćemo na ovom mestu da izdvojimo još jedan tip

naučnog objašnjenja koji je karakterističan za društvene nauke. Naime, u društvenim naukama se često može naći argumenat da je društvo sasvim različito od prirode, te da u njemu ne deluju zakonitosti onako snažno kao što je to u prirodi slučaj. Karakteristika društvenih zakonitosti jeste *stohastičnost*. Iz ovog razloga mi i ne možemo otkriti uzročno-posledične veze, te ne možemo imati objašnjenje kada proučavamo društvo u pravom smislu. Nasuprot objašnjenju, društvene nauke se služe **razumevanjem**⁶. Razumevanje znači ‘objasniti’ ponašanje pojedinaca i društvenih grupa, na osnovu određenih motiva kojim se ti pojedinci i te grupe rukovode. Pošto su motivi sastavni deo vrednosnih obrazaca, razumevati ponašanje znači u osnovi saznavati kulturu jednog društva. Razumevanje čitavih kulturnih celina naziva se *tumačenje*. Iako se doista ne može poreći da se područje ljudskog društva razlikuje od prirode, ipak s čini da i u društvu određene pojave i odnosi mogu da se tumače na uzročno-posledični način, s time što same naučne zakonitosti u društvu nemaju onaj apodiktički karakter koji postoji u prirodi. Ovo nas navodi da je ipak sasvim opravdano da i u procesu obdelavanja ljudskog društva tragamo za naučnim objašnjenjima kauzalnog tipa.

⁶ Iako se razumevanje najčešće shvata kao suprotnost objašnjenju, sa epistemološke tačke mi smo samo razumevanje opisali kao jedan od oblika objašnjenja

III ZNAČAJ, ULOGA I IZGRADNJA TEORIJE U DRUŠTVENIM I POLITIČKIM ISTRAŽIVANJIMA

Teorija u društvenim i političkim naukama predstavlja početak i krajnje ishodište svakog naučno-istraživačkog poduhvata. Svet koji nas okružuje jeste predmet saznanja, ali je saznanje po svojoj prirodi apstraktne prirode i ovaploćuje se posredstvom mreže **pojmov**a (konceptata). Zato se s pravom kaže da je naučno mišljenje konceptualno mišljenje. Koncepti, međutim, kao apstraktne jedinice nisu usamljeni i međusobno nezavisni. Oni su, naprotiv, međusobno povezani i uslovljeni na način da priroda veze između pojmova na jedan sveobuhvatan, racionalan i logičan način objašnjavaju stvarnost, tačnije jednu klasu pojava. Budući da je suštinska pretpostavka nauke da u stvarnosti postoje određene pravilnosti i zakonitosti, zadatak pojmova je da na jedan koncizan, precizan, apstraktan, validan i adekvatan način opiše te pravilnosti i zakonitosti. Pojmovi imaju, kaže se, heurističku ulogu, najpre upravo u ovom smislu, tačnije, sadržaj samih konceptata i njihova međusobna povezanost moraju da **objasne** šta se to zapravo dešava u referentnoj stvarnosti? Kakva je interakcija između različitih klasa pojava? Pod kojim uslovima i na kojim pretpostavkama se pravilnosti dešavaju i zašto se dešavaju? Drugim rečima, organizovan svet pojmova je uslov da **razumemo** i **objasnimo** svet koji nas okružuje a koji jeste predmet naučnog saznanja. Ovaj organizovan svet pojmova nazivamo **naučnom teorijom**.

Svekoliko znanje koje je nauka dostigla organizovano je u obliku naučnih teorija. Drugim rečima, naučna istraživanja imaju za cilj da prepoznaju, prouče i objasne što veći broj zakonitosti koje postoje u društvu, i da ove zakonitosti prevedu na jezik referentnih naučnih teorija. Time i sveukupan naučni napredak može se meriti posredstvom broja i razvijenosti naučnih teorija u jednoj oblasti. Kada neka nauka dosegne svoju zrelost, onda naučne teorije nisu samo ishod naučno-istraživačkih poduhvata, nego su neretko i izvor samih naučnih istraživanja, drugimi rečima, saznanje koja su predstavljena u naučnim teorijama jesu dobar početak za njihovo preispitivanje, produblivanje a po nekad ajesu i predmet opovrgavanja. Kada neka

teorija, na datom stupnju razvoja nauke, na nezadovoljavajući način objašnjava stvarnost, ili kada objašnjenja koja teorija nudi ne odgovaraju realnim društvenim i političkim odnosima, onda obično ta teorija gubi na značaju a njeno mesto zauzima neka druga teorija, koja ovu funkciju ispunjava na kvalitetniji način.

Drugim rečima, saznanja koje teorije nude nisu **konačne istine**. Pre će biti da je reč o privremenim građevinama, i pitanje je dana kada će biti srušene a umesto njih će nastati neke bolje, savremenije i savršenije građevine, koje opet, po prirodi stvari nisu večite već provremene. To je u prirodi same nauke. Nema konačnih i trajnih istina. No, cilj naučnih teorija i nije da nude univerzalnu istinu. Svet konačnog nije svet ljudskog iskustva, jer samo iskustvo je privremeno, svet oko nas se menja, i to kroz epohe sve brže i brže. Da je svet jednom zauvek dat, konačan i nepromenljiv, i da je naše komplementarno iskustvo o tom svetu dato jednom za svagda, onda bi i bilo moguće do konačnih istina. No, obzirom da to nije slučaj, ne preostaje nam ništa drugo nego da razvijemo, unapređujemo i stvaramo naučne teorije, koje na datom stepenu razvoja nauke nude 'najbolje moguće' objašnjenje sveta koji nas okružuje.

Glavni cilj teorija, dakle, jeste u tome da nam nude objašnjenje našeg iskustva. Prema tome, teorije su po definiciji utilitarne, naime, mi ih koristimo da objašnjavamo svet iskustva. Shodno svemu gore navedenom, ne možemo reći da je bilo koje objašnjenje 'savršeno' već svako od objašnjenja koje proističe iz teorijske opservacije je manje ili više u skladu sa činjenicama. Kada je o društvenim odnosima i ponašanjima reč, čitav problem je još kompleksniji. Naime, prirodne zakonitosti jednako važe na svim meridijanima zemljine kugle, ali sa društvenim zakonitostima to nije slučaj. Svako društvo ima niz svojih specifičnosti, te je prema tome referentna stvarnost od kojih je društveno tkivo sačinjeno u svakom pojedinom slučaju drugačije. Sa druge strane, nema sumnje da između određenih društvenih 'tipove' postoji veliki broj zajedničkih elemenata što omogućuje da se saznanje generalizuje po ovim kriterijumima. Kako onda merimo vrednost neke teorije? Merimo je po tome koliko je data teorija **korisna** u pogledu objašnjenja koje nudi za samu stvarnost koju teorija na apstraktan način objašnjava. **Teorije nisu manje ili više istinite, one mogu biti samo manje ili više korisne.** Dok god neka teorija sa ovog stanovišta ispunjava svoju ulogu,

ona će opstati osim uloliko neka alternativna teorija ovu istu ulogu ne ispunjava na efikasniji način.

Dakle, teorije u društvenim i političkim naukama nude objašnjenja o tome kako se izgrađuju društveni odnosi i koje su pravilnosti društvenog ponašanja pojedinaca i društvenih grupa. No, društveni svet, rekli smo a postmodernisti to ubedljivo dokazuju, ne postoji nezavisno od nas samih. Društveni svet je pre svega zasnovan na našim čulima, na 'našim' iskustvima. Drugim rečima, sama percepcija empirije je u svojoj osnovi bazirana na 'konceptima' koji su nastali na različite načine i posredstvom različitih oblasti delanja ljudskog duha (zdrav razum, umetnost, religija, pa i nauka...). Upravo je to mesto na kojima se u nauci izgrađuje najopštiji mogući pristup iskustvu, naime, nauka tašnije naučne teorije najpre moraju da počivaju na nekim opštim principima (aksiomima) koji definišu iskustvo kao predmet spoznaje. Ovi najopštiji naučni principi koji određuju percepciju kao uslov izgradnje naučnih teorija nazivaju se **paradigma**. Teorijske paradigme u društvenim naukama, prema tome, predstavljaju kamen temeljac, fundamentum na kome je izgrađena svaka društvena i politička teorija. Teorijske paradigme jesu najopštiji okviri za posmatranje i razumevanje društvenog sveta. Obzirom da socijalnih paradigmi ima više, to znači, da se društveni svet u samoj osnovi može percipirati na drugačiji način. Društveni konflikt, ili sukob koji se može empirijski identifikovati, biće percipiran na jedan način iz ugla konfliktne teorije a potpuno na drugačiji način sa stanovišta simboličkog interakcionizma, budući da je sam čin percepcije, empirijski fokus kao i odgovor na pitanje 'šta je to društvo' drugačiji u ova dva slučaja. Prema tome, u ovom konkretnom slučaju ne postoji jedinstven 'naučan način' tumačenja društvenog konflikta o kome je reč, već u najmanju ruku imamo dva 'naučna načina', koja će nam na vlastitim pretpostavkama ponuditi sasvim različito tumačenje. Koje ćemo tumačenje prihvatiti kao relevantno zavisi od velikog broja faktora., od teorijske provinijencije, preko konkretnih koristi do posledica različitih tumačenja.

Poseban problem, kada je o paradigrama reč, jeste činjenica da je njihovo postojanje i upotreba neretko **implicitna** po karakteru. Drugim rečima, ne pozivajući se eksplicitno na neku od paradigmi, mi percipiramo stvarnost na njenim osnovama, te na taj način nudimo objašnjenja o svetu iskustva koji nas okružuje. Ono što se u praksi

dešava jeste činjenica da se stvarnost uzima kao nešto 'što jeste' onako kako neka paradigma nalaže, a ne kao nešto što je rezultat percepcije na osnovu te paradigme. Paradigme se tako uzimaju 'zdravo za gotovo' kao princip *sui generis* a da pritom kod onog koji koristi te paradigme nema niti refleksije niti kritičkog mišljenja. Npr., neko društvene pojave tumači kao nešto što 'objektivno' jest, dok neko drugi te pojave tumači pre svega kao rezultat partikularnog i individualnog iskustva. Pri tom, niko ne prepoznaje da se implicitno iza prve percepcije krije pozitivistička paradigma a iza druge postmodernistička. Prema tome, pozitivisti smatraju da knjiga koju držite u rukama jeste stvarna, a postmodernisti da je stvarno samo Vaše iskustvo koje imate dok čitate knjigu, ali ne i knjiga sama. Šta je zaista stvarno-st?

Prema tome, umesto da koristimo implicitno neku od paradigmi, mnogo je bolje da **upotrebu date paradigme privedemo svesti**, tj. da budemo svesni da iza naše percepcije, stavova i mišljenja stoji neka konkretna paradigma. Ovo najpre zato, što na taj način možemo da razumemo druge, koji svoje stavove baziraju na drugim i drugačijim paradigmama, a drugo, zato što zahvaljujući refleksiji, možemo da iskoračimo iz paradigme koja kreira naš stav i uvidimo mogućnost različitog viđenja istog problema.

Paradigme imaju fundamentalnu ulogu kako u svakodnevnom životu, tako i u nauci. U svom delu *Struktura naučnih revolucija* (1970), Tomas Kuhn je ukazao na značaj koji paradigme imaju za nauku i njen razvoj. U ovom delu se ukazuje na način na koji nauka napreduje posredstvom prevazilaženja jednih i nastanka dugih, savremenijih paradigmi. Svaka paradigma nastaje u vremenu, tačnije u datim istorijskim okolnostima i predstavlja reper za razumevanje sveta koji nas okružuje u datim društveno-istorijskim okolnostima i na dostignutom nivou naučnog razvoja. Svaka paradigma, jednako, predstavlja osnov za razvoj naučnih teorija koje proističu iz neke paradigme, pri čemu svaka teorije prihvata osnovne pretpostavke koje paradigma nudi, i na tim osnovama objašnjava 'deo' referentne stvarnosti. Vremenom, teorije koje postoje, iscrpu eksplanatornu moć paradigme, a namesto nje se javlja nova paradigma koja na novim osnovama nudi drugačiju percepciju stvarosti. To su periodi naučnih revolucija koji su po Kuhn-u ključni za naučni progres, npr,

Kopernikova teorija o heliocentričnom sistemu, Njutnova mehanika, Darwinova teorija evolucije, Ajnštajnova teorija relativiteta itd.

U društvenim naukama, međutim, naučni razvoj nije tako jednostava i jednoznačan. Drugim rečima, proces smenjivanja paradigmi, nije nužno progresivan a svakako nije ireverzibilan. Društvene paradigme povremeno bivaju odbačene nakon čega se mogu vratiti u naučni prostor i ponovo postati relevantne za tumačenje društva. S toga, u narednom delu dajemo prikaz nekoliko karakterističnih i poznatih naučnih paradigmi. Svaka od njih počiva na drugačijim pretpostavkama i nudi drugačiji pogled na društvo. Poznavanje ovih paradigme predstavlja prednost u potpunijem i adekvatnijem tumačenju društvenih i političkih odnosa.

Mikroteorija versus makroteorija

Pre nego li elaboriramo osnovne teorijske paradigme u društvenim naukama, važno je da napravimo između njih jednu ključnu distinkciju koja u mnogome određuje percepciju društva u empirijskom smislu. Ova distinkcija tiče se empirijskog fokusa. Neke društvene teorije imaju za cilj da objasne društvo 'kao celinu'. Ove teorije počivaju na fundamentalnoj pretpostavci da društvo jeste entitet *sui generis*, i da se društveni odnosi mogu razumeti samo ukoliko se posmatraju iz perspektive društva kao celine. Svako odstupanje od holističke perspektive, po ovom pristupu, u stvari predstavlja fundamentalno nerazumevanje društva i vodi ka partikularnim i nedostatnim interpretacijama o društvenim i političkim odnosima. Teorije koje počivaju na ovom principu nazivamo **makroteorijama**. Prema tome, makroteorije se bave krupnim socijalnim agregatima, i društvenim odnosima koji objašnjavaju funkcionisanje čitavog društva. Empirijski fokus ovih teorija jeste 'društvo kao celina'. Tipičan primer ovih teorija jesu konfliktna teorija društva (marksizam) i funkcionalizam. Iako između ove dve teorije postoje značajne razlike, i jeda i druga spadaju u kategoriju makroteorija, budući da imaju isti empirijski fokus. Sa druge strane **mikroteorije** ne zanima društvo kao celina. Ove teorije ne kažu da društvo 'kao celina' ne postoji, već jednostavno ove teorije u svom empirijskom fokusu nemaju 'celo' društvo, već se bave nekim njegovim posebnim aspektima, kao npr. Društvenim

grupama, pojedincima ili nekim institucijama. Na taj način mikroteorije, fokusirajući se na neki konkretan aspekt društvenog i političkog života, nude objašnjenja šta se i kako događa u tom empirijskom polju, bez da se ta objašnjenja odnose na celinu društva ili ostala empirijska polja. Na taj način, saznanja do kojih dolaze mikroteorije jesu limitirane u empirijskom smislu, ali su jednako korisnije kao platforma za razumevanje konkretnih društvenih odnosa. Primeri ovakvih teorija su simbolički interakcionizam i etnometodologija. Neretko, usled uskog fokusa, mikroteorije jesu interdisciplinarnog karaktera, a gotovo nužno uključuju određene psihološke aspekte. Međutim, i kada je to slučaj, ove teorije nisu grane psihologije obzirom da se ne fokusiraju da objasne 'unutrašnji' svet individue, već objašnjavaju 'spoljašnji' svet koji nastaje interakcijom između pojedinaca. U modernoj društvenoj i političkoj teoriji postoje i tzv. **teorije srednjeg obima** (R. Merton), a one su, figurativno rečeno, negde između makroteorija i mikroteorija. Po svojoj epistemološkoj funkciji, mikroteorije nastaju tako što se kao platforma uzima neka od makroteorija, ali se smanjivanjem empirijskog fokusa identifikuje neko konkretnije empirijsko polje koje je cilj naučnog obdelavanja. Na taj način se 'čuvaju' sve prednosti makroteorije, i eksplicitno se insistira na njoj, ali se sa druge strane teorija 'približava' neposrednom iskustvu i tako postaje operativnija i korisnija. Primer teorije srednjeg obima bila bi teorija skupa uloga koja svoje korene ima u funkcionalističkoj paradigmi.

Pozitivizam

Pozitivizam je jedna od najdominantnijih teorijskih paradigmi u društvenim naukama. Istorijski, razlikujemo tzv **rani pozitivizam** i **neopozitivizam**. Smatra se da je tvorac ranog pozitivizma Auguste Comte, koji je živeo i radio u drugoj polovini 19-tog veka. Ovaj filozof, a kažu i prvi sociolog (budući da je on kumovao sociologiji kao društvenoj nauci) je postavio zahtev da se društvena nauka postavi i razvija po uzoru na prirodne nauke. Otud i njegov prvi termin za sociologiju: *socijalna fizika*. Iako sa današnje tačke gledišta jednostavne, Kontove ideje su u njegovom vremenu bile revolucionarne. Kada je društvo u pitanju, u tom vremenu još uvek je dominirao

religijski i metafizički način mišljenja, a politički i društveni odnosi su uglavnom bili interpretirani kao rezultat božje volje. Zato je prvi i osnovni Kontov zadatak bio da se društvena nauka izdvoji od religijskog načina mišljenja. Po vlastitom mišljenju, istorije je prolazila kroz tri faze, religijski, metafizičku i pozitivnu, a ova treća faza upravo počinje sa njegovom pozitivnom filozofijom. Dakle, po njegovoj zamisli, pozitivna nauka treba da zameni metafiziku i religiju. Pozitivna nauka je nešto što je već uzelo maha u prirodnim naukama tog vremena, dok je društvena nauka zaostajala u ovom pogledu, i Kont je zahtevao od društvene nauke da bude pozitivna, a to zapravo znači, da se kao izvor saznanja u društvenim naukama uzmu **činjenice** koje su date objektivno u iskustvu, a da se objašnjenja o društvenim odnosima baziraju na upotrebi logike i afirmaciji racionalnog mišljenja. Pozitivizam je na ovim osnovama izrastao u jednu od najdominantnijih društvenih paradigmi i tek u skorije vreme je pretrpeo ozbiljnije kritike i izazove. Dva su osnovna principa na kojima počiva pozitivistička paradigma u društvenim naukama. Prvo, to je dosledan **antimetafizički stav**, tačnije, odbacuje se bilo kakav metafizički princip ili pojam kao osnov za razumevanje i objašnjavanje društvenog sveta. Drugo, to je stav da **društveni svet postoji objektivno**, dakle, nezavisno od naših čula, i da se njime moramo baviti na činjeničan način prihvatajući društvene pojave kao 'objektivne' činjenice. U svojoj razvijenoj fazi pozitivizam je prerastao u **neopozitivizam** (Lazarsfeld), a ovo je paradigma koja uvažava sve pozitivističke principe, s tim da uvodi ideju 'merenja' u društvenim naukama, i sa ovim ciljem koncept 'varijable' postaje fundamentalan koncept, koji društvenu nauku približava idealu prirodnih nauka. Dosledan neopozitivizam je naročito izričit u antimetafizičkom stavu, naime, svaki pojam koji se ne može prevesti na jezik varijable, po ovom tumačenju, nije prihvatljiv za modernu društvenu nauku. Drugim rečima, društvena nauka jeste nauka samo i ukoliko se bavi svetom iskustva kakav zaista postoji u stvarnosti dok pojmovi jesu samo nomina za klase pojava koje se mogu neposredno posmatrati.

Socijalni darvinizam

Socijalni darvinizam je inspirisan darvinovom teorijom evolucije, koja predstavlja, verovatno, jednu od najdominatnijih interdisciplinarnih paradigmi koje su ikada nastale. Tri su osnovna principa evolucionističke teorije koji su se veoma lako mogli primentiti na razumevanje društva. Prvo, to je ideja progresa, ili tačnije da se društvo razvija progresivno, od primitivnih društvenih zajednica do post-industrijskog društva. Drugo, da razvoj teče u pravcu diferencijacije, tačnije, svaka struktura unutar društva jeste rezultat diferencijacije i funkcionalne specijalizacije, čime društvo na svakom narednom novou postaje elastičnije i sposobnije da odgovara na potrebe svih članova društva. Treće, to je ideja opstanka, ili drugim rečima, pojedinci, društvene grupe i institucije, će opstati samo ukoliko se stalno prilagođavaju novim uslovima i okolnostima, u suprotnom će jednostavno nestati. Rodonačelnik ove paradigme je Herbert Spencer, i njegov rad se vremenski poklapa sa nastankom pozitivizma. Međutim, ideje koje socijalni darvinizam unosi u tumačenje društva su se veoma brzo raširile i postale uticajne kod velikog broja društvenih teoretičara i mogu se prepoznati u funkcionalizmu (od Durkheima do Parsonsa) ali i u Liberalnoj teoriji o društvu (od A. Smitha do Fon Hajeka). Međutim, socijalni darvinizam ima poseban značaj upravo sa stanovišta njegovog implicitnog prisustva u stavovima i ponašanjima pojedinaca i društvenih grupa. Neretko se darvinistički principi, naročito ideja progresa, ideja funkcionalne specijalizacije i ideja opstanka) uzimaju kao 'prirodni' osnov za tumačenje društvenih pojava, te je na ovaj način socijalni darvinizam platforma za veoma značajne političke ideologije i društvene pokrete.

Konfliktna teorija

Tipičan predstavnik, a može se reći i rodonačelnik konfliktne teorije jeste Karl Marks. O značaju marksizma na teorijskoj sceni dovoljno je reći da je ova teorija predstavljala oficijalno naučno tumačenje društva u svim tzv. socijalističkim društvima, koja su svoje postojanje i popravljanje temeljili upravo na marksističkoj

paradigmi. Poraz socijalizma u obliku u kome je postojao je doveo i do pada ukupnog 'rejtinga' marksističke teorije, ali nema sumnje da je ovakva situacija trenutna i da će se konfliktna teorija nakon ideološkog zapostavljanja vratiti kao jedna od relevantnih i značajnih teorisjkih paradigmi. Konfliktna teorija nudi percpeciju celine društva tako što u osnov stavlja društveni konflikt. Konflikt je proizvod potrebe za dominacijom nekih druptvenih grupa nad drugima, a osnov za dominaciju je privatna svojina koja uz tržište nužno proizvodi druptvene nejednakosti. Prema tome, strukturalni poremećaj u društvu, tačnije klasni sukob, je nužna posledica druptva koje počiva na tržištu i privatnoj svojini. Jednako, klasni sukob predstavlja univerzalnu silu koja omogućuje društveni napredak (ideja progressa je sastavni deo ove paradigme). Analizirajući kapitalističko društvo, Marks je oštro kritikovao ovaj društveni tip ukazujući na eksploataciju radnika tj. onih koji proizvode (dakle stvaraju vrednost) od strane buržoazije tj. onih koji su vlasnici sredstava za proizvodnju (dakle oni koji ne stvaraju ali pritom prisvajaju vrednost). Društvo kao celina se razume u ovoj teoriji kao proizvod ekonomskih odnosa, ili drugim rečima, politika, kultura i sve ostale društvene institucije i tvorevine imaju se posmatrati kao proizvod ekonomskih odnosa u datom druptvu (ovo se naziva ekonomski determinizam). Iako iz ideoloških razloga proglašena mrtvom, konfliktna teorija druptva je opstala i ostaće u budućnosti kao jedna od teorija koja nudi više nego korisnu perspektivu kada je reč o analizi druptva kao celina naročito u situacijama kada postoji manifestan ili latentan konflikt između dominantih i eksploatirajućih društvenih grupa. Najbolji primer za ovo jeste studija koju je obavio Michel Chossudovsky, koja je obavljena 1997 godine. Chossudovsky je analizirajući Međunarodni monetarni fond i svetsku banku, ubedljivo pokazao da ove dve međunarodne organizacije produbljuju globalno siromaštvo umesto da ga smanjuju, što deklarativno jeste cilj ovih organizacija. On ukazuje na konfliktne interese koji postoje u radu ovih institucija. Delajući, navodno, u interesu smanjenja siromaštva u zemljama trećeg sveta, MMF i svetska banka u osnovi zastupaju interese i ostvaruju benefite komercijalnih insitucija koje pozajmljujući novac rade zajedno sa ovim institucijama i međunarodnim korporacijama tražeći jeftinu radnu snagu, nove izvore energije i nova tržišta za njihovu robu. Tako se procedure i funcionisanje dve institucija o kojima je reč definišu i sprovode na način da slabe ekonomije trećeg sveta

i estvoremeno omogućuju benefite u globalne institucionalizovane strukture moći. Prema tome, konfliktna teorija se svakako može upotrebiti za razumevanje društvenih odnosa u svremenom društvu i neprihvatljiva je interpretacija da je reč o zastareloj teoriji koja je ideološki prevaziđena.

Simbolički interakcionizam

Za razliku od prethodnih, simbolički interakcionizam spada u kategoriju mikroteorija, tj. ova paradigma nema za cilj da objasni celinu društva već se njen empirijski fokus znatno užu. Rodonašelnik ove paradigme Georg Simmel se tako bavio aspektima koji su nevidljivi za makroteorije, kao što je npr. interakcija između dva pojedinca (dijada) ili tri pojedinca (trijada). Tako je jedan od glavnih fokusa ove teorije bilo aplikacija grupne afilijativnosti. U fokusu ove paradigme, prema tome, jeste **socijalna interakcija**. Iako ima evropsku tradiciju, simbolički interakcionizam se naročito razvio u SAD, a najistaknutiji predstavnik ove paradigme je C.H. Cooley. On je uveo pojam 'primarne grupe' kao referentne grupe sa kojim delimo intenzivan osećaj pripadnosti (porodica npr.). Takođe, Cooley je o percepciji nas samih kroz prizmu drugih. Tako, ako nas drugi percipiraju kao pametne, i mi sami razvijamo osećaj da smo pametni, ako nas drugi percipiraju kao lepe, onda i mi prihvatamo da smo lepi itd. Očita je razlika između ovih koncepata i empirijskog fokusa u odnosu na fokus koji imaju makroteorije. Drugim rečima, društvena stvarnost koju objašnjavaju mikroteorije veoma je drugačija od društvene stvarnosti koju fokusiraju makroteorije. Treći istaknuti predstavnik ove teorije G.H. Mead je formirao pojam 'preuzimanja uloga' insistirajući na tome da predstavljamo sebe onako kako nas drugi zamišljaju. Nakon što steknemo osećaj o tome kako drugi uopšteno percipiraju stvari, mi razvijamo osećaj za ono što je Mead zvao 'uopšteno drugi'. Mead se posebno bavio procesom socijalne interakcije, potencirajući činjenicu da svekolika socijalna interakcija počiva na dostizanju zajedničkog razumevanja značenja simbola koji oblikuju interakciju. Otud termin 'simbolički interakcionizam'. Zahvaljujući socijalnom interakcionizmu, ovo područje društvenog života se može veoma efikasno

tumačiti. Obzirom da se društveno ponašanje u velikoj meri manifestuje posredstvom socijalne interakcije, ova mikroterija predstavlja veoma efektivne bazu za tumačenje društvenog ponašanja.

Etnometodologija

Dok veliki broj socijalnih paradigmi tumači determinizam u smislu delovanja društvenih struktura na pojedince, i društveno ponašanje, postoje paradigme koje ovaj determinizam postavljaju u suprotnom pravcu. Tako Harold Garfinkel, savremeni sociolog, smatra da pojedinci kontinuirno proizvode socijalnu strukturu kroz akciju i interakciju. Osnovna ideja jeste da ponašanje pojedinaca nije proizvod spoljnih socijalnih struktura, već sama društvena stvarnost nastaje kao proizvod delanja pojedinaca i grupa. Pojedinci, drugim rečima, konstruišu stvarnost u procesu socijalne interakcije. Tako kada jedan pojedinac ulazi u interakciju sa drugim pojedincem, iako postoji sistem očekivanja koji nameću spoljne društvene sile, u praksi, ta dva pojedinca kreiraju društvenu stvarnost koja će uvek biti specifična, nova i neponovljiva. Pojedinci, na taj način, uvek pokušavaju da osmisle stvarnost i vlastito iskustvo. U tom postupku, svaki pojedinac faktički deluje kao društveni naučnik i otud naziv ove teorije: *etnometodologija* ili drugim rečima, 'metodologija naroda'. Jedna od tipičnih tehnika koju etnometodolozi upotrebljavaju jeste da se dovedu u pitanje očekivanja koja interakciju čine tipičnom/uobičajenom. Drugim rečima, interakcija pretpostavlja određena očekivanja, nevidljivi ugovor, ono što omogućava da se 'stvari dešavaju', a etnometodolog ima zadatak da raskrinka ova pravila i onda se otkriva nova stvarnost. Npr, možete i sami da probate, sledeći put kad uđete u lift okrenite se ne prema izlazu, nego prema zadnjem delu, i obratite pažnju kako će reagovati ostali putnici u liftu. U ovoj situaciji, vi ste, kao etnometodolog, raskrinkali očekivanja drugih (da gledate prema izlazu) i na taj način doveli u pitanje čitavu socijalnu interakciju i sva ona pravila koja su uobičajena u socijalnoj interakciji koja se odvija u tim uslovima.

Strukturalni funkcionalizam

Ova paradigma je direktno izrasla iz prvobitnih Kontovih ideja a posebno iz socijalnog darvinizma i Dirkenove teorije. Ova teorija ima za cilj da objasni funkcionisanje čitavog društva kao entiteta *sui generis*, pri čemu se društvo razume kao organizam koji se sastoji iz delova i pri čemu svaki deo obavlja neku od uloga neophodnih za reprodukciju čitavog organizma. Ovo je ključni razlog zbog čega se ova teorija drugačije naziva i 'sistemska teorija društva' (ili teorija društvenog sistema). Osnovni metod za formiranje ove teorije jeste *analogija*, budući da se društvo razumeva po analogiji na sve druge sisteme. Tako npr. ljudski organizam jeste sistem u kome svaki organ obavlja neku konkretnu funkciju koja je ključna za reprodukciju ljudskog organizma. Ili npr, automobil jeste sistem koji funkcioniše samo ukoliko svaki deo tog sistema obavlja svoj deo posla. Drugim rečima, posmatrati društvo kao sistem, podrazumeva da identifikujemo ključne strukturalne elemente ovog sistema, i da identifikujemo koje funkcije ovi delovi obavljaju te konsekventno obavljanjem tih funkcija omogućuju reprodukciju čitavog društva. Tako npr. funkcija policije kao institucije jeste da obebedi javni red i mir, te poštovanje zakona, a ovo jeste jedna od vitalnih funkcija za normalno funkcionisanje društvenog sistema. Ključni pojmovi u strukturalnom funkcionalizmu jesu vrednosti i norme, obzirom da je zajednički sistem vrednosti i njegova reprodukcija ključna pretpostavka za rešavanje pitanja kolektivnog identiteta i legitimiteta na kome društvo počiva. Pojedinaac, u funkcionalističkoj perspektivi, jeste samo jedinka koja ima određene uloge, pri čemu ispunjavajućite uloge omogućava društvenu reprodukciju. Kak običaj pojedinac ovu funkciju efikasno obavljaom, neophodno je da prođe proces socijalizacije. Kroz ovu prizmu se mogu identifikovati i sve društvene institucije koje jesu sastavni deo društvenog sistema, i koje prema tome obavljaju neku od vitalnih funkcija važnih za društvenu reprodukciju. U svojoj zreloj fazi, Parsons je ideju funkcionalizma razvio kako na ravni razumevanja celine društvenih odnosa tako i na ravni istorijskog razvoja društvenog sistema, i na taj način približio funkcionalizam svom izvoru – socijalnom darvinizmu. Funkcionalistička paradigma je sredinom sedamdesetih godina bila veoma uticajna u

društvenoj teoriji, i postala je jedna od dominantnih pogleda na svet u zapadnoj civilizaciji. Međutim, funkcionalizam se ubrzo našao u velikim problemima, što iz epistemoloških što iz ideoloških razloga. Epistemološki razlozi su bili potkrepljeni činjenicama da u društvu kao sistemu, *de facto* postoji veliki broj društvenih pojava i odnosa koji su *disfunkcionalni*. Parsonsov učenik, R. Merton je uložio vanredni napor da ove epistemološke probleme sanira, tako što je npr. disfunkcionalno u društvu tumačio kao nužnost da se društvo ojača i drži u tenziji (nešto kao vakcina u medicini). Merton je takođe razvio čitavu mrežu pojmova, kao npr. pojam latentne i manifestne funkcije ne bi li povećao analitičku i eksplanatornu moć strukturalnog funkcionalizma. Bilo kako bilo, pod naletom postindustrijske ere, funkcionalizam, čini se nije odoleo i makar privremeno, je pomeren iz epicentra savremenih društvenih teorija. To nikako, međutim, ne znači da strukturalni funkcionalizam nije u stanju da pruži sasvim valjana objašnjenja i tumačenja društvenih odnosa na nivou društva kao totaliteta.

Postmodernistička paradigma

Postmodernistički pristup je jedan od najsavremenijih (što nikako ne znači najbolji mogući) pristup u društvenim naukama. Ovaj pristup počiva, prvenstveno, na radikalnoj kritici pozitivizma i strukturalnog funkcionalizma. Pozitivizam se kritikuje sa stanovišta odbacivanja osnovne teze da svet postoji objektivno i nezavisno od našeg iskustva. Naprotiv, postmodernistički pristup insistira na činjenici da je stvarnost prvenstveno subjektivna percipcija stvarnosti, i da mi ništa ne možemo saznati o stvarnosti kao takvoj, već samo možemo govoriti u kategorijama našeg vlastitog iskustva. Svet oko nas, nije ništa drugo do 'iskustvo' koje imamo o tome svetu. Prema tome, razliliti pojedinci, i različite društvene grupe, na drugačiji način percipiraju stvarnost, obzirom da je njihovo iskustvo bitno uslovljeno njihovim socijalnim položajem, potrebama i interesima. Sa druge strane, strukturalni funkcionalizam se odbacuje, upravo sa stanovišta neprihvatanja ideje celine. Celina, sa ovog stanovišta nije ništa drugo nego li uobraženi metafizički entitet. Drugim rečima, 'celina' ne

postoji. Ono što zaista postoji jeste jedan beskrajno segmentiran prostor, pri čemu je svaki segment specifičan i kao takav se treba posmatrati. Osnovna epistemološka prednost postmodernističkog pristupa jeste odbacivanje naučnog mita da je istina jedna, celovita i univerzalna. Nasuprot, postmodernizam omogućava da uvidimo kompleksnost i razlike u oblicima i akcijama bivstvovanja i delanja društvenih grupa i pojedinaca koje postoje u diverzifikovanoj stvarnosti. Tako, umesto istine koja je linearna i holistička, pojavljuje se 'istina' koja je skup svojih delova, tj. mnoštvo 'malih istina' a što odgovara ontološkom stavu na kome počiva postmodernizam da sama stvarnost nije 'jedna' i jedinstvena već da se sama stvarnost nasuprot sastoji iz mnoštva čija se raznolikost ne može unifikovati i prikazati kao interno povezana celina. Tako se mora u procesu saznanja odstupiti od linearnog i holističkog načina mišljenja (Flax '87). Svaki prikaz stvarnosti kao jedinstvenog entiteta predstavlja u osnovi simplifikaciju i ovakav pristup bazira se na epistemološkom stavu o linearnosti i univerzalnosti, te je prema tome mitološkog karaktera. Saznanja do kojih dolazimo na osnovama postmodernističkog pristupa oslobađaju nas potrebe da govorimo u ime 'svih' ali nam prizanaju mogućnost dosezanje istine koja je parcijelna i fragmentarna isto kao što je i društvo parcijalno i fragmentarno. Postmodernistički pristup nam tako omogućava da shvatimo utelovljenje i zavisnost od društvenih odnosa, kao i parcijalnosti i istorijsku specifičnost vlastitog društvenog postojanja. Dakle, može se reći da je postmodernizam epistemološki suprotavljen i prosvetiteljstvu koje ličnost tretira esencijalistički kao stabilan entitet pri čemu i sam naučni metod jeste univerzalnog karaktera. Spoznaja se, nasuprot postmodernizmu, u prosvetiteljstvu postavlja na osnovama ontološke aistoričnosti. Nasuprot ontološkom jedinstvu i aistorizmu, postmodernizam u epicentar stavlja socijalnu interakciju koja se shvata kao odnos sa drugima u kojem se definiše samo postojanje kroz neprekidan proces konstrukcija i rekonstrukcija. Pošto je ovo trajan proces, to znači da je predmet spoznaje u neprestanom kretanju tj. u stanju stalne promene, dinamike i rekonfiguracije. Shodno tome, postmodernizam kao teorija ne prihvata stvarnost kao nešto jednom za uvek dato već pre kao oblik (ili vrstu) društvenog odnosa koji je u permanentnom procesu.

Feministička paradigma

Feministička paradigma je novijeg datuma. Ona je nastala kao teorijska transformacija feminističkog pokreta kao jednog od najautentičnijih i civilizacijski jednog od najznačajnijih pokreta u istoriji. Feministička paradigma je oblikovana u okviru rodne teorije, i time je ojačala svoje teorijske pozicije i postala nezaobilazna u savremenim epistemološkim raspravama. Sam nastanak i formiranje feminističke paradigme rezultat je činjenice da je svekolika društvena nauka do druge polovine XX veka u stvari muškocentrična, rezultat naučnog rada muškaraca, nauka koju su pisali i razumeli i interpretirali muškarci. Tako je sama nauka postala sastavni deo univerzalnog obrasca eksploatacije i zanemarivanja žena, način mišljenja koji je samo jedan od elemenata univerzalne muškocentrične ideologije u službi ženske opresije. Otud sama ideja feminističke paradigme koja počiva na radikalnoj kritici i odbacivanju nauke, od svog nastanka do današnjeg dana. Prema tome, društvena kritika, i društveni pokret koji stoji iza ove kritike jeste epistemološki osnov, a sama feministička paradigma jeste nastala u 'negativitetu' tj, radikalnom odbacivanju pretpostavki na kojima počiva moderna nauka. Ova kritika se zasniva na preispitivanju svih epistemoloških premisa na kojima počiva naša, evro-američka kultura. Pri tome je temelj kritike na samim principima na kojima se zasniva naše svekoliko saznanje, a koje je maskulino po svom karakteru. Na maskulinim epistemološkim premisama svo saznanje do koga dolazi moderna nauka nužno je maskulino po svom karakteru. Time je jedno od početnih i ključnih mesta upravo epistemološka kritika kartezijanskog duha (Dekart) koja se fokusira na sledećim epistemološkim principima:

1. **metafizički realizam** – tj. ideja da stvarnost postoji kao objektivna datost na koju ne utiče subjektivna perspektiva ili analitičko-teorijske pretpostavke spoznajućeg subjekta
2. **objektivizam** – tj. ideja da stvarnost kakva postoji jeste dostupna mogućnostima ljudskog saznanja

3. **epistemološki individualizam** – tj. pretpostavka da spoznajuci subjekt jesu individue a ne socijalno konstruisani pojedinci na cije spoznajne akte uticu socijalni relati ili pripadnistvo određenim društvenim grupama.
4. **racionalizam** – tj. princip da izvor svekolikog ljudskog saznanja jeste 'razum' koji u procesu spoznaje saraduje sa 'čulima'.
5. **univerzalizam** – tj. shvatanje da je moc razuma i čula kao subjektivnih faktora saznanja jednako dostupna i identična kod svih ljudskih bića nezavisno od njihovih socijalnih obeležja (klasa, pol, rasa...)
6. **fundacionalizam** – tj. metod u sticanju saznanja koji podrazumeva svestan napor i proces u kome se do saznanja dolazi u procesu zaključivanja na osnovama premisa koje moraju biti istinite.

Feministička paradigma, prema tome, odbacujući sve ove pretpostavke tvrdi:

1. Da objektivna stvarnost ne postoji nezavisno od subjekta i da je svaka analitika (objektivna) perspektiva po definiciji perspektiva spoznajucog subjekta
2. Da ne postoji nikakva stvarnost po sebi kao objektivna datost, vec da je stvarnost bitno određena subjektivnom percpecijom te stvarnosti
3. Da spoznajuci subjekti nisu nikakvi pojedinci koji žive u 'vakum prostoru' vec da je rec o socijalno konstruisanim subjektima čiju percpeciju određuje pripadnistvo određenim društvenim grupama
4. Da niti čula niti razum nisu nezamenljivi niti najbolji mogući izvor ljudskog saznanja
5. Da moc spoznaje jako zavisi od socijalnih obeležja spoznajucog subjekta (klasa, rod, rasa, socijalni položaj itd.)
6. Ne postoji logička procesualnost u mišljenju koja obezbeđuje nesumnjivu izvresnost konkluzija, vec da je sama logika kojom se um služi proizvod socijalne konstrukcije

Na ovim osnovama, feministička paradigma imanentno postavlja zahtev da se svekoliko naučno saznanje preispita, i da se namesto jedne univerzalne, objektivne, i nesporne istine, unutar svakog socijalnog kruga koji socijalno konstruiše subjekte, omogući nastanak partikularnih istina koje su direktno u funkciji spoznajućih, socijalno konstruisanih, individua. Time, feministička paradigma, konsekventno dovodi u pitanje čitav sistem muške vladavine koji je oravdan naučnom istinom. Svakom kome se ovakav pristup učini naivnim, treba pažljivo da preispita noologiju vlastitog mišljenja i aksiologiju vlastitih stavova, pa će procena feminističke epistemologije kao 'naivne' nesumnjivo brzo nestati.

Problem objektivnosti – kritičko promišljanje

Nakon analize ključnih teorijskih paradigmi, neohodno je još jednom da promislimo problem objektivnosti u društvenim naukama, budući da je ovo kritična tačka na kojoj počiva društvena nauka. U prikazu svih gore pomenutih paradigmi, nikako slučajno, prezentovali smo ideal objektivnosti od Konta, gde je ovaj ideal postavljen kao univerzalna norma, do feminističke paradigme koja u potpunosti odbacuje mogućnost dostizanja objektivnog saznanja. Pri tom, bez ikakvih iluzija da sugerišemo najbolje moguće rešenje ili da predložimo neko kompromisno rešenje, želimo da ipak na jedan dosledan način prezentiramo suštinu problema kada je reč o ovom idealu, kako bi na jedna valjan i adekvatan način u budućem izlaganju imali u vidu ukupne domete i limite saznanja koje društvena nauka nudi.

Ideal objektivnosti koji pozitivisti žele postići jeste svakako rezultanta sveukupne potrebe da se racionalnost kao princip u razumevanju društva afirmiše, i u datim istorijskim okolnostima kada je društvene nauka težila da se otrgne od metafizičkog i religijskog načina mišljenja, pozitivizam je svakako odigrao progresivnu istorijsku ulogu. Ideja objektivnosti, je prema tome, i antropološki zasnovana, u smislu da u njenoj pozadini stoji ideja da je ljudsko biće pre svega 'racionalno' i da na tim premisama želi da opiše, razume i unapredi svet koji nas okružuje. Društveni život međutim, neretko, dovodi u pitanje činjenicu da se ljudsko

biće uvek ponaša racionalno, Nemali je broj primera, kada se pojedinci u društvu, oblikovani tradicijom, vrednostima i interesima ponašaju aracionalno ili čak neracionalno. U prilog ovoj tvrdnji možda je najbolje da se prisetimo čuvenog Ešovog experimenta (Asch, 1958). U svojoj studiji koja se upravo bavi ovim pitanjima, Asch je pripremio grupu studenata da sarađuju u eksperimentu, pri čemu je jedan od studenata bio učesnik u eksperimentu, tačnije, nije znao da je predmet eksperimentisanja. U učionici punoj studenata Asch je prikazivao sledeću sliku:

Od studenata je traženo da reše jedan jednostavna zadatak i da identifikuju koja od tri linije (A,B i C) odgovara po dužini liniji X. Pri tom, sasvim je očito da je linija B identična po dužini liniji X i to je ono što mi racionalno uviđamo. Studenti su imali za zadatak, jedan po jedan da glasno daju odgovore. Budući da su bili instruirani, svi studenti, su redom tvrdili da je linija C identična liniji X. Kada je red došao na studenta koji je predmet eksperimenta, on je tvrdio da je to linija B, i ovo je bila njegova racionalna procena. Pri tom se naravno, ovaj student našao u čudu kako svi ostali studenti tvrde da je to linija C. Nakon što su svi studenti rekli da je to linija C, Asch je rekao da su svi tačno odgovorili osim jednog studenta. Zatim je Asch ponovo dao još jednu sliku koja je bila veoma slična prethodnoj. Instruirani studenti su opet davali redom pogrešan odgovor, a student koji je bio predmet eksperimenta, je ovog puta suprotno svom racionalnom sudu, tvrdio isto što i ostali studenti. Drugim rečima, on je protivno vlastitom racionalnom rasuđivanju davao socijalno poželjan odgovor. Njegov sud nije, prema tome, određivalo racionalno prosuđivanje, već socijalna sredina. Izbor očito pogrešnog odgovora u konkretnoj socijalnoj situaciji, govori o tome da se pojedinci u društvu često iz socijalnih razloga ponašaju neracionalno.

Prema tome, mo se možemo otvoreo pitati da li je uopšte društveno ponašanje uslovljeno racionalnim principima. Štaviše, u okviru moderne fizike je razvijena teorija haosa koja tvrdi da nejasna logika i kompleksnost društvenog sveta bitno odudaraju od svakodnevne percpecije i iskustva i da bi sva naučna saznanja morala radiklano da se preispitaju. Društvena nauka je po ovom kriterijumu u znatno lošijem položaju.

Preispitivanje pozitivizma danas ide mnogo dalje od pitanja da li se individue ponašaju racionalno. Kritika je znatno usmerena na preispitivanje mogućnosti da društveni naučnici uopšte mogu biti objektivni kako to pozitivizam tvrdi. Većina društvenih teoretičara bi se složila sa tvrdnjom da lična osećanja, preferencije, društvene vrednosti i interesi u velikoj meri oblikuju izbor problema kojima ćemo se baviti, načina na koji ćemo posmatrati društvene pojave te konsekvntno zaključaka koje izvodimo. Postoji jop jedna rasdikalnija kritika koja proističe iz etnometodologije i feminističke paradigme, naime, izgleda da u nekim situacijama saznanje koje nudi subjektivizam može biti 'istinitije' i upotrebljivije od objektivnog saznanja.

Svo naše iskustvo je nužno subjektivno, ne postoji drugi put do sznanja osim da informacije koje dobijamo od stvarnosti jesu one koje nam dolaze posredstvom naših čula. Budući da čula jesu 'naša' čula, nužno se u samom činu percpecije oblikuje svet koji počinje sa naa samima. To znači da ista stvarnost može da izgleda sasvim drugačije za osobu A i osobu B.

Mešutim, očito je da u ljudskom svetu postoji potreba za objektivnošću. Ljudi se trude da dođu do zajedničke ideje da je stvarnost jedna i zajednička za sve. U naučnoj praksi, objektivnost je konceptualni pokušaj da prevaziđemo našu subjektivnu percpeciju. U krajnjoj liniji, to je stvar komunikacije, pokušaj da svi mi pronađemo zajedničke karakteristike naših subjektivnih iskustava. Dok je naša subjektivnost individualna, naše traganje za objektivnosšću je socijalno. Ovakva je situacija i sa sveukupnim društvnim životom a ne samo sa naukom. Da ne postoji zajednička osnova, ne bi bilo moguće da nam se dopada ista hrana, ili ista muzika i filmovi, ili isti automobili itd. Prema tome, iza subjektivne percpecije, postoji neka vrsta društvenog ugovora o tome šta stvarnost jeste, iako taj ugovor nije univerzalan i jednom zauvek dat.

Od sedamnaestog veka pa sve do sredine dvadesetog, verovanje u obejktivnu stvarnost koje je u nauku uveo pozitivizam je bilo dominantno. Na taj način, naučni napredak je imao smisla, svaki novi uspeh u nauci je tumačen kao korak napred u spoznaji jedne i jedine prave istine. Ovakav pristup je ozbiljno doveden u pitanje u drugoj polovini dvadesetog veka usled postmodernizma i drugih teorijskih paradigmi. Ostaje nam da zaključimo da nije moguće napraviti jasnu razliku između objektivne stvarnosti i subjektivnog iskustva. Nikada ne možemo sa sigurnošću znati da li naši koncepti odogovaraju objektivnoj stvarnosti ili su jednostavno korisna sredstva da predvidimo i kontrolišemo svet koji nas okružuje. Mešutim, potreba da znamo šta je stvarno 'stvarno' je toliko jaka da neretko i postmodernisti i pozitivisti veruju da je njihov pogled na svet jedini i istinit. U ovome se krije i jedan paradoks. Naime, i sami pozitivisti kažu da nije moguće dokazati da stvarnost objektivno postoji, već da u osnovi moramo verovati da je to tako, dok postmodernisti smatraju da je subjektivna percipicije 'stvarna'. I jedna i druga paradigma u igru uvode sviju suprotnost.

Šta nam ostaje? Jedino epistemološki pluralizam može biti kompromisno i prihvatljivo rešenje. U gornjem delu smo napomenuli da teorije nisu manje ili više istinite već da su samo manje ili više korisne. Drugim rečima, legitimno je da se u svakom konkretnom aktu tumačenja i objašnjavanja stvarnosti latimo one teorije koja najefikasnije isunjava svoju heurističku ulogu. Pri tom, mi ne zagovaramo eklekticizam, ili drugim rečima, nije prihvatljivo da se u jednom naučnom istraživanju neprincipijelno kombinuju elementi različitih teorijskih paradigmi. Svako pojedino naučno istraživanje može biti inspirisano jednom, ili možda u kombinaciji sa još nekom paradigmatom koja je sa ovom potpuno komplementarna. Npr., potpuno je legitimo u istom istraživanju kombinovati postmodernizam i feminizam, ili pak strukturalni funkcionalizam i socijalni darvinizam, jer u ovim parovima nema suštinske protivurečnosti. Prema tome, svaki čin naučnog saznanja možemo oblikovati različitim teorijskim paradigmatama koje u datoj situaciji jesu eksplanatorno najadekvatnije. Protivrečnost u ovom pogledu samo je prividna. Budući da je moderna nauka daleko od *larpurlartizma*, već je u biti utilitarna te je prema tome korišćenje različitih paradigmi u različitim situacijama je sasvim legitiman čin.

IV STRUKTURA NAUČNOG ISTRAŽIVANJA

Savremena empirijska nauka koja počiva na naučnom metodu u praksi se ovaploćuje u obliku **naučnog istraživanja**. *Pod naučnim istraživanjem podrazumevamo proces testiranja teorija i hipoteza koristeći određena striktna pravila analize, posmatranja i interpretacije stvarnosti unutar jasno definisanih uslova.* Iz ovoga slede dve osnovne pretpostavke na kojima počiva naučno istraživanje. Prvo, moramo imati neku teoriju ili hipotezu koju testiramo, i drugo, moramo da poznajemo pravila analize, posmatranja i interpretacije. Oba elementa su sastvani i neraskidivi deo naučnog metoda. Znanja koje nudi teorija, aksiomatizacija, operacionalizacija i konceptualizacija jesu teorijski aspekt, posao koji mora biti obavljen pre nego li krenemo u postupak prikupljanja i analize podataka. Naučni metod se nikada ne može svesti na tehnike prikupljanja i analize podataka. U osnovi, naučno istraživanje ima tri elementa/faze. Prvo, to je *logički elemenat tj. teorija*. Teorija je ta koji predstavlja početak i kraj svakog naučnog istraživanja, reper i orijentir, kojim se rukovodi svako naučno istraživanje. Drugo, to je *proces prikupljanja podataka*, aspekt koji je po sebi veoma složen i značajan i koji u velikoj meri osim naučnih sadrži i vannaučne elemente, prema kojima, međutim, moramo imati naučan odnos. Treće, to je proces *analize podataka* koji za cilj ima donošenje konkluzija, odnosno, dolazak do novog naučnog saznanja (ili pak provera postojećeg). U ovoj fazi se zahteva poznavanje posebnih metoda i tehnika za obradu podataka i ona je uvek neizvesna i u temporalnom smislu i sa stanovišta finalnih rezultata.

Naučno istraživanje predstavlja jedan sveobuhvatan postupak koji se sastoji iz većeg broja elemenata. Svi elementi od kojih se proces naučnog istraživanja sastoji moraju stojati u jednom konzistentnom odnosu, ili drugim rečima moraju sačinjavati jednu solidnu građevinu koju nazivamo strukturom. Struktura naučnog istraživanja u metodičkom smislu predstavlja jednu statičku tvorevinu formalnog tipa unutar koje se možemo kretati misaonim postupkom i ispitivati vrednost, celishodnost i značaj svake komponente. S 'one strane' strukture naučno-istraživačkog postupka, neophodno je da istraživanje mislimo kao jedan zaokružen 'proces' koji se sastoji iz određenih faza. Prema tome, istraživački posao u društvenim naukama se treba razumeti u **statičkom**

(strukturalnom) i dinamičkom (faznom/temporalnom) smislu. Ovakav pristup obezbeđuje razumevanje svih principa koji su imanentno ugrađeni u naučno-istraživački postupak.

Svrha istraživanja

Prva stvar koju istraživač mora razjasniti na samom početku naučno-istraživačkog rada jeste pitanje same **svrhe istraživanja**. U zavisnosti od samog odgovora na ovo pitanje, istraživanje može biti različito osmišljeno i realizovano. U metodološkom smislu postoje tri moguća odgovora na pitanje svrhe, ili drugim rečima, društveno istraživanje može imati tri osnovna cilja.

Explorativno istraživanje

Prvi tip istraživanja je takozvano eksplorativno istraživanje. Ovaj tip istraživanja je veoma plodan u situacijama kada tragamo za novim idejama i naročito kada želimo da se približimo samoj temi koja je neposredni predmet našeg interesovanja. U praksi, eksplorativno istraživanje se najčešće realizuje kada se u društveno-političkoj stvarnosti nešto novo jednostavno desi. Osnovni uslov za bilo kakav ozbiljniji metodološki poduhvat jeste da prikupimo elementarne informacije, upoznamo se sa tim događajem, utvrdimo koji su ključni akteri i postavimo prava pitanja. Eksplorativni pristup ne pruža mogućnost za jasnim odgovorima, niti ima za cilj da zaokruži i do kraja ispita neku društvenu ili političku pojavu. Ono što ovaj pristup zaista nudi jeste bazični uvid u problem, čime se otvara polje za postavljanje ključnih pitanja i primenu nekih specifičnijih metoda i tehnika posredstvom kojih je moguće doći do krajnjih odgovora. PRIMER: Pretpostavimo da u podnevnim časovima na ulicama glavnog grada vidimo veliki broj ljudi koji ide u koloni, noseći i uzvikujući parole. U tom trenutku mi nemamo nikakvih, po čak ni elementarnih informacija o čemu se radi. Ovo je tipična situacija u kojoj, ukoliko sam događaj jeste predmet našeg interesovanja trebamo preduzeti eksplorativno istraživanje. Drugim rečima, potrebno je da utvrdimo ko su nosioci protesta, koji su njihovi ciljevi, koji su razlozi doveli do

protesta, ko je suprotstavljena strana ili drugim rečima prema kome je protest usmeren i kakav stav po tom pitanju suprotstavljena strana ima itd. Postoje tri osnovne svrhe eksplorativnog istraživanja, drugim rečima ova istraživanja mogu:

1. Da zadovolje istraživačku radoznalost i želju za boljim razumevanjem određenog problema
2. Da preispitaju mogućnost i potrebu za daljim kompleksnijim istraživačkim pristupima
3. Da pripreme tlo za primenu složenijih metoda i procedura koja će biti realizovana u istraživanjima koja slede

Dakle, eksplorativan pristup ne podrazumeva niti jasnu teorijsku konceptualizaciju, niti hipotetički okvir, niti bilo kakav pred-istraživački pristup koji bi odredio proces istraživanja. U tome se i ogleda osnovna prednost eksploracije, naime, u ovu proceduru se ulazi 'otvorenog uma' bez prethodnog vrednosnog, ideološkog ili pragmatičkog stava samog istraživača. Eksplorativna istraživanja pronalaze nove teme, i pružaju nužan i koristan uvid u probleme koji nisu dovoljno istraženi ili koji se jednostavno prvi put pojavljuju kao tema. Najveći nedostatak, sa druge strane eksplorativnog pristupa je u tome što on najčešće ne obezbeđuje jasne i zadovoljavajuće odgovore na postavljena istraživačka pitanja. U najvećem broju slučajeva istraživanja eksplorativnog tipa predstavljaju uvod u obimnija istraživanja koje proučavaju teme koje je eksplorativno istraživanje osvetlilo.

Deskriptivno istraživanje

Veliki broj istraživanja ima za cilj da opiše određene pojave, događaje ili situacije. Deskriptivni pristup nema za cilj da uspostavlja kauzalne, funkcionalne ili bilo kakve druge veze između pojava, već ima za cilj da na što precizniji način opiše određeni fenomen ili klasu pojava. Najbolji primer deskriptivnog istraživanja jeste popis stanovništva. Ovaj postupak u osnovi ima za cilj da što preciznije opiše karakteristike celokupne populacije koja živi na jednoj teritoriji, a da pri tom, u samoj proceduri se

ne traže bilo kakve zakonitosti koje objašnjavaju te karakteristike ili veze između njih. U red deskriptivnih istraživanja spadaju i ona istraživanje koja koriste komparativni pristup radi preciznijeg opisa karakteristika jedne populacije. Tako npr. ako upoređujemo odnos prihoda između muškaraca i žena, mi zaista radimo deskriptivni posao. U praksi društvenih istraživanja koja su kvalitativnog tipa (antropološki pristup, etnometodologia) veliki broj istraživanja je upravo ovog tipa. U ovim istraživanjima se najčešće opisuju karakteristike neke kulture ili društva. Osnovna karakteristika deskriptivnog istraživanja jeste odsustvo pitanja *zašto?*. Drugim rečima, onog trenutka kada se postavi pitanje *zašto* a vezano za opis koji dat u istraživanju, tog trenutka se nadilaze dometi deskriptivnog pristupa.

Eksplanatorna⁷ istraživanja

Treći mogući cilj društvenih istraživanja jeste da objašnjavaju pojave ili probleme. Ova istraživanja se nazivaju eksplanatornim jer im je cilj eksplikacija. Preciznije, dok deskriptivna istraživanja odgovaraju na pitanja šta, gde i kad, eksplanatorna istraživanja odgovaraju na pitanje kako i zašto. U heurističkom smislu, jasno je da eksplanatorna istraživanja imaju prednost u odnosu na deskriptivna jer ona u osnovi otkrivaju bilo uzročno-posledičnu ili funkcionalnu vezu među pojavama, ili pak otkrivaju određeni obrazac u statičkom ili dinamičkom smislu. Najbolji primer distinkcije između deskriptivnog i eksplanatornog istraživanja jeste anketno istraživanje vezano za izbore. Ukoliko anketno istraživanje pred izbore pruža informacije o tome koja će partija osvojiti koliko glasova, reč je o deskriptivnom istraživanju. Ukoliko pak, istraživanje ovog tipa daje odgovore na pitanje zašto neke društvene grupe glasaju za jednu partiju a zašto druge društvene grupe glasaju za neku drugu partiju, reč je o eksplanatornom istraživanju. Ili npr. ako istraživanje daje informacije o razlikama u primanjima između muškaraca i žena, onda je to deskriptivni pristup. Ukoliko pak istraživanje objašnjava faktore zbog kojih muškarci imaju veće plate od žena, reč je o eksplanatornom istraživanju.

⁷ Termini 'eksplanatorno' i 'eksplikativno' jesu sinonimi, naime, etimologije obe reči je 'eksplikacija' što znači objašnjenje

Razlike koje smo naveli u pogledu tri tipa istraživanja svakako su važne i jasne. U istraživačkoj praksi, međutim, treba imati u vidu da se istaknute razlike neretko gube, naime, istraživački proces često podrazumeva da se u osvetljavanju nekog problema realizuju sva tri pristupa, bilo po fazama bilo analitički. Prema tome, jednako je važno da razumemo razlike ali i komplementarnost tri tipa društvenih istraživanja o kojima je reč.

Cilj istraživanja - definisanje problema

U strukturi naučnog istraživanja jedan od ključnih početnih postupaka jeste jasno i precizno **definisanje problema samog istraživanja**. Istraživanje ne može da postoji ukoliko se jasno i precizno ne definiše istraživački problem ili **istraživačko pitanje**. Predmet interesovanja društvenog naučnika može biti veoma različit. U praksi, zbog same prirode društvenih pojava tj. usled njihove kompleksnosti, nije lako utvrditi jasno i nedvosmisleno šta je precizno predmet istraživanja tj. na koje to pitanje samo istraživanje želi da odgovori. Definisanje istraživačkog pitanja podrazumeva izvesni redukcionizam u pristupu, ili drugim rečima, da bi se došlo do jasnog i preciznog pitanja, potrebno je da se izvesna relacija između fenomena 'očisti' od svih elemenata koje u stvarnosti proizvode sveukupnu konstelaciju društvenih pojava i odnosa o kojima je reč. Ovaj redukcionizam se bazira na analitičkom pristupu, a sama analitika je prevashodno određena bilo teorijskim, bilo empirijskim bilo praktičnim razlozima. Osnovna pravila za formulisanje jasnog i preciznog istraživačkog pitanja su:

- *Izaberite jedno, pre nego li više ili nekoliko istraživačkih pitanja. Jednim istraživanjem se ne može saznati sve. Neretko, u praksi društvenih istraživanja radoznalost istraživača dovodi do toga da jedno istraživanje pokušava da obuhvati čitav spektar različitih tema postavljajući veliki broj istraživačkih pitanja. Upravo zbog ovakvog pristupa, istraživanje koje pokušava da bude sveobuhvatno u krajnjem ishodu niti je u stanju da ponudi jasne odgovore na veliki broj pitanja, niti na bilo koje pojedinačno pitanje daje jasan i*

nedvosmislen odgovor. Osnovna metodološka preporuka, u tom smislu, jeste da je bolje da jasno i do kraja saznamo 'jednu stvar' nego da saznamo 'po malo' o velikom broju pitanja. Prema tome, u procesu društvenog istraživanja veoma je važno da se napravi izbor i da samo istraživanje jasno odredi sebi za cilj da odgovori na jedno, pre nego li na više pitanja.

- *Svako istraživačko pitanje mora da se posmatra iz sledećih uglova:*
 - *Konceptualna validnost* – U osnovi svakog istraživanja nalazi se određen pojmovni okvir, koji najčešće proističe iz neke teorije koja tretira određenu klasu pojava. Ovaj pojmovni okvir u konceptualnom smislu iscrpljuje odnose između pojava koje kao apstraktni niz obuhvata, ili drugim rečima sve što se dešava u stvarnosti može se jasno dovesti na apstraktni nivo pojmova. Prema tome, kada formulišemo istraživačko pitanje ono mora biti validno sa stanovišta pojmova koji objašnjavaju mrežu odnosa koji postoje na empirijskom novou. Ukoliko se na samom početku ne vodi računa o pojmovnoj relevantnosti istraživačkog pitanja, odgovori koji se mogu dobiti nakon istraživanja neće doprineti boljem razumevanju klase pojava o kojoj je reč, jednostavno zato što ne postoji jasan pojmovni referentni okvir koji obezbeđuje eksplanatornu vrednosti dobijenih rezultata.
 - *Teorijska relevantnost* – Nezavisno od samog konceptualnog okvira na koji se istraživačko pitanje oslanja, ono mora biti relevantno i iz šireg teoriskog ugla posmatrano. Naime, u stvarnosti najčešće veći broj teorijskih paradigmi koje su zasnovane na različitim premisama, daju različite odgovore na ista teorijska pitanja. Istraživačko pitanje mora jasno da se odredi prema svim dominantnim teorijskim paradigmama, i da time u epistemološkom smislu da doprinos čitavom naučnom području koje se bavi onom skupinom problema koja su i istraživačkom fokusu. Drugim rečima, svako istraživanje mora da ispuni teorijske

zahteve jer samo na ovaj način istraživanje može da pruži neophodan naučni doprinos. Ukoliko pitanje nije teorijski relevantno, to najčešće znači da se njegovi dometi unapred veoma ograničeni.

- *Praktična relevantnost* – Moderna društvena nauka je instrumentalnog karaktera, tj. nauka na današnjem stupnju razvoja ima za cilj da unese određene promene u društvenom životu koje su u interesu ljudi, društva, civilizacije itd. Drugim rečima, istraživanje koje kao rezultat ne pruža mogućnost da se nešto u društvenoj stvarnosti promeni u progresivnom smislu⁸, ne predstavlja u svom punom kapacitetu pitanje koje treba da bude predmet istraživanja.

- *Empirijska validnost* – Istraživačko pitanje mora biti empirijski validno, ili drugim rečima ono mora biti postavljeno na način da istraživačkim postupkom možemo doći do odgovora na to pitanje na osnovama empirijskog materijala koji smo prikupili u istraživačkom procesu. Neretko, problem istraživanja jeste što je postavljeno pitanje teorijskog a ne empirijskog karakterera. Samim tim, pitanje koje se postavlja jeste teorijsko a ne empirijsko pitanje. U tom smislu treba jasno praviti razliku između potrebe da pitanje treba da bude teorijski relevantno (što jeste jedan od zahteva) od potrebe da je pitanje teorijskog karaktera (što je greška u postavljenom pitanju). U najkraćem, empirijski karakter pitanja znači da 'stvarnost' mora da pruži odgovor na postavljeno pitanje.

- *Jasnost i razgovetnost* – Istraživačko pitanje mora biti kristalno jasno. U definisanju samog pitanja mora nam biti sasvim jasno šta je to što mi želimo da saznamo u istraživačkom procesu. Nejasna pitanja će značajno otežati izbor metoda i istraživačku proceduru, i jednako, odgovor koji se dobija na taj način biće nejasan i/ili dvosmislen, a to je nešto što se svakako želi izbeći. Samo

⁸ Šta se definiše kao 'progresivno' jeste problematično pitanje ali jednako pitanje na koje na ovom mestu ne možemo odgovoriti

precizno i jasno definisano pitanje, koje na nedvosmislen način uspostavlja vezu između elemenata koji čine klasu pojava može nakon valjano sprovedenog istraživačkog postupka da nam da jasne i nedvosmislene odgovore.

- *Mogućnost operacionalizacije* - Valjano postavljeno istraživačko pitanje mora biti moguće operacionalizovati, tj. prevesti na jezik indikatora. Proces operacionalizacije predstavlja uspostavljanje nužne veze između pojmova i stvarnosti u kome se jasno utvrđuju empirijski nosioci značenja. Prema tome, u samom procesu formiranja istraživačkog pitanja mora se voditi računa da samo pitanje sadrži pojmove koje je moguće operacionalizovati jer bez ovog postupka nije moguće 'ući u stvarnost' i sprovesti istraživačku proceduru u skladu sa strogim naučnim i epistemološkim standardima.
- *Utvrditi moguće odgovore*- Pre nego li krenemo u proces istraživanja, moramo na spekulativan način da predvidimo moguće odgovore na postavljeno istraživačko pitanje. Na ovaj način mi ne isključujemo svaki mogući odgovor, već jednostavno određujemo jedan skup mogućih odgovora koji nam ukazuju da li je samo istraživačko pitanje jasno postavljeno. Ukoliko u ovom procesu spekulisanja mogućih odgovora, nismo zadovoljni sa eventualnim nalazima istraživanja, tj. ukoliko sami *ad hoc* odgovori ne nude ono što nam je bio cilj, onda moramo da preispitamo samo istraživačko pitanje i postavimo neko koje će nam sa ovog stanovišta *apriori* dati zadovoljavajuće odgovore.
- *Imati u vidu moguće metode* – Na isto istraživačko pitanje može se dati odgovor koristeći različite metode. Nekada se pak na postavljeno istraživačko pitanje može odgovoriti primenom samo jedne metode, jer pitanje imanentno zahteva primenu određenog istraživačkog postupka. Sa ovog stanovišta važno je razmišljati o samoj metodi istraživanja u procesu postavljanja istraživačkog pitanja. Ovo je važno, naime, zato što u stvarnosti (zbog troškova, ili administracije ili praktičnih prepreka itd.) neke metode i istraživačke postupke koje te metode podrazumevaju nije moguće realizovati. Prema tome,

istraživačko pitanje se neretko mora usklađivati sa realnim istraživačkim mogućnostima nosioca istraživanja (pojedince ili organizacije), te se samo pitanje mora redefinisati na način da se primenjuje određena istraživačka metoda.

Primeri dobrih i loših istraživačkih pitanja:

- Da li postoje rodne razlike na Univerzitetu?
- Da li muškarci imaju veće šanse za vertikalnu mobilnost od žena na Univerzitetu?
- *Da li postoje socio-ekonomske razlike u crnogorskom društvu?*
- U kojoj meri postoje socio-ekonomske razlike između različitih društvenih slojeva u Crnoj Gori?
- Da li je Crna Gora demokratski i politički zrelo društvo?
- U kom stepenu je demokratija u Crnoj Gori razvijena?
- Da li ekonomski progres jača demokratiju u društvu?
- Da li rast društvenog proizvoda i životnog standarda pozitivno deluje na jačanje demokratskih institucija?

Konceptualni okvir istraživanja

Svako istraživanje podrazumeva definisanje jasnog konceptualnog okvira. Bez sveta pojmova nema naučnog pristupa, jednostavno zato što pojmovi u nauci obezbeđuju 'opštost' kao jedan od ključnih epistemoloških kriterijuma. Nauka je podeljena na naučna područja a u okviru svakog od područja postoje uže naučne oblasti i naučne discipline. Takođe, svaka nauka, a u društvenim naukama je to još izraženije, se sastoji iz nekoliko (ili više) naučnih teorija (paradigmi). Ove naučne teorije nude ključne odgovore i nude razumevanje jednog empirijskog područja, na osnovu različitih premisa, konceptualnog sistema, ugla gledanja i interesa. Teorijske paradigme, i pojmovi od kojih se one sastoje, najčešće nisu dovoljno dobra polazna osnova za društvena istraživanja, jednostavno zato što su kao 'paradigme' teorijski

sistemi opšti po karakteru i kao takvi ne nude uvid u stvarnost na način na koji to naučno istraživanje zahteva. Ovo su osnovni razlozi zbog kojih svako istraživanje traži formulisanje posebnog konceptualnog okvira, koji upravo fokusiranjem na neka specifična pitanja jeste u stanju da se dovoljno približi stvarnosti i uspostavi nužnu vezu između teorijskog i empirijskog. Konceptualni okvir, prema tome, predstavlja teorijski operacionalizovanu platformu, izvedenu iz neke šire paradigme, koja je manjeg stepena opštosti i koja kao takva jeste u stanju da jasno definiše istraživačka pitanja. Na ovaj način, istraživačka pitanja ostaju teorijski relevantna sa jedne strane a sa druge strane njih je moguće u postupku operacionalizacije svesti na empirijske indikatore.

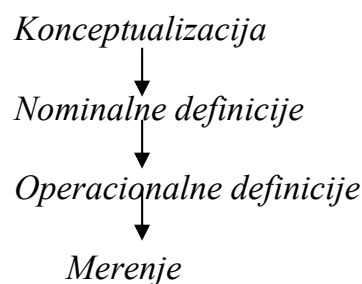
Kreiranje konceptualnog okvira je jedan odista težak, zahtevan, odgovoran i nadasve kreativan posao. U ovom postupku u mnogome zavisi od sposobnosti samog istraživača kao i od njegovih konkretnih interesovanja (koja su neretko oblikovana ideologijom i interesima). U osnovi, konceptualni okvir sadrži mrežu pojmova, uskog empirijskog fokusa koji pružaju uvid u iskustvo i daju moguće odgovore na ključna empirijska pitanja. U procesu kreiranja konceptualnog okvira, sledeći postupci se moraju realizovati:

- *Definisanje ključnih pojmova* – Svaki konceptualni okvir se sastoji iz nekoliko ključnih pojmova. Ovi pojmovi moraju biti definisani na način da se uspostavi odnos između ovih i širih pojmova i da se utvrdi precizno koji je to empirijsko polje na koje se ovi pojmovi odnose (određivanje tzv. obima i dosega pojmova). Kada jasno definišemo ključne pojmove, sasvim je i jasno koje empirijsko područje pokriva konceptualnim okvirom.
- *Određivanje dimenzije pojmova* – Pojmovi po pravilu imaju nekoliko (ili veći broj) dimenzija. Pojmovi su kompleksni po svojoj apstraktnoj prirodi. U interesu je istraživačkog postupka da se sve dimenzije pojmova jasno razluče, kako bi u daljem postupku operacionalizacije bili u stanju da znamo kojoj specifičnoj dimenziji datog pojma se obraćamo.

- *Identifikacija materjalnih nosioca značenja (indikatora)* – Ovaj postupak je kritična tačka u procesu konceptualizacije, jer zahvaljujući ovoj proceduri mi uspostavljamo vezu između teorije i empirije. Istraživanje, kao empirijsko istraživanje, u procesu 'merenja' ili utvrđivanja odnosa između pojava se ne bavi pojmovima, već stvarnošću tj. indikatorima. Ukoliko indikatori nisu jasno određeni, onda merenje ili utvrđivanje odnosa o kome je reč ne korespondira pojmovima koji su referentni za proces izvođenja konkluzija na osnovu istraživanja.

- *Definisanje* – Proces definisanja je nužan u svakoj fazi istraživanja pa prema tome on je sastavni deo i izgradnje konceptualnog okvira. U procesu konceptualizacije najčešće se koriste tri tipa definisanja:
 - *Realne definicije* uključuju određivanje suštinskih svojstava i karakteristika neke pojave (Hempel: 1952)
 - *Nominalne definicije* se izgrađuju tako što se arbitrarno ili po konvenciji određena svojstva pripisuju određenom terminu
 - *Operacionalne definicije* nastaju tako što se određuje način na koji će se određena društvena pojava meriti

- *Kreiranje konceptualnog reda* – Konceptualni okvir zahteva konzistentnost između pojmova koji ga sačinjavaju. Odnos pojmova koji se definiše u konceptualnom sistemu direktno određuje percepciju stvarnosti i odnose koji se uspostaljavaju u samom iskustvu. U osnovi konceptualni red treba da prati sledeću shemu:

Izbor metode istraživanja

U metodologiji postoji čitav niz različitih metoda koje se koriste kako bi se došlo do odgovora na istraživačko pitanje. Svaka metoda ima određene prednosti i nedostatke, i neki problem će na podrobniji način biti osvetljen primenom jedne odnosno neke druge metode. Tako npr. ako želimo da otkrijemo karakteristike neke šire populacije najpodrobniji metod bilo bi anketno istraživanje. Ukoliko pak želimo da razumemo ponašanje pripadnike neke društvene grupe, individualni intervjui su sasvim prikladni. Ukoliko pak, u javnosti postoje oprečni stavovi i različiti motivi određenih grupa po istom pitanju, grupni intervju je uobičajeni i veoma efikasan pristup. Analiza sadržaja je metoda koja se koristi u situacijama kada se preko jezika simbola i strukture značenja može doći do odgovora na vrednosne ideološke ili političke orijentacije partija ili interesnih skupina. Istoriografski metod je uobičajen pristup kada je geneza neke pojave problem istraživanja, dok se bitne razlike između društava, kultura ili društvenih grupa mogu osvetliti primenom komparativne metode. U nekim specifičnim situacijama, pak, i eksperiment je legitimna metoda iako je njegova primena u društvenim naukama ograničena. Analiza slučaja, svakako može biti više nego korisna kada jedan pojedinačni slučaj reflektuje prirodu društvenih odnosa ili neki specifičan društveni obrazac. Dakle, društvena nauka nudi širok repertoar različitih metoda koje je moguće primeniti u procesu traženja odgovora na naučna i istraživačka pitanja. Ključno je da se na pravo pitanje odgovori primenom prave u datoj situaciji najadekvatnije metode. U tom smislu jedna od najvažnijih prednosti istraživača jeste da poznaje sve metode koje su na repertoaru, kako bi se opredelio za određenu metodu obzirom na njene komparativne prednosti u osvetljavanju konkretnog društvenog problema, a ne da se, kao što je to u praksi čest slučaj, opredeljuje za neku metodu jer nju bolje poznaje ili mu ona više odgovora iz različitih razloga.

Određivanje analitičke jedinice

Svako istraživanje jasno identifikuje analitičku/e jedinicu/e u skladu sa istraživačkim problemom i konceptualnim okvirom. Precizna identifikacija analitičke jedinice je preduslov za potonju realizaciju istraživačke procedure i pružanje konačnih odgovora na pitanje koje je istraživanje postavilo za cilj. U osnovi svako istraživanje se može usmeriti na čitav niz različitih problema ili stvari. Tako npr. jedinica analize mogu biti navijači košarkaškog tima Budućnost, a u skladu sa deskriptivnim istraživačkim pitanjem mi možemo postaviti cilj da saznamo kakav je njihov demografski profil (starost, zanimanje, obrazovanje itd.). Ili npr. cilj istraživanja može biti eksplorativan u smislu da želimo da razumemo modele ponašanja navijača u nekoj specifičnoj situaciji. Obzirom kako smo odredili cilj istraživanja, jedinica analize biće drugačija. U prvom slučaju jedinica analize je 'grupa', dakle navijači a u drugom slučaju jedinica analize su 'pojedinci' koji pripadaju toj grupi. Dakle, kao što smo gore naveli, istraživačko pitanje u najvećem broju slučajeva određuje jedinicu analize.

Analitičke jedinice su u isto vreme i jedinice posmatranja, tj. kada se odrede analitičke jedinice tada je definisano i empirijsko područje opservacije. Tako u prethodnom primeru, svaki pojedinačni navijač Budućnosti može biti jedinica posmatranja i na taj način mi možemo obezbediti dodatne korisne informacije o našem predmetu istraživanja.

Analitičke jedinice u društvenim istraživanjima najčešće su:

- *Individue* – Pojedinci su u društvenim naukama najčešće analitičke jedinice. Ovo zato što sve društvene nauke na jedan ili drugi način pokušavaju da razumeju ljudsko ponašanje, a ponašanje je po definiciji vezano za pojedince. U istraživačkoj praksi ne može se desiti da bilo koji pojedinac bude analitička jedinica, već samo oni pojedinci koji ispunjavaju određene uslove obzirom na neke karakteristike.

- *Grupe* - Društvene grupe su, takođe, veoma često analitičke jedinice u društvenim istraživanjima. Tako na predašnjem primeru, mi možemo upoređivati razlike između navijača Budućnosti i navijača nekog drugog košarkaškog tima. Dakle, jedinica analize u ovom slučaju nisu pojedinci nego grupe.
- *Organizacije* – Neretko, analitičke jedinice u društvenim istraživanjima jesu organizacije ili institucije. Tako npr. predmet društvenog istraživanja mogu biti mala i srednja preduzeća, a mi za cilj možemo imati da utvrdimo oblike organizacije, interakciju i socijalnu mrežu koja postoji unutar organizacije, neformalne društvene grupe itd.
- *Socijalni artefakti* - Analitičke jedinice u društvenim istraživanjima mogu biti proizvodi ljudi ili njihovo ponašanje. Ovaj tip društvenih pojava naziva se socijalnim artefaktima. Socijalni artefakti uključuju i različite predmete kao što su knjige, pisma, slike, automobili, zgrade, naučna dostignuća itd. Istraživanje socijalnih artefakata nekada može biti veoma dobar metodološki pristup koji daje jasne odgovore na istraživačka pitanja. Tako npr. analizom sadržaja i forme nekog filma mi možemo mnogo saznati o kulturi nekog društva, ili analizom političkog diskursa u novinama možemo mnogo saznati o namerama i interesima određenih političkih partija ili interesnih skupina.

Uzorak i izbor finalnih jedinica

Nakon precizne identifikacije analitičke jedinice, osnovni zadatak jeste da se odredi uzorak ili u širem smislu da se napravi izbor finalnih jedinica koje reprezentuju analitičke jedinice. Uzorak predstavlja metodološki specifičan način da se izvrši izbor finalnih jedinica koje reprezentuju čitavu populaciju. U praksi postoji čitav niz različitih tipova uzoraka kao i čitav niz različitih procedura uzorkovanja a ovo u

zavisnosti od problema samog istraživanja⁹. Osnovni kriterijum koji uzorak mora da ispuni jeste da on mora da poseduje sve ključne karakteristike koje poseduje populacija (reprezentativnost). No, finalne jedinice mogu da se biraju i drugačijim pristupom a ne metodom uzorkovanja. Tako npr. ako se opredelimo za analizu slučaja kao metod, izbor slučaja se bazira na nekim kriterijumima koji su najadekvatniji za proces istraživanja. Najčešće, ciljano se bira onaj slučaj koji na najbolji način pokazuje obrazac ili vezu između društvenih pojava koje su predmet našeg interesovanja. Dakle, u ovom slučaju finalne jedinice su ciljane na jasnim principima. Još konkretnije, ako npr. želimo da 'objasnimo' zašto su sudovi neefikasni, i opredelimo se za analizu slučaja, uzećemo onaj sudski postupak koji najbolje pokazuje neefikasnost mehanizama koji vladaju unutar sudstva, a ne bilo koji slučaj. Isto tako, ako se opredelimo za intervju sa namerom da objasnimo recimo nasilno ponašanje navijača KK Budućnost, najpre ćemo u intervjuu da uključimo one pojedince koji su najviolentiji i sa njima da obavimo intervju, nećemo izabrati bilo kog navijača jer ćemo možda u tom slučaju izabrati nekog koji nije manifestovao nasilno ponašanje. Prema tome, izbor finalnih jedinica izbora može biti zasnovan na različitim kriterijumima, o ovo prvenstveno zavisi od istraživačkog pitanja, tipa istraživanja i metode koju smo izabrali.

Priprema instrumenata istraživanja

Da bi realizovali istraživanje potrebni su nam određeni instrumenti. *Pod instrumentima* podrazumevamo metodološki osmišljena sredstva koja nam omogućuju da sistematski prikupimo podatke u skladu sa istraživačkim zadacima i ciljevima. Instrument je prema tome, sredstvo koje poseduje čitav niz tehničkih karakteristika o kojima se mora voditi računa u procesu njegovog kreiranja. Različite istraživačke metode imaju različite instrumente. U anketnom istraživanju kao instrument se koristi anketa. U intervjuima se koriste različiti tipovi intervjuja: strukturirani, polustrukturirani, nestruktuirani intervju. Svaki instrument u osnovi ima tri sastavna elementa:

⁹ Pitanje uzorkovanja biće posebno razmatrano kada budemo govorili o anketnom istraživanju.

1. tehničke elemente, naime, svaki instrument predstavlja i svojevrsnu tehniku istraživanja
2. saznajne elemente, naime, svaki instrument mora da iscrpi istraživački problem, tj. mora da bude u stanju da uspostavi kontakt između konceptualnog i empirijskog nivoa na jedan potpun i iscrpan način
3. organizacione elemente, naime, za realizaciju svakog instrumenta potrebno je rešiti niz organizacionih, kadrovskih, administrativnih i drugih pitanja

Prikupljanje podataka

Nakon pripreme instrumenta istraživanja sledi faza prikupljanja podataka. U ovoj fazi se 'od stvarnosti uzima' ono što je analitički određeno kao predmet naučnog interesovanja, i u taj proces mora da se realizuje u skladu sa određenim principima i pravilima kako bi se ispoštovali svi epistemološki i metodološki kriterijumi. Proces prikupljanja podataka je neobično važna faza u istraživačkoj proceduri, jer ukoliko sa terena ne dobijemo 'dobre' podatke, čitav posao koji smo obavili pre toga, kao i čitava pitanja analize podataka neće imati naročitog smisla. Zato se ovoj fazi istraživanja mora posvetiti posebna pažnja. Poseban problem kada je o ovoj fazi istraživanja reč jeste činjenica da najčešće u ovom procesu istraživač nema potpunu kontrolu nad istraživačkim procesom. Naime, ako je istraživanje anketnog tipa, istraživač se mora oslanjati na sposobnosti i iskustvo samih anketara, dakle, on dolazi u situaciju da njegov rad 'zavisi' od rada drugih koji su uključeni u istraživački proces. Slično je i kada je reč o intervjuima ili fokus grupama. Ključna stvar u tom smislu jeste da se ovoj fazi posveti nužna dodatna pažnja i metodološki oprez. Za svaku od metoda postoji čitav niz preventivnih mera kao i mera kontrole koje istraživač mora da uključi kako bi došao do podataka koji su validni i verodostojni.

Analiza podataka

Nakon što se podaci prikupe, sledi proces analize podataka. U ovom postupku se zavisno od metode i prirode podataka koristi čitav niz, neretko i složenih, tehnika koja nam daju odgovore na postavljena pitanja. Proces analize podataka najčešće podrazumeva:

- kategorizaciju i klasifikaciju empirijskog materijala
- komparaciju prikupljenih informacija po različitim kriterijumima
- proveravanje i presitpitivanje hipoteze/a
- utvrđivanje veze i odnosa između elemenata/pojava
- Testiranje i proveru mogućih konkluzija

Proces analize podataka se retko odvija po unapred definisanom planu i stereotipno. Reč je najčešće o kreativnom delu istraživanja koji uključuje i teorijska znanja i poznavanje problema, i poznavanje tehnika analize i čitav niz drugih elemenata koji motivišu i pokreću istraživača da pruži odgovore na postavljena istraživačka pitanja. Zbog činjenice da analiza podataka traži posebna znanja i tehnike, naročito kada je reč o istraživanjima anketnog tipa, neretko se za ovu svrhu moraju uzeti saradnici ili eksterni eksperti koji poznaju sve tehnike analize podataka i koji su u stanju da pruže svu stručnu pomoć istraživaču u traganju za odgovorima na istraživačka pitanja. Analiza podatak ima i vremensku dimenziju, drugim rečima, ovaj proces teorijski može da traje neograničeno, tj. moguće je jednu skupinu podataka uvek nanovo analizirati jer je fond logičkih mogućnosti analize gotovo neograničen. U praksi, međutim, nužno je da se proces analize podataka vremenski ograniči i da se napravi presek i odredi trenutak kada analiza prestaje i kada se prelazi na narednu fazu istraživanja.

Izvođenje zaključaka i prikazivanje rezultata istraživanja

Osnovni cilj samog istraživanja na samom početku je bio da se dođe do određenih saznanja, ili zaključaka o određenom problemu. Nakon što su podaci analizirani potrebno je i povući određene zaključke. Na ovaj način se u metodičkom smislu istraživanje ponovo vraća na sam početak, odnosno na teorijsku ravan. U osnovi, zaključci do kojih istraživanje dolazi mogu biti potpuni i partikularni. Potpuni su u situaciji kada smo u stanju u potpunosti da odgovorimo na istraživačko-a pitanje-a koja smo postavili u početku, a partikularni su u situaciji kada nam istraživanje omogućuje da damo odgovore u nekim delovima dok u nekim drugim delovima zaključke nije moguće izvesti. Ovo je u istraživačkoj praksi veoma čest slučaj. Kada je o samom procesu zaključivanja reč on mora da poštuje određene logičke principe s jedne, i određene epistemološke principe sa druge strane i jednako, mora da se odnosi prema konceptualnom okviru sa jedne, i analiziranom empirijskom materijalu sa druge strane. U ovom kvadratu se kreće proces zaključivanja i izlazak iz ovog kvadrata nudi ozbiljan rizik da se dođe do pogrešnih zaključaka. Najvažnija stvar, kada je o procesu zaključivanja reč, jeste da se zaključci striktno povežu sa samim empirijskim podacima i da se ni jednog trenutka ne dozvoli spekulacija koja nema jasan empirijski osnov. U praksi je bolje ograničiti saznavnu vrednost i domet samih konkluzija, ali da to što nudi konkluzija bude pouzdano, nego da se izvode konkluzije koje imaju višu saznavnu vrednost ali se ne mogu u potpunosti opravdati samim istraživanjem.

Pitanje prezentacije donešenih zaključaka je svakako veoma važno pitanje. Moderna nauka ne traži samo odgovore, nego postavlja i zahteve na koji način ti odgovori moraju da budu prezentirani kako bi naučna i šira javnost od njih imala benefite. S toga se posebna pažnja u društvenim istraživanjima mora posvetiti samom procesu prezentiranja podataka. U nekim situacijama, od istraživača se traži prilično striktna forma za prezentiranje podataka (kao što je slučaj sa pojedinim naučnim časopisima). Nekada je pak na samom istraživaču da odluči koji će metod prikazivanja da koristi. Ono što je ključno jeste da jedno isto naučno saznanje koje je rezultat istraživanja može imati manju ili veću saznavnu vrednost samo zbog toga što su rezultati istraživanja prikazani na jedan odnosno drugačiji način. U istraživačkoj

praksi, najviše izbora u prikazivanju podataka imamo upravo kada koristimo anketno istraživanje koje je praćeno statističkom obradom podataka.

V IZGRADANJA KONCEPTUALNOG OKVIRA I FORMULISANJE HIPOTEZA

Teorijski okvir, značaj i upotrebljivost

Teorijske paradigme jesu nužan ali svakako nisu dovoljan okvir za istraživanje društvenih i političkih pojava. One nam nude jedan uopšteni pogled na stvarnost koji predstavlja osnov da na tim osnovama krenemo dalje i približimo naše pojmove stvarnosti koja predstavlja predmet naučnog interesovanja. Drugim rečima, ukoliko želimo da realizujemo istraživanje na način da se empirijski bavimo društvenim i političkim fenomenima, moramo uvažavajući neku (ili više) teorijskih paradigmi da izgradimo **konceptualni okvir istraživanja**. Budući da se sastoji od koncepata, ovaj okvir jeste teorijskog karaktera, ali jednako on i jeste okvir upravo zato što se njime precizno definiše empirijsko polje tj. klasa objekata koji jesu predmet istraživanja. Iz ovoga nužno sledi da **koncepti** odnosno pojmovi koji će biti obuhvaćeni konceptualnim okvirom jesu manjeg stepena opštosti a to je osnovni uslov da se teorijski ‘približimo’ ispitivanim fenomenima. Tek sa precizno definisanim konceptualnim okvirom, pojmovi koji su u njemu sadržani nam omogućuju da jasno i nedvosmisleno postavimo **istraživačko pitanje** bez kojeg istraživanje nije moguće.

Dakle, paradigme nam pružaju jedan opšti pogled na društveni svet. Sa druge strane društveni svet, za razliku od prirodnog, u svakom konkretnom društvu i u svakom konkretnom društvenom i političkom polju se pojavljuje na jedan vrlo konkretan i uvek donekle specifičan način. Drugim rečima, svako društvo predstavlja jedan konkretni totalitet koji poseduje čitav niz posebnih karakteristika koje uslovljavaju da opšta pravila i društvene zakonitosti nisu jednostavno primenljiva a da pritom ne uzmemo u obzir sve ove specifičnosti. Prema tome, nužnost formiranja konceptualnog okvira u svakom konkretnom istraživanju nije rezultat naše slobodne volje ili potrebe za individualnošću i kreativnošću, već je rezultat epistemološke prinude koja proističe iz same prirode predmeta kojim se bavimo.

Npr., da li je moguće proučavati funkcionisanje političkih institucija a da se kao platforma za ovo proučavanje primene osnovne pretpostavke strukturalnog funkcionalizma kao paradigme koja se čini adekvatnom za ovu vrstu analitike? Odgovor je pozitivan, dakle, jeste moguće, ALI, ono što će se u stvarnosti desiti pokazaće da su insitucije u našem društvu neretko oblikovane društvenom praksom koja proističe iz kulture našeg društva, te da su modeli ponašanja pojedinaca i grupa unutar institucije posebni upravo po tome što su uspostavljeni određeni standardi u međuljudskim odnosima koji su proizvod navika stečenih u jednom dugom procesu socijalne konstrukcije. Takođe, verovatno ćemo primetiti da određene institucije nisu nastale u procesu diferencijacije i specijalizacije, kako to nalaže strukturalni funkcionalizam, već da su proizvod jednog etatističkog društva iz nedavne prošlosti u kome su odgovarale na funkcionalne zahteve dominacije ideologije, a ne na realne potrebe sistema. Konačno, verovatno da ćemo primetiti da institucije u našem društvu nemaju onu vrstu funkcionalne specijalizacije koja bi trebala da ih odlikuje, a i međusobna povezanost između institucija je neretko uslovljena ličnim odnosima između pojedinaca koji u tim institucijama rade, a možda su i rezultat pripadanja različitim oligarhijama ili interesnim skupinama. Svi ovi aspekti su sastavni deo našeg empirijskog fokusa. Prema tome, očito je da je strukturalni funkcionalizam, koji institucije i njihovo funkcionisanje posmatra na jedan apstraktan i logičan način, sasvim nedostatan teorijski okvir koji ograničava njegovu heurističku ulogu. Ovakva situacija nas primorava da prihvatimo osnovne premise strukturalnog funkcionalizma, ali da jednako uvažimo sve specifičnosti našeg empirijskog polja i da u sudaru ova dva elementa izgradimo poseban **konceptualni okvir** koji će nam omogućiti da bolje razumemo predmetnu stvarnost te na tim osnovama postavimo hipoteze i realizujemo istraživanje.

Ovakvih primera je mnogo i to se ne može sporiti. Društvo postoji u jednom neograničenom broju varijabli pri čemu su i same karakteristike svakog od aspekata društva neretko neiscrpne u pogledu empirijskih mogućnosti. Prema tome, konceptualni okvir predstavlja skup sistematizovanih pojmova koji se sa jedne strane oslanjaju na teorijske paradigme a sa druge strane uvažavaju sve empirijske

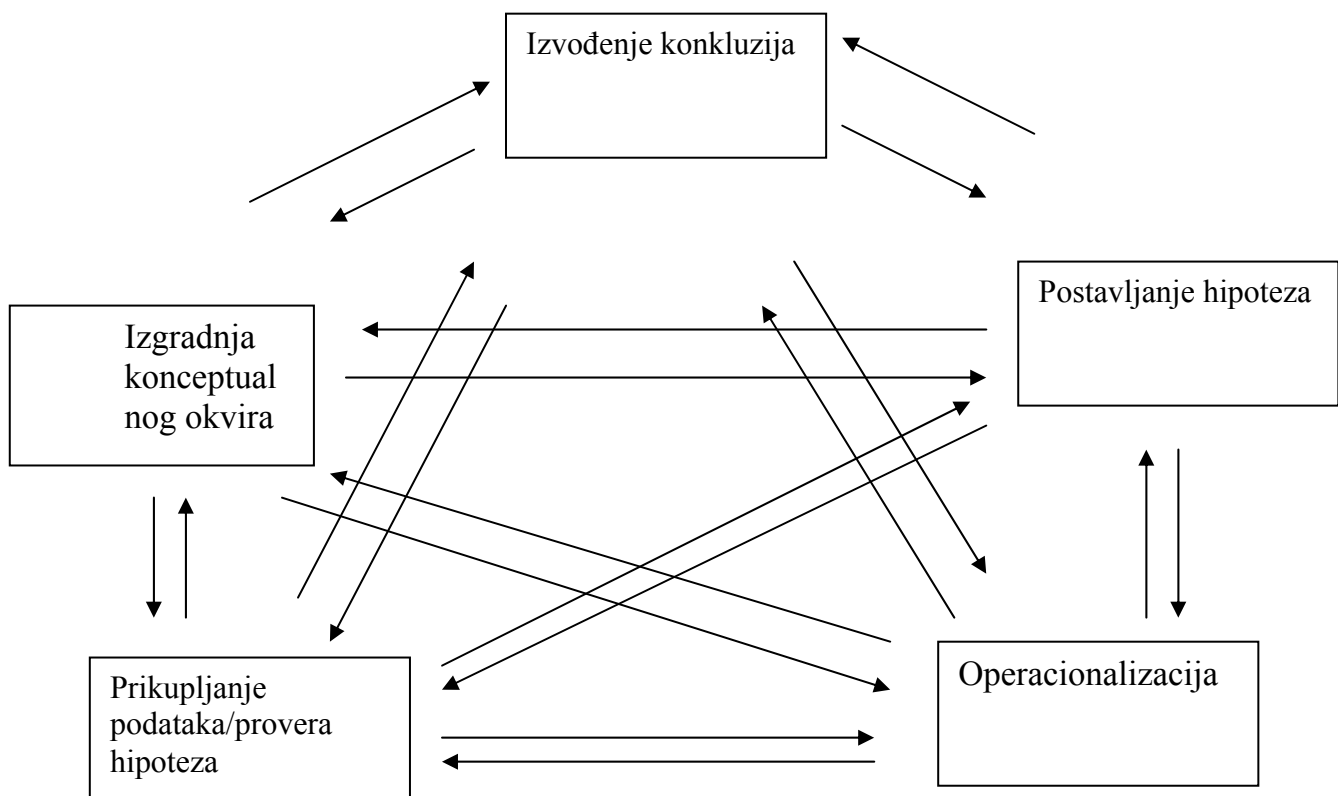
specifičnosti društvene stvarnosti koja je predmet naučnog istraživanja. Ovo je put koji moramo preći u svakom konkretnom istraživanju ili pak možda to nije tako?

Doista, postoje i alternativni načini i oni su definisani naukom. Prema tome najpre ćemo razlikovati **tradicionalan** i **alternativan** pristup naučnim istraživanjima u društvenim naukama. Tradicionalan pristup insistira na sledećoj proceduri:

1. Izgradnja konceptualnog okvira
- ↓
2. Operacionalizacija
- ↓
3. Postavljanje hipoteza
- ↓
4. Prikupljanje podataka i proveravanje hipoteza
- ↓
5. Izvođenje konkluzija

Tradicionalan način prema tome insistira na onoj vrsti sistematizacije koja ima svoje logičko opravdanje. Ovakav pristup je tradicionalan, ne zbog toga što je u nekom dugom periodu bio jedini i nezamenljiv, već zbog toga što se takav pristup u metodologiji već jako dugo postavlja kao norma i princip koji ima svoje epistemološko opravdanje. Nakon decenijske dominacije tradicionalnog pristupa u metodologiji, istražujući samu sebe, metodolozi su приметili, a zatim i priznali da u stvarnosti kada rade istraživački posao, gotovo nikada nije moguće datim redosledom proći sve faze na način na koji to zahteva tradicionalan pristup. U istraživačkoj praksi, naime, istraživači neretko krenu od bilo koje tačke u istraživačkom procesu. Npr., najpre nasumice generišu nekoliko hipoteza, a onda pređu na nivo teorijske konceptualizacije, a zatim ponude neke konkluzije koje proveravaju na osnovu prikupljenog empirijskog materijala. Ili, pak neretko, pođu od empirijskog materijala, i posmatranjem i analizom ovog materijala dođu do određenih konkluzija, za koje postavljaju hipoteze, a tek kasnije za čitav istraživački pohod formiraju hipoteze. Ovakav pristup označavamo

alternativnim pristupom. On je veoma čest (ali ne i nužan) u istraživačkoj praksi, i neretko su veoma vredna naučna saznanja rezultat istraživanja koja nisu poštovala uobičajen redosled faza koje nameće tradicionalan pristup. Evo kako se ovaj pristup može grafički prikazati

Ono što nudi alternativni pristup, na prvi pogled, ne poseduje sistematičnost i sa logičkog stanovišta može delovati potpuni neprihvatljivo. Međutim, u praksi stvar stoji sasvim drugačije. Npr. ako se u javnosti dešavaju protesti povodom zaštite životne sredine i mi kao istraživači želimo da objasnimo uzroke ovih protesta, to možemo uraditi na tradicionalan i alternativan način. Na osnovama tradicionalnog načina pre

svoga bi smo tragali za nekom valjanom paradigmom koja bi bila u stanju da nam pomogne svojim aksiomima da formulišemo propozicije i da na ovim osnovama u skladu sa konkretnim empirijskim poljem definišemo konceptualni okvir. Tako se kao konceptualni okvir može formirati niz teorijskih stavova koji govore o tome da je problem zaštite životne sredine jedan od centralnih problema savremene civilizacije i da je putem sveukupnih mehanizama delovanja na mišljenje i stavove građana širom sveta ovaj stav prihvaćen od strane samih građana koji su spremni da preduzmu određene konkretne korake koji su u funkcioji zaštite životne sredine u njihovoj neposrednoj okolini. Na osnovu toga, postavimo hipotezu da su protesti rezultat formiranja pozitivnih stavova o zaštiti životne sredine. Nakon toga možemo obaviti niz intervjua (ali anketa) u kojima ćemo ispitivati stavove onih koji učestvuju u protestu. Na ovaj način možemo potvrditi ili opovrgnuti našu hipotezu i na tim osnovama izvesti konkluziju koja je u skladu sa empirijskim nalazima.

Međutim mi možemo krenuti i alternativnim putem, naime, možemo jednostavno da bez ikakve hipoteze posmatramo učesnike u protestu. Možemo da slušamo ili čitamo njihove parole, ili pak možemo slobodno na jedan nestrukturiran način. U metodološkom smislu, na ovaj način smo počeli doista od prikupljanja empirijskog materijala što svakako nije u skladu sa tradicionalnim pristupom. Nakon posmatranja i nekoliko struktuiranih intervjua, moguće je da smo zaključili da svi pripadnici protesta jesu mlađi ljudi i na osnovu toga, možemo pretpostaviti da je zaštita životne sredine nešto što je povezano sa mladom generacijom, koja je svesnija ovog problema jednostavno zato što je ovo problem koji obeležava njihovu a ne stariju generaciju koja je rasla u industrijskoj epohi i koja nije razvila svest o ovom problemu. Nakon toga možemo i postaviti hipotezu koja je u skladu sa tim i kasnije testirati hipotezu i dovesti je na nivo određenog teorijskog okvira. No, ako nastavim sa eksplorativnim istraživanjem u skladu sa alternativnim pristupom, mi možemo prikupljati i analizirati i neke druge informacije. Tako npr. možemo empirijskim putem da primetimo da su protesti usmereni protiv određenog akta koji je donela Vlada, i da su protesti u stvari usmereni protiv Vlade i njene samovolje. U ovoj situaciji protest u funkciji zaštite životne sredine se pojavljuje u novom svetlu. Naime, možemo postaviti hipotezu da su protesti pre svega političke prirode a da je zaštita

životne sredine samo razlog da se izrazi političko nezadovoljstvo. Na tragu ove hipoteze možemo, zatim „sistematski“, da prikupimo podatke o političkoj provinijenciji i političkim stavovima učesnika protesta koji se, navodno, bore za zaštitu životne sredine. Nakon ovog koraka, gle čuda, ogromna većina učesnika protesta su ili članovi ili podržavaju neku od političkih partija. Ovaj signal koji potiče iz empirije (a ne na osnovu teorijskog okvira) je jasan signal da se moramo obratiti kompletno drugačijoj paleti teorija koja se bave političkim aktivizmom ne bi li eventualno dali uzročno objašnjenje protesta o kojima je reč.

Dakle, na ovom primeru smo pokazali da alternativni pristup ima određenih prednosti i da iako se ne može tako jednostavno logički i epistemološki pravdati kao tradicionalan pristup, svakako ima svoje prednosti u samoj istraživačkoj praksi. Prema tome, nadasve je koristan savet da metodološki fundamentalizam u praksi zamenimo nešto fleksibilnijim stavom. No, bez obzira da li smo pristalice tradicionalnog ili alternativnog pristupa, jedna stvar je sasvim očita iz gornjeg primera, a to je, činjenica da je jednosmeran proces u rigidnom smislu u procesu istraživanja sasvim neprihvatljiv. Drugim rečima, iako se držimo tradicionalnog pristupa, opskurno je i rigidno da u situacijama kada nam empirijski materijal jasno ukazuje da moramo donekle da revidiramo konceptualni okvir mi odbijamo to da učinimo po svaku cenu. Zaista, bez obzira kako smo definisali konceptualni okvir, sama analiza empirijskog materijala nam može ukazati da taj konceptualni okvir nije adekvatan, a može i uticati na nas da formiramo neke vrlo konkretne pretpostavke koje nisu u skladu sa konceptualizacijom. Ovo su situacije kada nema razloga da se držimo slepo prvobitnih pretpostavki i da je mnogo uputno obratiti se alternativnim hipotezama.

Da podsetimo, istraživanje može imati različite ciljeve, ono može biti deskriptivno, eksplorativno ili eksplanatorno. Od ciljeva istraživanja bitno zavisi i sam dizajn istraživanja. U gornjem primeru, jedna je stvar ako mi jednostavno želimo da **opišemo** proteste a potpuno je druga stvar ako želimo da objasnimo **zašto** se građani putem protesta zalažu za određene ciljeve. Kada dođemo do ovog drugog, i epistemološki svakako važnijeg pitanja, mi smo primorani u stvari da kreiramo **teorijski okvir**, bez obzira da li je on rezultat tradicionalnog ili pak alternativnog pristupa. Osnovna svrha teorijskog okvira jeste upravo u tome, naime, u tom

teorijskom okviru mora biti ponuđeno valjano objašnjenje zašto se nešto u stvarnosti dešava na način na koji se dešava. U našem primeru, teorijski okvir mora da nam ponudi odgovor na pitanje *zašto se desio protest* o kome je reč? Da li će se sličan protest pojaviti ponovo? Koji su uzroci protesta?

Dakle, bez konceptualnog okvira nema odgovora na ključna pitanja i mi smo, s toga, primorani da ga formulišemo. Prema tome teorije su veoma korisno oružje koje predstavljaju u logičkom smilu početak i kraj naših istraživačkih poduhvata. Pre svega, teorije nam pomažu da stvarnost shvatimo na jedan pojednostavljen način. Kada bolje razumemo stvarnost, možemo joj se lakše prilagoditi ili je čak i kontrolisati koristeći propozicij same teorije. Drugo, kada razvijemo teoriju i tumačimo stvarnost na osnovu nje, same činjenice nam mogu pomoći u povećavanju preciznosti same teorije, a onda ponovo da koristimo poboljšanu teoriju za razumevanje i tako *ad infinitum*. To je proces kojim se svaka od priznatih i poznatih teorija u praksi razvijala. Teorijski okviri obezbeđuju logičku bazu kojim se potvrđuju naša očekivanja ili predviđanja činjenica koje predstavljaju empirijski fokus datog teorijskog okvira. Istraživanje u ovom svetlu predstavlja nužnu komunikaciju između apstraktnih pojmova i činjenica koje su predmet posmatranja. Ukoliko istraživanja ukazuju da predikcije i očekivanja koja proističu iz teorije nisu precizna, tada mi preispitujemo samu teoriju i trudimo se da je poboljšamo. Ovo zato što nam je poboljšana teorija potrebna u budućnosti kao eksplanatorna platforma za buduće događaje koje se dešavaju u svetu iskustva. Prema tome, značaj teorije jeste u njenoj neograničenoj repetitivnoj upotrebi.

Teorije predstavljaju skup logički povezanih simbola koji daju objašnjenje o tome šta se dešava u neposrednom iskustvu. Pojednostavljeno rešeno, teorije su intelektualne alatke. Otud ponavljamo još jednom fundamentalan stav koji smo napred definisali, naime, teorije nisu niti istinite niti pogrešne u apsolutnom smislu, već one samo mogu biti manje ili više korisne. Iz ovoga proističe da se ne može očekivati da neko 'otkrije' neku naučnu teoriju na isti način na koji geolog 'otkriva' novu rudu ili mineral, ili hemičar novi elemenat u periodnom sistemu, ili geograf-istraživač novo ostrvo. Zašto? Zato što teorije ne postoje 'tamo negde' pa da budu otkrivene. One nisu stvarnost. Pre će biti da su teorije proizvod intelektualnog napora, naše imaginacije, napornog rada a ponekad i srećnih okolnosti.

Prema tome, ukoliko je teorija suštinski važna kao početak i/ili kraj našeg istraživanja stvarnosti, vraćamo se na prethodno pitanje, naime, koji je to put da se izgradi teorija? Koji su to procesi koje moramo uključiti? Precizan i jednostavan odgovor na ovo ne postoji, kao što smo videli u gornjem primeru. Niko nikoga ne može naučiti da napravi teoriju na način na koji se recimo može naučiti procedura da se napravi automobil. Ono što je moguće jeste objasniti neke standardne procedure i faze koje su uobičajene u izgradnji teorije. Prvi problem koji svakako treba rešiti jeste problem **konceptualizacije**.

Principi i faze izgradnje teorije

U izgradnji teorije najpre moramo postaviti pitanje šta mi zapravo znamo o događaju ili problemu koji želimo objasniti? Gotovo izvesno, mi pre nego li postavimo istraživačko pitanje posedujemo određena znanja o fenomenu koji je predmet našeg naučnog interesovanja (da nije tako ne bi se ni interesovali za problem o kome je reč). Znanja i informacije koje imamo mogu biti proizvod ličnog iskustva, posmatranja činjenica, kreativnog razmišljanja o problemu. U nekim slučajevima moguće je da ćemo informacije skupiti na osnovama eksplorativnog pristupa, ili bilo kog drugog oblika sistematskog prikupljanja informacija. Bez ovog, ili nekog sličnog, elementarnog uvida u predmet istraživanja jednostavno nije moguće da krenemo dalje, jednostavno, ne znamo šta da posmatramo niti da razlikujemo činjenice koje su važne od onih koje to nisu, a svakako da u toj situaciji nismo u stanju da razvijemo bilo kakvu ideju o vezama i odnosima između pojava. Prema tome *prvi i osnovni uslov konceptualizacije jeste određeni nivo znanja i informacija o empirijskom području koje je predmet našeg istraživanja*.

Ovaj fond prvobitnih informacija, kao što je rečeno, možemo steći na više načina, ali se svi izvori mogu u osnovi podeliti u tri kategorije. *Prvo*, to su informacije koje možemo dobiti naučnim radom. Naime, sasvim izvesno u knjigama i člancima se neko već bavio ovim problemom. Uvidom u ove informacije mi ćemo svakako seći neophodna početna, a u ovoj situaciji i sistematizovana znanja o empirijskom području koje je predmet našeg interesovanja. *Drugo*, izvor informacija može biti bilo kakvo

sistematko prikupljanje informacija o problemu, koje smo mi ili je pak neko drugi organizovao. Suštinska razlika između prvog i drugog izvora informacija jeste u tome što su u prvom slučaju te informacije već date u nekoj konceptualnoj formi, dok u drugom slučaju su same činjenice sistematski posmatrane i eventualno klasifikovane po nekom empirijskom kriterijumu, ali je suštinski važno da u ovom pogledu nema pojmova koji na bilo koji način objašnjavaju činjenice. *Treće*, ove informacije i znanjama mogu biti rezultat i nesistematskog posmatranja ili pak mogu biti rezultat našeg individualnog iskustva te prema tome jesu subjektivne i partikularne. No, u ovu kategoriju spada i bilo koje drugo partikularno i nesistematsko prikupljanje informacije o problemu. U ovom pogledu, ono na čemu insistiramo, jeste činjenica da u ovom prvom koraku nije reč o istraživanju kao takvom, već o nužomsetu informacija koji je pretpostavka za istraživanje koje imamo nameru da realizujemo. No, obzirom da bez obzira na izvore, ovo znanje nije rezultat sistematskih i metodološki utvrđenih postupaka, informacije i znanja koja skupimo moramo uvek staviti pod znakom pitanja. Ove informacije su tu pre svega da nam pruže elementaran uvid u stvarnost, da pokrenu naše kreativno razmišljanje o problemu, da nam ukadu na moće puteve kojima treba krenuti, ukratko, ove informacije i znanja imaju propedeutičku funkciju u sveukupnom istraživačkom procesu.

Indukcija

Jedan od puteva za izgradnju teorije može biti induktivan pristup. Indukcija je, kao što smo ranije napomenuli, pre svega logička metoda posredstvom koje se na osnovu pojedinačnih premisa dolazi do opštih konkluzija. Ovaj logički princip je sasvim prikladan moguć put za formulisanje naučnih teorija. Ukoliko indukcija jeste osnov za formulisanje naučne teorije, onda možemo reći da će teorija koja je rezultat ovakvog pristupa biti teorija koja je *empirijski utemeljena*.

Kada koristimo indukciju kao metod generisanja teorije, u osnovi mi pretpostavljamo da ono što smo utvrdili iskustvom u jednom slučaju može biti ponovljeno i u drugom slučaju u situacijama koje su slične onoj prethodnoj. Dakle, u ovom postupku mi jednim logičkim skokom predviđamo šta će se desiti u nekom

konkretnom slučaju na osnovu onoga što smo utvrdili u prethodnom slučaju, pretpostavljajući da postoji neki obrazac koji povezuje činjenice u društvu. Indukcija je proizvod našeg iskustva koje koristimo svakodnevno. Ako pet puta uzastopno pritisnemo dugme od lifta i lift se pojavi, indukcijom zaključujemo da će se to desiti i šesti put. Ako pritiskom na dugme lifta u zgradi 1, 2..... n se uvek pokaže da pritiskom na dugme lift dolazi, razumno je da to očekujemo da bude slučaj i u svakoj sledećoj zgradi u kojoj postoji lift. Indukcijom smo u ovom slučaju utvrdili da postoji jedna zakonitost, tačnije da uvek kada pritisnemo dugme, lift dođe. Utvrđenu zakonitost koja se bazira na velikom broju pojedinačnih iskustava mi generalizujemo i tako **generalizacija** jeste onaj postupak u okviru indukcije posredstvom koga se naše iskustvo primenjuje i na one liftove koje nikada nismo videli niti upotrebili. Generalizacijom zaključujemo da opisana zakonitost važi za svaki pojedini lift, i doista se čini sasvim neprimerenim da oprobamo sve liftove na ovom svetu ne bi li dokazali zaključak koji smo indukcijom utvrdili.

No, indukcija nije svakako po sebi dovoljna za formulisanje teorije, Naime, iako so utvrdili zakonitost, sama indukcija nam ništa ne govori o tome **zašto** se lift uvek pojavljuje kada pritisnemo dugme. Dakle, indukcija nam samo ukazuje da postoji određena veza između pojava, dok je objašnjenje rezultat teorijske spekulacije. U ovom procesu teorijskog spekulisanja mi moramo formirati određene **pretpostavke** čije dokazivanje bi dalo odgovor na pitanje **zašto** između činjenica postoji utvrđena veza. Vratimo se na primer o protestu koji smo gore elaborirali. Pretpostavimo da smo utvrdili da su učesnici protesta aktivisti ili glasači neke od političkih partija. Ispitivanjem njihovih stavova mi utvrđujemo da su to pristalice partije koja je izgubila na izborima i da se ova partija žestoko protivi svim potezima koje vlada pokušava da sprovede u delo. Prema tome, to da postoji veza između protesta i političke orijentacije samih učesnika u protestu jeste empirijska činjenica koju smo utvrdili, a objašnjenje **zašto** oni protestuju mora da ponude neke **pretpostavke**, koje možemo dokazivati. Konkretno, jedna od pretpostavki može biti da je ovde reč o političkom aktivizmu posredstvom koga se politički orijentisani građani uključuju u politički život na jedan radikalniji način zato što konvencionalne metode političkog delovanja nisu dale rezultate (glasanja, pisanje protestnih pisama isl.). Ove pretpostavke, koje postaju

elementi teorije se zovu **axiomi** ili **postulati**. Postulati opisuju uslove u okviru kojih se očekuje određen sled događaja na bazi objašnjenja koje je rezultat istraživačkog iskustva. U konkretnom slučaju postulat bi bio: *U situaciji kada građani iscrpe konvencionalne metode političkog ponašanja a pritom ne ostvaruju svoje političke cileve oni pribegavaju alternativnim i radikalnijim metodama političke borbe.* Iz ovog postulata sasvim jasno se naslućuje 'formalni jezik' teorije i priznaćemo da ovaj postulat lako može biti podržan od strane neke od paradigmi koje tumače političko ponašanje. Dalje, ovako formorani postulati imaju svoju eksplanatornu vrednost u budućim sličnim situacijama, naime, oni nam mogu poslužiti kao pretpostavka da objasnimo svaki budući protest, ili tačnije, oni mogu biti jedno od mogućih ponuđenih objašnjenja kada se protest desi u stvarnosti.

Dedukcija

Dedukcija je proces u kome na osnovu premisa koje su opte po karakteru dolazimo do pojedinačnih konkluzija. Prema tome reč je o procesu koji teče u suprotnom pravcu u odnosu na indukciju. U političkim teorijama, dedukcija se se kreće od apstraktnih iskaza koji sadrže uopštene veze i odnose između elemenata ka konkretnim iskazima koji su o pojedinačom ponašanju. U svakodnevnom životu mi takođe, često koristimo dedukciju. Npr. ukoliko znamo da lift radi na principu pritiskanja nekog od dugmeta, mi ćemo ovo znanje da iskoristimo da u konkretnom slučaju pritisnemo dugme koje želimo ne bi li se lift kretao na način na koji mi to želimo. U ovom postupku mi na osnovu generalizacije formulišemo pretpostavku koja objašnjava neki konkretan slučaj koji je rezultat deduktivnog procesa.

Dedukcija je proces koji nam omogućava da koristimo teorije kako bi objašnjavali događaje u svtu činjenica. Ukoliko možemo da pokažemo putem dedukcije da neki događaj u stvarnosti može biti logički predviđen na osnovu skupa pretpostavki koje konstituišu neku teoriju, onda ta teorija pruža objašnjenje za predmet našeg posmatranja. Teorija nam, dakle, nudi objašnjenje **zašto** se u stvarnosti dešava to što se dešava. Prema tome, ključna uloga dedukcije jeste u tome da obezbedi nužnu vezu između teorije i empirije.

Proces konstruisanja teorije

U procesu formulisanja teorije uključena su oba procesa o kojima je bilo reči, dakle, mi u ovom procesu koristimo kako indukciju tako i dedukciju i to na način da se uspostavlja interaktivni odnos između ova dva logičko-teorijska postupka. Koraci u ovom postupku su:

- 1) Koristimo indukciju kako bi na osnovu posmatranja činjenica formulisali pretpostavke
- 2) Koristimo dedukciju kako bi formulisali predikcije
- 3) Testiramo ova predviđanja na način što ih upoređujemo sa novim opservacijama
- 4) Dopunjujemo ili preuređujemo naše pretpostavke kako bi one bile konzistentne sa rezultatima obaljenih opservacija

Naravno, ovaj proces ponavljamo onoliko puta koliko je potrebno sa krajnjim ciljem formulisanja preciznih i operativnih pretpostavki koje postaju postulati i koji kao elementi teorije omogućuju u budućnosti da objašnjavamo događaje i činjenice koje spadaju u empirijsko polje koje teorija objašnjava.

Međutim, sama činjenica da smo formirali teoriju ne čini tu teoriju validnom, a validnost smo napred definisali kao jedan od ključnih epistemoloških principa. Naime, moguće je da formiramo čitav niz drugih teorija posredstvom kojih možemo d objasnimo isti događaj odnosno činjenice. Kako onda možemo znati koja je teorija dobra a koja nije za objašnjenje događaja o kojima je reč? Odgovor na ovo pitanje je jako važan i on nas uvodi u jedno novo, za nauku veoma važno polje. Naime, jedini način da naučno dokažemo vrednost neke teorije jeste da testiramo alternativnu teoriju koja daje suprotno objašnjenje od onog koje nudi početna teorija.

No, pre nego li govorimo o testiranju teorije moramo napomenuti dve stvari. Prvo, moramo znati koje su to karakteristike koje neku teoriju čine korisnom, te na osnovu toga da znamo koji su to uslovi koje moramo ispuniti kako bi formulisali

valjanu teoriju. Drugo, moramo znati na koji način su elementi naučne teorije međusobno povezani, te na koji način su ovi elementi povezani sa stvarnošću.

Karakteristike korisne teorije

Da bi teorija bila korisna u objašnjavanju činjenica, ona mora da ispuniti nekoliko standarda:

1. Ona mora biti **proverljiva**. Drugim rečima, postulati na kojima počiva teorija moraju biti u skladu sa opservacijama, ili još preciznije, ključni pojmovi na kojima teorija počiva moraju biti dovoljno konkretni na način da je njihov sadržaj jednostavno identifikovati u stvarnosti na osnovu opservacija
2. Ona mora biti **logična**, tj. teorija mora biti interno konzistentna. Pojmovi od kojih se sastoji ne smeju biti u protivečnom odnosu. Osim toga, postulati moraju imati smisla a objašnjenja koje teorija nudi moraju zvučati smislono i logički opravdano
3. Ona mora biti **komunikativna**. Drugim rečima, teorija mora biti postavljena u takvu formu koja omogućuje drugima koji se bave ovom problemima da razumeju samu teoriju i da je mogu bez problema upotrebljavati kao osnov za ekspikaciju događaja.
4. Ona mora imati karakter **opštosti**. Ovaj standard je epistemološki jako važan, naime, svaka teorija mora biti opšta i kao takva ona mora imati tu vrstu eksplanatorne moći da objašnjava veliki broj događaja koji poseduju karakteristike koje su sadržane u postulatima. Ukoliko teorija jeste opšta onda to znači da nam ona omogućuje da koristeći dedukciju iz te teorije formulišemo predviđanja koja možemo da testiramo opservacijama

5. Ona mora biti **parsimonijalna** tj. teorija mora biti dovoljno jednostavna kako bi bila upotrebljiva. Ako je teorija opterećena velikim brojem uslova i pretpostavki koji su sastavni deo postulata, onda je njena primena jako otežana kako u pogledu formulisanja predikcija tako i u pogledu empirijske proverljivosti, te prema tome ovakva teorija se i ne može smatrati korisnom i upotrebljivom i to bitno umanjuje njenu epistemološku vrednost.

Elementi društvene teorije

Svaka teorija ima svoju strukturu. U strukturalnom smislu, teorije predstavljaju skup **pojmov**a koji su povezani **propozicijama**, a koje (propozicije) proističu iz seta **pretpostavki**. Na ovaj način teorije su u stanju da ostvare svoju ključnu heurističku ulogu, naime, tek ukoliko postoji ivako opisana struktura teorija je u stanju da napruži objašnjenje o tome šta se dešava u stvarnosti.

Osnovni elementi teorije, prema tome, jesu **pojmovi** ili **koncepti**. Pojam predstavlja *apstrakciju*. Kao apstrakcija pojam predstavlja nešto *opšte*. Pojam nastaje u procesu apstrahovanja a to je proces u kome se iz sveta iskustva kao jedinica posmatranja uzima jedna *klasa pojava*. Apstrahovanje kao kognitivni proces se može shvatiti dva smisla. Prvo, 'apstrahovati nešto' znači izdvojiti ga a zatim 'apstrahovati od nečega' znači nešto zanemariti. Ova dva značenja su očito veoma povezana i u osnovi predstavljaju jedan isti postupak, zato što izdvojiti nešto iz stvarnosti kao značajno u isto vreme znači zanemariti ono što je nevažno (akcidentalno, efemerno). Dakle, pojam predstavlja *ideju* koja je kao takva nastala u procesu apstrahovanja. Taj pojam ima svoj obim i sadržaj. Sadržaj pojma jeste skup karakteristika neke pojave koje su se izdvojile u samom procesu apstrahovanja, te su tako suštinski važne kao odlike (karakteristike, svojstva) pojave o kojoj je reč. Obim pojma je sam skup empirijskih predmeta koje pojam obuhvata. Tako vidimo da pojam kao osnovna jedinica 'znanja' predstavlja *idealizaciju stvarnosti*. Pojam postoji samo u idealitetu a njegov smisao jeste reprezentativnost empirijskog sveta koji je ovim pojmom

obuhvaćen. Bez pojmova mi nismo u stanju da mislimo stvarnost, jer se ova sastoji jedino iz pojedinačnih stvari. Pošto nauka o pojedinačnom ne postoji, osnovno je da se stvarnost dovede na nivo opštosti. Pojam je taj koji nam ovo omogućuje. Pri tome, misleći u pojmovima mi u suštini mislimo stvarnost. Pojam je tako nešto apstraktno, dok je njegov sadržaj nešto konkretno. Međutim, i sami pojmovi mogu biti različitog stepena opštosti zavisno od toga koliko im je obim i sadržaj. Najopštiji pojmovi u nauci zovemo **kategorijama**. Možemo reći da se svaki pojam sastoji iz četiri elementa:

- termin tj. sama reč
- ekstenzija tj. klasa pojava koja je pojmom obuhvaćena
- referans tj. svojstva koja tu klasu pojava karakterišu
- značenje tj. odnos između termina i denotata (stvarnosti)

Prema tome, svaka politička i društvene teorija se sastoji iz nekoliko (ili više) ključnih pojmova, a ovi pojmovi u osnovi predstavljaju bazične jedinice znanja. Svojim sadržajem oni obuhvataju jednu klasu društvenih pojava. Te prema tome kada govorimo o ovim društvenim pojavama i odnosima između njih, mi u osnovi govorimo u naci o toma na način da uspostavljamo veze i odnose između pojmova. No, obzorom da je društvena stvarnost beskrajno bogata u empirijskom smislu, ono što se konceptualizacijom postiže jeste jedna vrsta **redukcije** ili drugim rečima, svaka teorija se ograničava na jedan relativno ograničen skup činjenica koje objašnjava. Oz ovoga proističe i doseg same teorije, naime, data teorija nam omogućava da se analitički bavimo stvarnošću partikularno, tačnije, onim fenomenima koji su obuhvaćeni pojmovima teorije.

Koncepti jesu reči ili simboli koji reprezentuju neku ideju. Ne postoji nikakva mistika ili tajna kada je o konceptima reč. U svakodnevnoj komunikaciji mi neprestano koristimo jednostavne pojmove, bez čije upotrebe ne bi ni bila moguća komunikacija. U društvenim naukama koncepti imaju istu svrhu kao i kada je reč o svakodnevnim pojmovima. Međutim, kada je o teorijama reč, onda su kriterijumi za definisanje pojmova dosta strožiji, naime, u nauci mi imamo obaveznu da precizno

definišemo sve ključne pojmove koje koristimo. Ovo zato što su pojmovi u nauci puno apstraktniji od pojmova koje koristimo u svakodnevici, te je nužno da sve četiri gore pomenute dimenzije pojma budu jasne i nedvosmislene.

Formiranje 'korisnih' koncepata

Budući da teorije nisu niti istinite niti neistinite već su samo manje ili više korisne, isto važi i za pojmove. Dakle, i koncepti mogu biti više ili manje korisni. Postoje tri ključna aspekta koji se moraju imati u vidu kako bi pojmovi koje definišemo za svrhu teorije bili korisni.

Prvo, obzirom da koncepti imaju svrhu da nam pomognu u analizi stvarnosti koja je *empirijska* po svome karakteru, iz toga proističe da pojmovi moraju da se odnose na neki set činjenica (klasu objekata) koje makar potencijalno mogu biti **predmet posmatranja** (opservacije). Drugim rečima teorijski pojmovi moraju biti empirijskog karaktera. To znači da pojmove koje ne možemo prevesti na jezik činjenica, ne možemo ni koristiti efikasno i efektivno u naučnom istraživanju. Npr. pojmovi koji su neretko korišćeni u srednjem veku, kao što je npr. pojam 'nebeskog' ili 'čuda' ili 'božje volje' jesu pojmovi koji nemaju empirijski karakter, te ih ne možemo prihvatiti i tretirati kao naučne pojmove. Konsekventno, prevedeno na jezik naučnog istraživanja, pojmovi jesu empirijskog karaktera samo u koliko se u krajnjoj liniji mogu prevesti na mogućnost da našim **čulima** identifikujemo fenomene koje taj pojam podrazumeva. Međutim, ovo jednako ne znači da fenomeni koji su u fokusu koncepata moraju biti *direktno* predmet opservacije. Postoji veliki broj pojmova koje nije moguće direktno posmatrati, kao npr. pojam 'društvene klase'. Međutim, ako se pojam društvene klase prevede na jezik empirijskih indikatora, mi ga možemo *posredno* posmatrati, tako što posmatramo prihod, obrazovanje i zanimanje. Prema tome, ovde kažemo da postoje indikatori koji nam omogućavaju indirektno posmatranje fenomena koji su obuhvaćeni određenim konceptom. Ovo je vrlo važno da znamo. Države ne poseduju demokratski ili autoritarni sistem vlasti kao što poseduju reke i planine. Stoga, tip vlasti i nije tako jednostavno posmatrati, ali ako u ovom slučaju posmatramo, institucije, izbore, političku komunikaciju, stavove

građana, mi možemo doći do saznanja da li je sistem političke vlasti demokratski ili autoritaran (ili još preciznije, u kojoj meri je demokratski ili autoritaran).

Prema tome, apstraktne pojmove kojima teorija operiše moramo na direktan ili direktan način prvesti na jezik empirije i pronaći **empirijski referans**. Jer tek na tim osnovama možemo realizovati naučno istraživanje. Da bi ovo bilo moguće, nužno je razviti set procedura koje nam omogućavaju da napravimo ovaj nužan spoj između sveta koncepata i stvarnosti. Ove procedure se nazivaju *operacionalizacijom* i ovim problemom ćemo se kasnije nešto detaljnije baviti.

Drugo, osim što pojmovi moraju biti empirijski referentni oni moraju biti i **precizni**. Dakle, mi moramo vrlo šrecizno odrediti njihovu ekstenziju, i značenje kako bi bilo moguće da posredstvom ključnih karakteristika koje neka pojava poseduju mi tu pojavu podvedemo pod određeni pojam. Svaki teorijski pojam mora da bude diskriminativan, dakle, moramo razlikovati fenomene koji su obuhvaćeni tim pojmom od onih koji to nisu, pa makar sami fenomeni u stvarnosti bili veoma slični. Precizno definisanje karakteristika klase pojava je u ovom pogledu ključno. Kada je pojam precizan, tada je moguće da u istraživačkom procesu tačno znamo šta i kako da posmatramo. Npr. ako demokratija znači *samo* prisustvo slobodnih izbora, jer smo tako definisali pojam demokratije, doći ćemo u situaciju da sve sisteme koji imaju institucija slobodnih izbora podvedemo pod pojam demokratije. U praksi međutim, demokratija je sistem koji podrazumeva čitav set karakteristika pored institucije slobodnih izbora. Sve ove karakteristike se moraju podvesti pod pojam demokratije kako bi ovaj pojam bio precizan i imao svoju diskriminacijsku funkciju.

Treća, karakteristika koju pojmovi moraju da poseduju kako bi bili korisni u teoriji jeste **tranzitivnost**. Ovo znači da sami pojmovi moraju da imaju kapacitet da se nalaze u relaciji sa drugim pojmovima iste teorije. Ova relacija je ključna, jer povezivanjem pojmova mi povezujemo fenomene koji su predmet naučnog interesovanja. Dakle, pojam mora biti tranzitivan tj. u direktnoj ili indirektnoj vezi sa ostalim teorijskim pojmovima. Npr. u našem gornjem primeru o protestima, mi smo identifikovali dva ključna pojma, *politički aktivizam i konvencionalna sredstva političke participacije*. Ova dva pojma su povezana *pretpostavkom* da građani pribegavaju protestima kada iscrpe konvencionalna sredstva političke borbe. Prema

tome, oba pojma u ovoj situaciji su povezana sa pretpostavkama, ali su i međusobno povezana zahvaljujući pretpostavkama. Tranzitivnost je prema tome jedna od nužnih osobina koje pojmovi moraju da poseduju, jer u protivnom oni neće imati moć da objašnjavaju šta se u stvarnosti dešava.

Povezanost koncepata unutar teorijskog okvira

Teorija i pojmovi su korisni ako nam pomažu da objasnimo stvarnost. U okviru teorije se uspostavljaju veze i odnosi između pojmova, jer je to jedini način da se opisuju i objašnjavaju veze i odnosi u predmetnoj stvarnosti. Ovi iskazi, koji omogućuju uspostavljanje veza između pojmova zovu se **propozicije**. U osnovi, propozicije predviđaju dve ključne moguće veze između pojmova a to su odnosi **kovarijacija i kauzaliteta**.

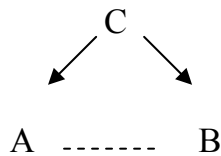
Odnosi kovarijacije nam govore o tome da dva (ili više) pojmova se menjaju zajedno. Kako se jedan povećava (ili smanjuje) i drugi se povećava (ili smanjuje). Ovi odnosi nam ništa ne govore o tome šta je uzrok a šta posledica. Npr. mi možemo utvrditi da postoji odnos kovarijacije između partijske identifikacije i glasanja, tj. da se u stvarnosti visok nivo partijske identifikacije i izlazak na birališta dešavaju zajedno. Kovarirajući odnosi nam ne govore ništa o tome koji su uzroci koji dovode do toga da se ova dva koncepta zajedno menjaju. Drugim rečima, odnosi kovarijacije kažu da povećanje stepena partijske identifikacije i povećanje izlaznosti 'idu zajedno' ali nam ne govore ništa o uzročno-posledičnim vezama, ili preciznije, ova propozicija nam ne govori da je partijska identifikacija 'uzrok' glasanja, ili pak da je glasanje kao ponašanje uzrok partijske identifikacije, ili pak da su i partijska identifikacija i glasanje 'posledica' nekog trećeg faktora, npr, percepcije političke situacije u zemlji. Dakle, propozicije nam to ne govori kada su odnosi između pojmova formulisani kao odnosi kovarijacije.

Kauzalni odnosi postoje onda kada promene u jednom konceptu proizvode promene u drugom ili drugim konceptima. Npr., propozicija koja ima kauzalni karakter između dva pojma kada glasi: 'Što je veći stepen partijske identifikacije, veća je i verovatnoća izlaska na birališta'. Dakle, definisana je uzročno posledična veza

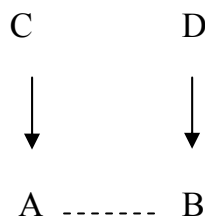
između dva pojma na način da propozicija kaže da partijska identifikacija jeste uzrok glasanja. Osećaj snažne identifikacije, po ovoj propoziciji, jeste osnov da neko izađe na birališta i glasa. Međutim, verovatnoća glasanja ne utiče na nivo partijske identifikacije, tj. ova propozicija je kauzalna zato što ne kaže da je moguć obrnut odnos između uzroka i posledice. U ovim i sličnim kategorijama mi stalno mislimo stvarnost. U nauci, veoma je teško identifikovati uzroke neke pojave, mnogo teže negoli identifikovati kovarirajuće odnose. Npr. šta je uzrok nastanka društvenih pokreta? Koji su uzroci ulaska zemlje u rat? Konačni odgovori na ova pitanja su veoma problematični i to je jedan od ključnih problema savremene nauke.

Prividna povezanost je neretka situaciju u kojoj se npr. A i B zaista pojavljuju zajedno, ali između njih ne postoji niti kovarirajući niti kauzalni odnos. Ovo su situacije na koje se u nauci naročito mora obratiti pažnja. Ovi odnosi najčešće jesu proizvod sticaja okolnosti i oni značajno zamagljuju sliku kada otkrivamo uzročno posledične odnose. Npr. ako A i B jesu povezano prividno onda je je to proizvod različitih mogućnosti od kojih ćemo grafički prikazati nekoliko uobičajenih:

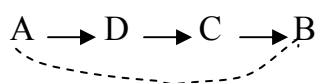
1)

2)

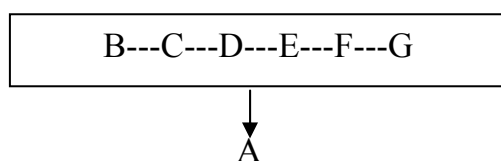

3)

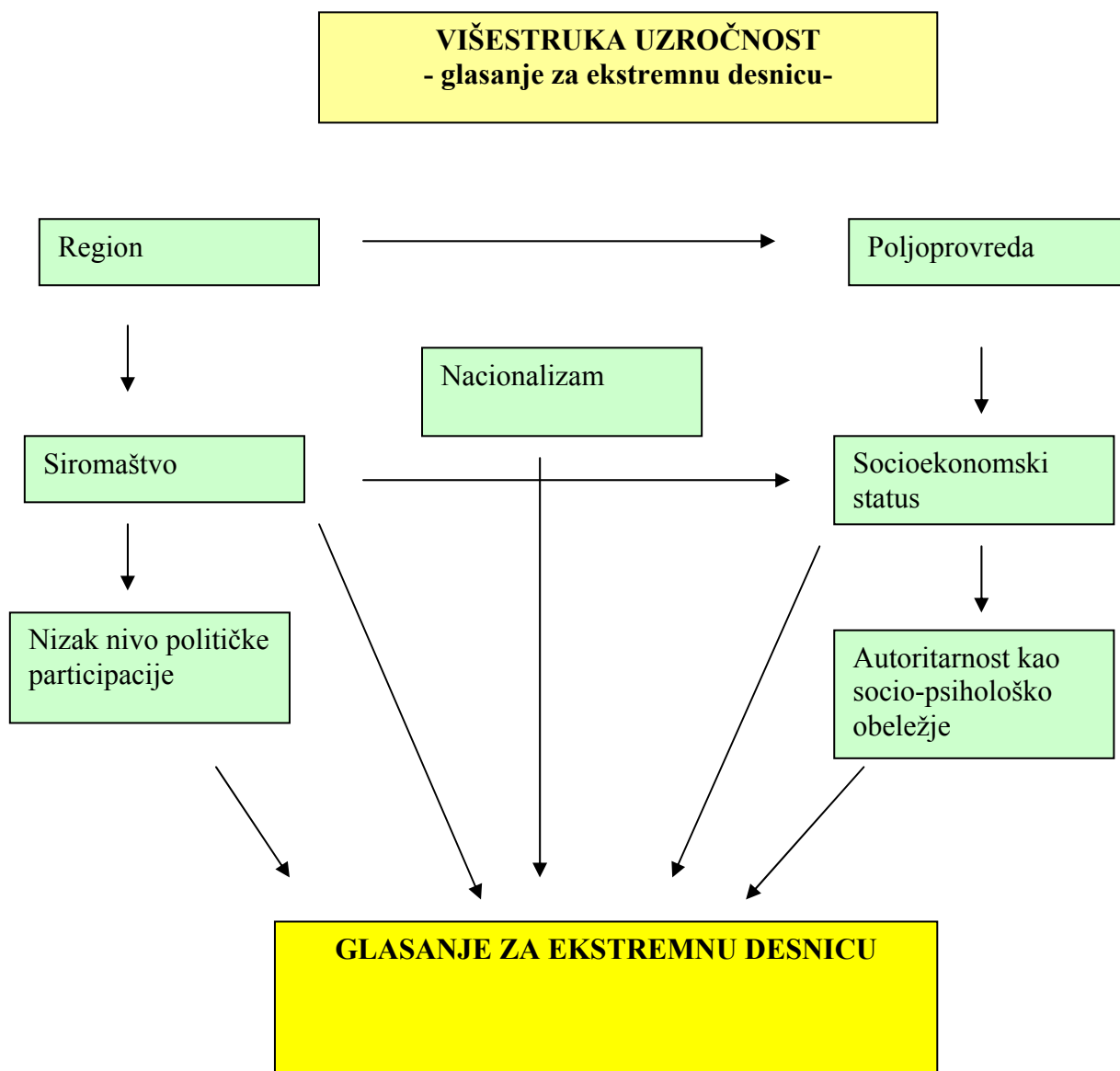
U prvom slučaju (1), iako se A i B pojavljuju u isto vreme, to je samo zato što su i A i B proizvod C, koje je uzročnik kako A tako i B. Prema tome, ako nema C, onda neće postojati ni A ni B. Primer može biti, kada god se povećava cena rakije, povećava se i plata Ministara u Vladi. Ova veza je naravno prividna, jer je uzrok i jednog i drugog inflacija koja proizvodi povećanje cene ruma, ali i povećanje plate ministara jer se plate usklađuju sa inflacijom. U drugom (2) slučaju, možemo primetiti prividnu vezu između A i B, koja je uspostavljena zato što je A posledica C a B posledica D. Npr, inflacija (C) je uzrok povećanja cene proizvoda (A), a u isto vreme politička nestabilnost (D) dovodi do izbora (B). U stvarnosti nam se pojavljuju A i B ili drugim rečima, veza između povećanja cena i izbora je prividna. Treći slučaj (3) je međutim interesantan. Naime, nama se pojavljuje veza između A i B, ali samo preko lanca C i D. Ovakav odnos se može okvalifikovati kao prividna povezanost, ali je mnogo bolje da ovaj odnos tretiramo kao **indirektan kauzalitet**. Naime, s jedne strane ne možemo reći da je A uzrok B, ali, ako A jeste nužno uzrok C a C nužno uzrok D koji nužno uzrokuje B, izgleda da smo vrlo jasno zatvoreni u kauzalnom lancu. Ovakav jedan mogući odnos mora biti stavljen precizno u formu propozicija kako bi se nedvosmisleno utvrdili kauzalni odnosi o kojima je reč.

U društvenim naukama se retko govori o uzrocima i posledicama na način da uvek i samo jedan 'uzrok' proizvodi uvek i samo jednu 'posledicu'. Ono što je praksa u društvenim naukama jeste takozvana **višestruki kauzalitet** (multiple causation). Naime, u društvu je najčešće slučaj da veći broj društvenih pojava u međusobnoj interakciji jesu uzrok nekoj konkretnoj posledici. Drugim rečima, nije moguće govoriti u kategorijama jednog jedinog uzroka, već govorimo o jednom lancu uzročnosti koji podrazumeva čitav niz uslova da bi se posledica pojavila. Ovio je definisano idejamo višestrukog kauzaliteta koji se grafički može predstaviti na sledeći način:

U ovom prikazu treba imati u vidu da su veze između antecedenata često veoma složene i međusobno isprepletene.

Konačno, propozicije mogu izražavati veze koje mogu biti **pozitivne** i **negativne**. Ovo važi i za kovarirajuće i kauzalne odnose. Ovo znači da se pojmovi mogu kretati proporcionalno ili obrnuto proporcionalno. Primer **pozitivne povezanosti** bi bio: 'Što je veći stepen obrazovanja glasača, veća je verovatnoća da će oni glasati'. Primer negativne povezanosti bi bio: 'Što je veći stepen obrazovanja glasača to je manja verovatnoća da će oni glasati'. Drugim rečima, teorija mora da specificira da li je reč o pozitivnim (+) ili negativnim (-) odnosima između pojmova. Evo jednog primera:

VI TESTIRANJE TEORIJA, OPERACIONALIZACIJA, ZNAČAJ, ULOGA I TESTIRANJE HIPOTEZA

Teorije nikada nisu završene i savršene proizvode, već ih uvek treba posmatrati kao alate koje neprestano trebamo proveravati i poboljšavati. U izgradnji teorije počeli smo sa istraživačkim pitanjem koje zahteva razumevanje ili objašnjenje posmatranih pojava. Zatim smo konstruisali pojmove koji su adekvatni i korisni za objašnjenje pojava koje su predmet posmatranja. Nakon toga, uspostavljali smo veze i odnose između pojmova posredstvom propozicija koje logički proizilaze iz naših pretpostavki a koje smo izabrali kako bi objasnili pojave o kojima je reč. Pitanje koje se na ovom mestu postavlja jeste da li je ova 'predivna' struktura dovoljno 'dobra'? Naime, izgleda da nam ta struktura objašnjava pojave o kojima je reč, ali da li postoji način da proverimo vrednost samih objašnjenja. Dakle, koji je to način posredstvom koga možemo testirati teoriju i njenu 'vrednost' tako da znamo u kojoj meri možemo imati poverenja u ponuđena objašnjenja i, naravno, u kojoj meri možemo u buduću da koristimo teoriju u pogledu objašnjavanja budućih događaja i pojava? Ukoliko želimo da odgovorimo na ova pitanja, moramo na nekakav standardizovan, metodološki opravdan i validan način da **testiramo teoriju**. Na narednim stranama posvetićemo pažnju upravo ovom problemu.

Testiranje teorije

Postupci koji se jednim imenom mogu označiti kao testiranje teorije imaju centralno mesto u istraživačkom procesu. Budući da su naše teorije obično generalizacije na osnovu relativno malog broja opservacija a na osnovu kojih smo pretpostavili veze i odnose između pojava, osnovni postupak testiranja teorije jeste formulisanje određenih očekivanja u pogledu veza i odnosa između onih pojava koje su bile predmet našeg posmatranja. Na ovaj način mi možemo potvrditi ili opovrgnuti da odnose između pojava koje smo teorijski anticipirali.

Vratimo se na primer sa liftom. Dakle, u toj situaciji mi smo formirali pretpostavku da lift u jednoj zgradi radi na principu određenog sistema upravljanja koji se sastoji iz 'dugmadi'. Na osnovu opservacija obavljenih u jednoj zgradi, mi možemo

generalizovati i pretpostaviti da svi liftovi u svim zgradama funkcionišu na istom principu. Način da testiramo ovu pretpostavku jeste da izaberemo nekoliko (ili više) zgrada i da proverimo da li se lift ponaša na isti način kao što smo mi to pretpostavili na osnovu naših opservacija. Dakle, nije dovoljno dobar niti prihvatljiv način da proveravamo nebrojano puta da li lift odgovara na pritisak dugmeta u prvotnoj zgradi, već, ukoliko želimo da generalizujemo ovo saznanje, moramo otići u druge zgrade. Ukoliko se liftovi u drugim zgradama ponašaju na isti način, mi povećavamo stepen poverenja u našu pretpostavku i time povećavamo validnosti same generalizacije. Što je veći broj opserviranih liftova u drugim zgradama koji potvrđuju našu pretpostavku, veća je i validnost naših konkluzija, ili tačnije povećava se stepen verovatnoće i poverenja u naše konkluzije. Suprotno, ako naiđemo na liftove gde to nije slučaj, mi ćemo dovesti u pitanje našu generalizaciju i razmislićemo o tome da naša pretpostavka ne objašnjava činjenice na jedan uopšten način.

Pri tom, i ovo posebno imati u vidu, sa povećanjem broja opservacije (liftova u različitim zgradama), povećava se i poverenje u našu pretpostavku a time i validnost same konkluzije. Međutim, mi nikada ne možemo da kraja, bez rezervi i u potpunosti biti sigurni da je pronađena veza između dugmeta i lifta 'nužna', jednostavno zato što nikada ne možemo da našu pretpostavku proverimo na svim liftovima koji postoje. Prema tome, očekivanje da će svaki lift u praksi da se ponaša u skladu sa našim očekivanjima ima samo karakter **verovatnoće**, pri čemu ta verovatnoća može biti manja ili veća. Sa druge strane, ako u postupku proveravanja naše pretpostavke naiđemo na jedan lift koji se ne ponaša u skladu sa našim očekivanjima, dakle, taj jedan jedini slučaj, će ozbiljno dovesti u pitanje našu pretpostavku.

Ovo bi bio najjednostavniji primer koji ukazuje koji posao mi moramo da obavimo kako bi testirali naše teorije. Mi se moramo kretati od limitiranog seta opservacija na osnovu kojih smo formulisali pretpostavku ka onim činjenicama koje spadaju u istu klasu objekata ali koje nisu bile predmet posmatranja u procesu formiranja pretpostavki.

Pretpostavimo npr. da želimo da formiramo teoriju koja objašnjava ponašanje birača. Pregledom literature i ostalih relevantnih istraživanja, nalazimo, na saznanje da postoji pozitivna relacija između obrazovanja i glasanja. Na bazi ovih opservacija mi

uključujemo u našu teoriju pretpostavku da viši nivo obrazovanja povećava verovatnoću izlaska na birališta. Međutim, pretpostavka je formirana na osnovu opservacija u SAD, i pitanje koje se postavlja jeste: da li ćemo istu vezu pronaći u drugim društvima? Naime, razumna je pretpostavka da je SAD specifičan slučaj i da u ovom sistemu postoji neka veza između obrazovanja i glasanja koja ne postoji u drugim društvima. Prema tome, jedini način da proverimo ovu pretpostavku jeste da analiziramo vezu između obrazovanja i glasanja u drugim društvima i njihovim političkim sistemima.

U konkretnoj situaciji, ne bi li proverili našu pretpostavku, mi možemo definisati predikciju da će ljudi sa univerzitetskim obrazovanjem češće izaći na birališta nego li oni koji imaju samo srednju školu. Sada možemo ovu predikciju da testiramo u velikom broju drugih političkih sistema. U što većem broju slučajeva nađemo da postoji veza između ove dve pojave, to ćemo povećati poverenje u našu pretpostavku čime se povećava validnost same teorije. Prema tome, povećavanje validnosti ove teorije povećava i moć naše predikcije u tumačenju ponašanja glasača. Međutim, nikada ne možemo biti apsolutno sigurni da će ova veza postojati u svakom individualnom slučaju jednostavno zato što, prvo, ne možemo da posmatramo sve slučajeve (glasače) u jednom sistemu, niti možemo da analiziramo sve zemlje u svetu koje imaju demokratski sistem (ili bilo koji drugi sistem koji uključuje glasanje). Ali, poverenje u naš nalaz se povećava sa povećanim brojem opservacija koje potvrđuju našu pretpostavku. Na ovaj način, teorija nam omogućuje da predviđamo ona ponašanja u nekom društvu koja nisu bila predmet naše opservacije u trenutku kada smo formulisali teoriju. Ukoliko, prema tome, teorija ima moć preciznog predviđanja pojava koje nisu bile predmet posmatranja, onda, kažemo, da je ona **korisna**.

Teorije, koje predstavljaju skup pojmova, pretpostavki i propozicija, nikada ne mogu biti konačno potvrđene ili opovrgnute. Jedino što je moguće jeste veći ili manji stepen poverenja u korisnost same teorije koja je odraz akumuliranog broja opservacija i saznanja do kojih smo došli na osnovu provera postavljenih hipoteza. Sredstvo za proveru validnosti teorija jesu **hipoteze**. Ukoliko istraživanjima potvrđujemo hipoteze koje proističu iz teorije, povećava se validnost i korisnost te

teorije, i obrnuto, što je veći broj opservacija koje ne potvrđuju hipoteze, smanjuje se validnost i korisnost teorije.

Uloga hipoteza

Testiranje teorije moguće je samo ukoliko smo formulisali konceptualni okvir. Drugim rečima, dug je put koji moramo preći od paradigme do konceptualnog okvira koji počiva na tri osnovna elementa. **Prvo**, to je istraživačko pitanje budući da je konceptualni okvir i formiran sa osnovnom svrhom da pruži odgovor na istraživačko pitanje. **Drugo**, to je teorijska paradigma koja predstavlja opštiji teorijski korpus na kome specifični konceptuani okvir počiva, i **treće**, to su konkretni društveni uslovi u kojima se istraživanje obavlja. Bez precizne identifikacije ova tri elementa, nije moguće na zdravim metodološkim osnovama obaviti istraživanje.

U procesu testiranja teorije, uloga hipoteza je, naprosto, nezamenljiva. Upravo su hipoteze sredstvo koje ima funkciju testiranja teorije. Međutim, da bi hipoteze obavile ovaj zadatak, najpre je nužno da konceptualni okvir uvaži sve specifičnosti konkretne društvene stvarnosti u kojima će se istraživanje obaviti. Time, sama hipoteza mora biti fomirana na način da je njena provera moguća, a to je moguće samo u situaciji kada njena formulacija izražava teorijsku predikciju u skladu sa konkretnim društvenim uslovima istraživanja. Hipotezu je nužno oblikovati na način da ona odgovara konkretnim uslovima jer je ovo jedini način da se obezbedni konceptualna adekvatnost i konzistentnost između teorije i opservacija. Prema tome, sada je potrebno transformisati istraživačko pitanje u hipotezu koja će biti vodič u procesu istraživanja i koja će na taj način da nam pomogne da procenimo adekvatnost našeg teorijskog objašnjenja.

Definisanje hipoteza

Hipoteze predstavljaju iskaze o tome šta mi mislimo o tome šta se događa u samom društvenom životu. Hipoteze nam govore o tome šta u stvarnosti trebamo očekivati kada na adekvatan način organizujemo opservacije. Hipoteze su deklarativne

rečenice u kojima se izražava očekivanje o povezanosti između pojava koje su obuhvaćene konceptima. Najčešće, hipoteze se definišu na sledeći način:

Što je veći (duži, viši, manji...) x, to je viši (duži, viši, manji...) y.

Ili dato ne u formalnom već u nekom mogućem obliku, hipoteza može da glasi (ovo je primer dat u gornjem tekstu):

Što je veći stepen obrazovanja glasača, to je veća izlaznost na izborima.

Ova hipoteza izražava **odnos kovarijacije** između pojava. Ovo zato što hipoteza ne govori o tome da je stepen obrazovanja 'uzrok' veće izlaznosti na izborima, već jednostavno izražava 'povezanost' između dve pojave. Dalje, ukoliko želimo da obezbedimo empirijsku evidenciju za potvrdu naše hipoteze, nužno je da sa nivoa teorije 'siđemo' u stvarnost. Ovo znači da moramo na jedan metodičan način da organizujemo opservacije, a za ovo je važno da usvojimo koncept **varijable**. Pod varijablom ćemo razumeti one aspekte fenomena koji su predmet posmatranja a koje mogu imati više od jedne vrednosti. Npr. pol i nacija su dve varijable, pri čemu varijabla 'pol' ima dve vrednosti (muško i žensko) a nacija ima nekoliko različitih vrednosti (Crnogorac, Srbin, Albanac, Musliman itd.). Ovaj limitiran broj vrednosti varijable nam omogućuje da 'posmatramo' i merimo one aspekte stvarnosti koji su predmet našeg naučnog interesovanja. Postoji veliki broj drugačijih varijabli (ovim ćemo se baviti kasnije), ali valja napomenuti da varijable mogu imati i veoma širok spektar vrednosti koje se mogu 'brojati' (npr. godine, ili prihod). Ove varijable jesu prema tome numeričke varijable.

Transformacija koncepata u varijable

Kako bi omogućili empirijsko testiranje teorije posredstvom hipoteza nužno je da pojmove transformišemo u varijable. Pritom, neke pojmove možemo relativno lako transformisati u empirijski prihvatljive jedinice posmatranja (varijable) dok je sa drugim pojmovima to teže. Npr. pojam 'pluralizam' je veoma važan u političkoj teoriji, ali je transformacija ovog koncepta u varijable prilično složen obzirom da nije

sasvim jasno koje sve empirijske aspekte ovaj pojam podrazumeva. Dakle, ukoliko želimo da ovaj pojam uključimo u bilo koju hipotezu, nužno je da obavimo složen posao transformacije ovog pojma u nekoliko varijabli koje imaju jasan i precizan empirijski referans. Tako npr. možemo uzeti kao jednu od varijabli 'broj organizovanih interesnih skupina' u jednom društvu kao jednu od varijabli koja reprezentuje pluralizam. Dalje, kako bi bili uvereni da ova varijabla (broj organizovanih interesnih skupina), doista predstavlja pojam 'pluralizma', ona bi morala biti u korelaciji sa još nekoliko varijabli koje predstavljaju empirijske opservacije istog pojma ('broj civilnih inicijativa' ili 'uvažavanje stavova manjine od strane većine u prlamentu' npr.). Na ovaj način, na osnovama povezanosti nekoliko varijabli, koje empirijski obuhvataju one aspekte pojava koje konceptualno predstavljaju pluralizam, mi povećavamo stepen pouzdanosti koji opravdava naše merenje pluralizma.

Zavisne i nezavisne varijable

Varijable imaju centralno mesto u istraživačkom procesu iz dva osnovna razloga. **Prvo**, na ovaj način nama je omogućeno da identifikujemo šta je to što trebamo posmatrati kako bi potvrdili hipoteze empirijskim referansima. **Drugo**, na ovaj način mi ćemo biti u stanju da organizujemo opservacije na način da precizno znamo koja je uloga samih varijabli u procesu testiranja hipoteze. U procesu testiranja hipoteze nužno je varijable staviti u odnos tzv. **zavisne i nezavisne varijable**. Naime, ono što znamo jeste da svaka varijabla ima više od dve vrednosti i da ove vrednosti mogu da variraju. U cilju testiranja hipoteza, dve varijable se moraju dovesti u vezu na način da promena vrednosti na jednoj varijabli odgovara promena vrednosti na drugoj varijabli. Pri tome, ona varijabla čije se vrednosti menjaju kao ishod promena vrednosti na drugoj varijabli zove se **zavisna varijabla**. Ovo zato što vrednosti ove varijable 'zavise' od vrednosti druge varijable. Naspram tome, varijabla koja utiče na promene vrednosti druge varijable zove se **nezavisna varijabla**. Ovo zato, što su promene vrednosti na ovoj varijabli uslov promena vrednosti na drugoj varijabli. Pri tom, i ovo je jako važno, **da li je jedna varijabla zavisna ili nezavisna zavisi od**

dizajna istraživanja i hipoteza. Drugim rečima, ne postoji univerzalni vanteorijski kriterijum na osnovu koga neke varijable jesu zavisne a druge nezavisne.

Dakle, da li je neka varijabla zavisna ili nezavisna zavisi od pretpostavljene veze između pojava koja je operacionalizovana hipotezom. Tako u našoj prethodnoj hipotezi odnos kovarijacije se može staviti u okvir tako da možemo reći da viši stepen obrazovanja jeste razlog za veću participaciju na izborima. U ovoj situaciji, 'obrazovanje' bi bilo nezavisna varijabla a 'učeće na izborima' zavisna varijabla. U ovoj situaciji, promena vrednosti nezavisne varijable mora biti uslov promena vrednosti zavisne varijable, te na taj način mi potvrđujemo ili ne potvrđujemo hipotezu. Dalje, istraživačkom procedurom možemo dovesti u vezu ove dve varijable, i ukoliko u stvarnosti potvrdimo povezanost između dve varijable, to je razlog da povećamo validnost naše hipoteze i konsekventno potvrdimo teorijske pretpostavke.

Posredujuće varijable

Ukoliko želimo da precizno validiramo odnos između dve varijable ključno je važno da vodimo računa o tzv. **posredujućim varijablama**. Drugim rečima, odnos između zavisne i nezavisne varijable neretko je posredovan nekom trećom varijablom. Ove varijable u osnovi ukazuju na prirodu veze između zavisne i nezavisne varijable, i ovo je ključni razlog zbog kojeg se mi moramo baviti ovim varijablama. Drugim rečima, posredujuće varijable produbljuju naše razumevanje o prirodi veze između dva fenomena, i na taj način pružaju dodatne informacije na osnovu kojih je naše objašnjenje kvalitetnije. U našem primeru veze između obrazovanja i glasanja, npr. posredujuća varijabla može biti 'informisanost o političkim zbivanjima'. To bi šematski izgledalo ovako:

H1 Stepen obrazovanja \longrightarrow Izlaznost

H2 Stepen obrazovanja \longrightarrow Informisanost \longrightarrow Izlaznost

Dakle, recimo da je pretpostavljena veza između stepena obrazovanja kao nezavisne i izlaznosti kao zavisne varijable potvrđena (H1: potvrđeno). Međutim, daljim ispitivanjem, smo utvrdili da postoji veza između informisanosti i izlaznosti, kao i

veza između stepena obrazovanja i informisanosti. Tako smo došli do saznanja da je informisanost o političkim dešavanjima posredujuća varijabla između nezavisne i zavisne varijable. Time smo došli do veoma važnih informacija koje značajno doprinose kvalitetu našeg potencijalnog objašnjenja, naime, identifikacijom posredujuće varijable mi možemo reći da je uzrok veće izlaznosti, pre svega, stepen političke informisanosti, a ne stepen obrazovanja po sebi. Međutim, jednako smo utvrdili da od stepena obrazovanja zavisi stepen političke informisanosti i time je ova tročlana relacija uspostavljena na način da smo identifikovali vezu između nezavisne i zavisne varijable između kojih se nalazi posredujuća varijabla. Sada, na osnovu novog saznanja možemo potaviti sledeću predikciju:

Stepen obrazovanja će imati pozitivnu korelaciju sa izlaznošću u situaciji kada je visok nivo političke informisanosti.

Dakle, u ovoj predikciji su sve tri varijable postavljene na način da je moguće identifikovati nezavisnu, zavisnu i posredujuću varijablu. No, sada sledi zadatak provere ove, unekoliko kompleksnije, hipoteze nego što je to bio slučaj sa prvotnom hipotezom koja je u vezu dovela samo dve varijable (nezavisnu i zavisnu). Drugim rečima, mi možemo proveriti vrednost ove predikcije tako što ćemo ispitati vezu između zavisne i nezavisne varijable posredstvom ispitivanja vrednosti koje rastu ili se smanjuju kada je reč o posredujućoj varijabli. Drugim rečima, način da potvrdimo ovu hipotezu jeste da variramo odnos između vrednosti sve tri varijable. Ukoliko je hipoteza tačna, to bi moralo da znači da između visokog stepena obrazovanja i izlaznosti neće postojati pozitivna korelaciju u situacijama kada politička informisanost nije visoka. Prema tome, stavljanjem empirijskih opservacija pod analitičku lupu na pravi način, mi ćemo identifikovati one opservacije i slučajeve u kojima imamo visoki stepen obrazovanja i nizak stepen izlaznosti, i utvrditi da li je u tim slučajevima politička informisanost visoka ili niska. Ako je niska, time smo potvrdili tročlanu relaciju, a ako je visoka onda se status posredujuće varijable može dovesti u pitanje. Na sličan način možemo ispitivati sve naše pretpostavke, ali samo u situaciji da smo u dizajnu istraživanja uključili sve moguće relevantne varijable.

Antecedentne varijable

Za razliku od posredujućih varijabli, neretko, na prirodu i vezu između zavisne i nezavisne varijable utiče tzv. **antecedentna varijabla**. Pod ovim se razume da nezavisna varijabla u osnovi 'zavisi' od neke treće varijable, i ukoliko je ovo slučaj, ovu treću varijablu zovemo antecedentnom varijablom. Npr., uzmimo hipotezu da od stepena identifikacije sa partijom zavisi verovatnoća izlaska na birališta. Identifikujući 'partijsku identifikaciju' kao nezavisnu i 'izlaznost' kao zavisnu varijablu, možemo formulisati hipotezu i izraziti je na sledeći način:

Partijska identifikacija ispitanika —————→ *Izlaznost*

Sada, pretpostavimo da smo na osnovu empirijske evidencije potvrdili vezu između nezavisne i zavisne varijable, ali jednako, pretpostavimo da smo pronašli vezu između partijske identifikacije naših ispitanika i partijske identifikacije njihovih roditelja. Drugim rečima, partijska identifikacija kao varijabla, zavisi od partijske identifikacije roditelja naših ispitanika. Tako možemo uspostaviti sledeću relaciju:

Partijska identifikacija roditelja → *Partijska identifikacija ispitanika* → *Izlaznost*

U ovoj situaciji, kažemo, da je partijska identifikacija roditelja **antecedentna varijabla**. Dakle, identifikacijom antecedentne varijable mi smo dodatno doprineli kvalitetu našeg objašnjenja analizirajući veze između pojava. Dalje, onog trenutka kada identifikujemo vezu između antecedentne, nezavisne i zavisne varijable, ukoliko želimo da dokažemo pretpostavljeni kauzalni lanac mi moramo na osnovu empirijske evidencije da dokažemo da ukoliko ne postoji visoka partijska identifikacija roditelja, neće biti ni visoke partijske identifikacije glasača.

Sve u svemu, otrivanje antecedentnih i posredujućih varijabli veoma je važan posao u otkrivanju **kauzalnog lanca** koji je veoma važan sa stanovišta našeg istraživačkog pitanja. Prema tome, hipoteze predstavljaju ključni instrument za testiranje teorija. One omogućavaju posredovanje između teorijskih premisa i iskustva,

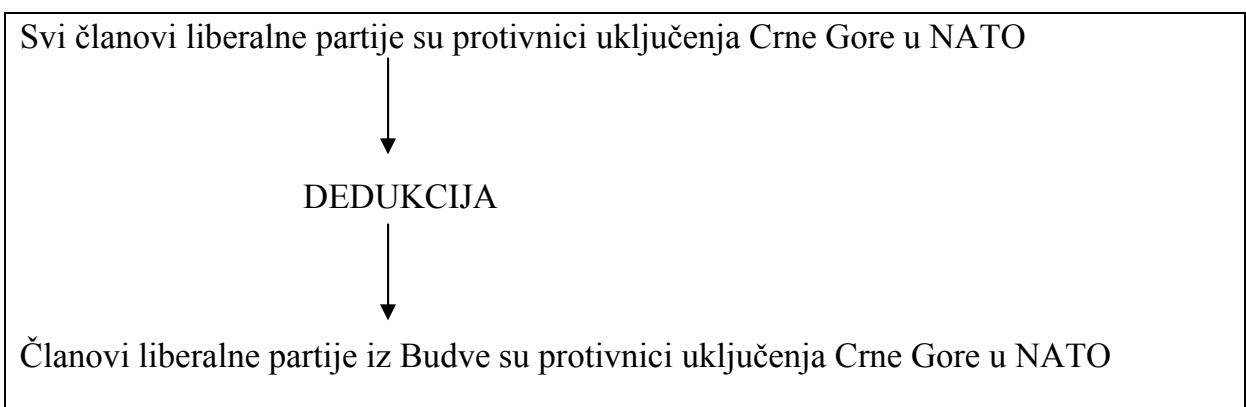
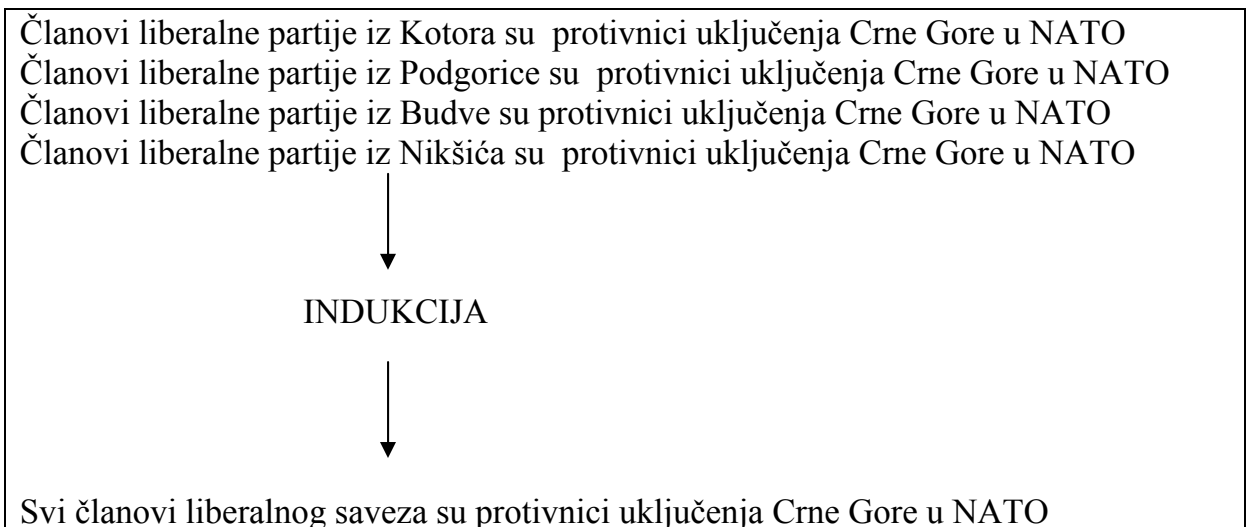
na takav način da se testiraju veze i odnosi između onih jedinica opservacija koje predstavljaju empirijski referans za koncepte same teorije. U ovom svetlu, ključno je pitanje, na koji način mi formiramo hipoteze? Na osnovnu kojih kriterijuma formiramo iskaze koji ukazuju na vezu i odnose između fenomena?

Formulisanje hipoteza

Do hipoteza se dolazi induktivnim ili deduktivnim putem. Da li ćemo pritom koristiti indukciju ili dedukciju, zavisi od toga do kog smo stepenika došli u istraživačkom procesu. Ukoliko smo još uvek u fazi formulisanja teorije po principu pokušaja i pogrešaka, onda je verovatno najbolji način da formulišemo hipoteze metod **induktivne generalizacije**. Na primer, mi možemo na osnovu analize sekundarnih podataka da uvidimo da izlaznost na izbore zavisi od ekonomske razvijenosti regiona. Na osnovu ovoga možemo postaviti hipotezu koja upravo dovodi u vezu odnos između ekonomske razvijenosti (nezavisna varijabla) i izlaznosti na izborima (zavisna varijabla). Kasnije, ako buduće opservacije i empirijska evidencija idu u prilog postavljenoj hipotezi, mi ćemo imati više poverenja da postoji veza između ekonomske razvijenosti i glasanja. Međutim, sve dok ne generišemo teoriju koja objašnjava *zašto* postoji veza između ekonomske razvijenosti i izlaznosti mi ne možemo koristiti povezanost između ovih činjenica kao objašnjenje za političku participaciju.

Hipoteze do kojih dolazimo indukcijom mogu biti veoma važne za *eksplorativno istraživanje*, koje nam je od pomoći za konstrukciju, ali nam ove hipoteze ne mogu pomoći da *objasnimo* fenomene. Onog trenutka kada definišemo teoriju na način da povežemo varijable u jedan koherentan sistem, postaje moguće da izvedemo hipoteze iz te teorije koristeći *dedukciju*. Budući da su same hipoteze u osnovi predikcije o iskustvu koje logički objašnjavamo teorijom, saglasnost koju nalazimo baveći se činjenicama nam pomaže da objašnjavamo događaje, budući da ove činjenice utiču na validnost teorijskog sistema na osnovu koga smo došli do hipoteza.

Deduktivno razmišljanje je veoma razvijen sistem mišljenja i mi se nećemo na ovom mestu baviti pravilima dedekcije. Međutim, važno je imati u vidu da je dedukcija proces u kome su već poznate informacije sadržane u u teoriji stavljaju u eksplicitnu formu. Drugim rečima, mi na osnovu dedukcije ne možemo saznati ništa novo o vezama i odnosima među pojavama. Mi koristimo indukciju prema tome, da bi hipoteze koje smo precizno konceptualno definisali poslužile kao instrument za testiranje same teorije, ili tačnije, za testiranje informacija o povezanosti između pojava koje su sadržane u hipotezi. Dedukciju prevashodno koristimo kako bi pojasnili implikacije koje se mogu izvesti iz teorije, a nakon ovih pojašnjenja postaje moguće precizno formulisanje hipoteza.

Ovo je prikazano u shemi 3-b, naime, ako su svi članovi sliberalnog saveza protivnici NATO dedukcijom pretpostajamo da su i članovi liberalnog saveza iz Budve protivnici NATO. Pritom, sama hipoteza koja sledi iz dedukcije u sebi ne sadrži nove informacije koje nisu sadržane u samom iskazu iz koga indukcija sledi, ali je iskaz dat na eksplicitan način tako da nam omogućava proveru hipoteze. Prema tome, ono što nam ostaje jeste da proverimo hipotezu. Ukoliko bi sada izabrali uzorak članova liberalne partije iz Budve i pitali ih da li su oni za ili protiv ulaska u NATO, to bi bio najjednostavniji mogući način da činjenicama potvrdimo ili opovrgnemo hipotezu. Ukoliko bi naše istraživanje pokazalo da svi članovi liberalne partije iz Budve protiv NSTO, time bi smo potvrdili hipotezu i konsekventno bi povećali validnost teorije na osnovu koje smo formirali samu hipotezu. U suprotnom, ukoliko bi se pokazalo da članovi liberalne partije iz Budve nisu protivnici NATO, onda bi to opovrgnulo hipotezu i dovelo u pitanje validnost teorije na osnovu koje smo hipotezu formulisali. U tom slučaju bi verovatno modifikovali teoriju kako bi je uskladili sa činjenicama. U praksi, u ovom konkretnom primeru, verovatno da bi tragali za nekom antecendentnom varijablom od koje zavisi stav prema NATO. U krajnjem ishodu bi mogli da revidiramo postojeću i formulišemo novu hipotezu (npr. da članovi liberalnog saveza jesu protivnici NATO ukoliko xy). Ili pak, što je opet, verovatan ishod testiranja prve hipoteze, možemo naći da većina (ali ne svi) liberali jesu protivnici NATO. U toj situaciji, bi morali da revidiramo hipotezu i namesto iskaza da SVI liberali jesu protiv NATO formulišemo hipotezu da VEĆINA liberala jesu protiv NATO.

Indirektno testiranje teorije

U gornjem delu govorili smo o tome kako se posredstvom hipoteze teorije mogu direktno testirati, pri čemu same hipoteze služe kao sredstvo da teorijske pretpostavke sudarimo sa činjenicama. Ovo je, zaključili smo, moguće samo u situaciji kada je hipoteze moguće izvesti iz teorije na osnovu dedukcije. Dakle, samo posredstvom indukcije postaje moguće da na adekvatan način prikupimo činjenice i potvrdimo ili opovrgnemo hipotezu i na taj način povećamo validnost teorije.

Međutim, pored ovog direktnog načina testiranja teorije, moguće je ovaj postupak obaviti i na indirektnan način. Ovaj način podrazumeva preces u kome formulišemo i testiramo **alternativne suprotne hipoteze**. Šta to zapravo znači? Naime, jedan isti događaj je moguće objasniti na više načina. Neka objašnjenja jesu konzistentna jedna sa drugima, pri čemu više od jednog objašnjenja može biti ispravno. Međutim, objašnjenja koja se nude mogu biti opozitna, ili, drugim rečima, ako je jedno objašnjenje tačno, drugo nužno nije tačno i obrnuto. To znači da mi možemo formulisati hipoteze koje nude objašnjenja koja su međusobno isključiva. Ova procedura podrazumeva da pored osnovne formulišemo i **alternativnu hipotezu** a to je ona hipoteza čije potvrđivanje isključuje mogućnost da je prvotna hipoteza tačna. Ove hipoteze su alternativne zato što one na drugačijim osnovama nude objašnjenje događaja. One su, dalje, suprotne zato što ne može biti da su istinite obe hipoteze, jedna drugu isključuje. U istraživačkom procesu mi nismo u stanju da proverimo svaku moguću hipotezu koja nudi potencijalno objašnjenje događaja, ali ako nam je cilj da validiramo teoriju, moramo ispitati alternativnu suprotnu hipotezu.

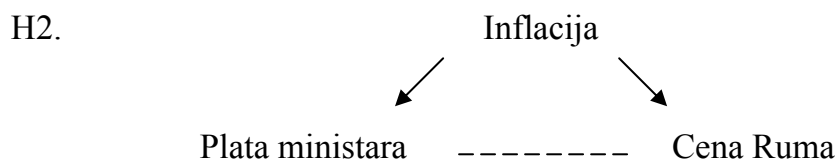
Uobičajen način da formulišemo alternativnu hipotezu jeste da pretpostavimo da je veza između pojava koju smo pronašli 'slučajna', ili pak da je ta povezanost rezultat delovanja nekog trećeg faktora. Testiranje alternativne hipoteze je težak posao, budući da neretko moramo poći od većeg broja pretpostavki kako bi ispitali moguće veze i odnose među pojavama. Ovaj posao je, međutim, nužan jer je to veoma dobar način da povećamo validnost samog objašnjenja koje nudi teorija.

Recimo npr. da smo obavili eksplorativno istraživanje kojim smo ustanovili da postoji statistička povezanost između cene ruma i povećanja plate ministara. Ključna alternativna hipoteza, u ovom slučaju, bila je da su i cena ruma i plata ministara jesu posledica delovanja nekog trećeg faktora, npr. inflacije. Ako potvrdimo alternativnu hipotezu, to znači da će povezanost između cene ruma i plate ministara da nestane ako ovu vezu 'kontroliramo' inflacijom (ovo je statistička procedura koja je relativno jednostavna i koja podrazumeva ispitivanje odnosa između dve varijable; u ovom slučaju cene ruma i plate u situaciji kada držimo konstantnu vrednost inflacije). Prema tome, potvrđivanje alternativne hipoteze osporiće prvotnu korelaciju koju smo postavili i ponudiće validno objašnjenje za događaj o kome je reč. Proces formulisanja

i testiranja alternativnih hipoteza na ovaj način je neretko veoma složen iz prostog razloga što je u velikom broju situacija teško identifikovati treći faktor (varijablu) od koje zavisi povezanost između zavisne i nezavisne varijable.

Shema 2

H1. Plata ministara ————— Cena Ruma

Značaj operacionalizacije

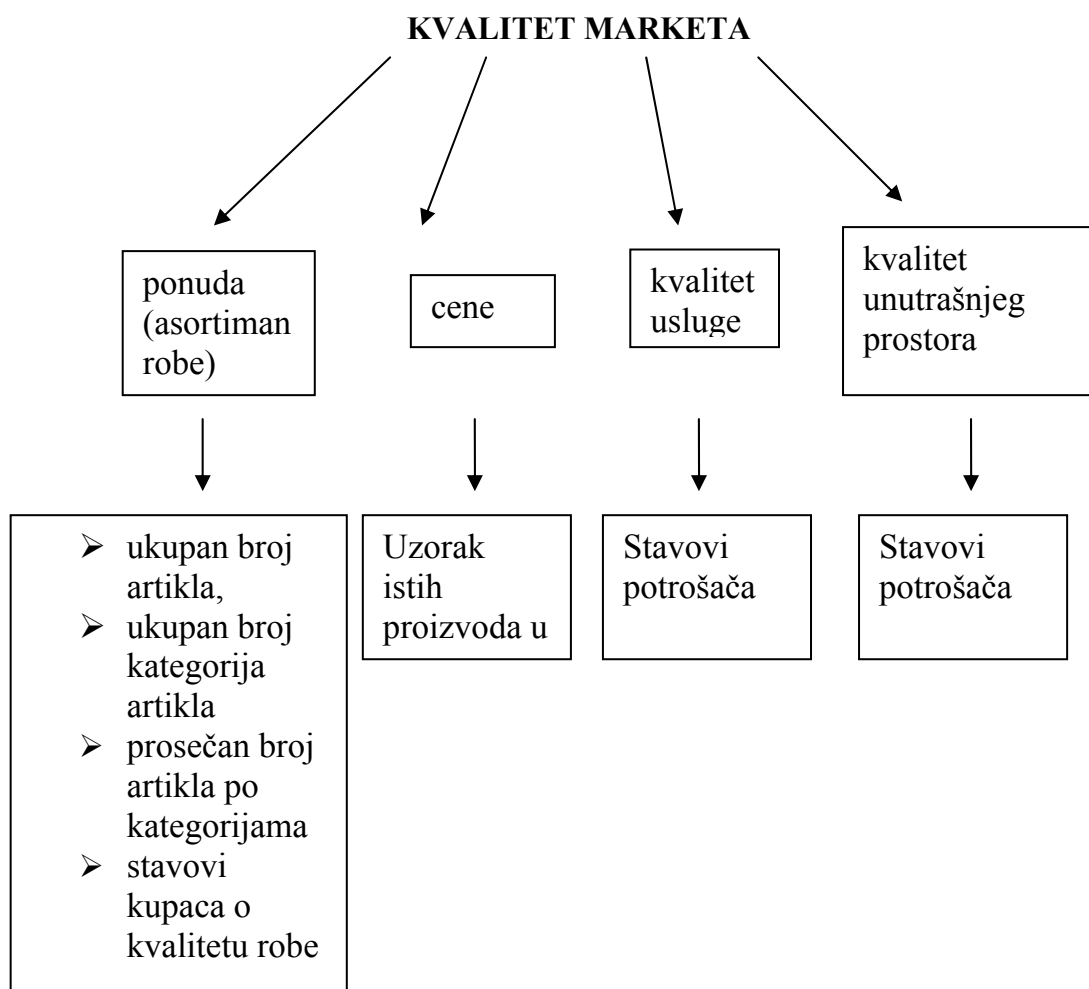
Uslov da se istraživanje realizuje jeste da naši koncepti budu pripremljeni na takav način da je moguće u stvarnosti identifikovati empirijske opservacije. Ovo znači da za svaki pojam mi moramo naći empirijske indikatore koji jesu 'predstavnicima' naših konceptata. Ovako se u najkraćem može opisati značaj **operacionalizacije**. Operacionalizovati, prema tome, znači pronaći fenomene i aspekte fenomena koji su empirijski po svom karakteru i koje je kao takve moguće svesti na kvantitativna obeležja. U isto vreme, empirijski indikatori u osnovi moraju biti jasno i nedvosmisleno povezani sa pojmovima.

Evo jednog najjednostavnijeg primera operacionalizacije koji nije iz područja političke nauke. U našem gradu ima veliki broj marketa. Debata o tome koji je najbolji je živa. Neki tvrde da su Carine najbolje, drugi da je Voli a treći preferiraju male markete. Rasprava može da traje dugo, i svaki učesnik u raspravi zvuči ubedljivo kada argumetnuje vlastite stavove. Način da se rasprava okonča jeste formiranje jednog pojma koji radno možemo nazvati 'kvalitet marketa'. Ukoliko želimo da zaista uporedimo markete, nužno je da operacionalizujemo pojam *kvalitet marketa*. Ovo znači da moramo pronaći konkretne empirijske indikatore koji se mogu kvantifikovati

a koji na jedan validan način 'predstavljaju' pojam 'kvalitet marketa'. Tako možemo operacionalizacijom pojma 'kvalitet marketa' da identifikujemo sledeće indikatore: ponuda (asortiman robe), cene, kvalitet usluge i kvalitet unutrašnjeg prostora. Na ovaj način smo dakle jedan uslovno rečeno apstraktan pojam (kvalitet marketa) operacionalizovali posredstvom četiri konkretnija pojma koji predstavljaju dimenzije prvobitnog pojma, a koji mnogo lakše mogu da budu predmet opservacije. Da bi sproveli naše istraživanje do kraja, dalje možemo konkretizovane aspekte kvaliteta marketa da prevedemo na konkretne indikatore. Tako npr. indikatori za ponudu biće: ukupan broj artikla, ukupan broj kategorija artikla (kategorije bi bile: mesni proizvodi, mlečni proizvodi, peciva, kućna hemija itd.), prosečan broj artikla po kategorijama i stavovi kupaca o kvalitetu robe. Svi ovi indikatori se relativno jednostavno mogu svesti na kvantitativne odrednice. Na sličan način bi operacionalizovali i cene, s tim što bi poređenja radi u svim marketima uzeli uzorak robe po kategorijama i zabeležili cene, zatim kvalitet usluge i kvalitet unutrašnjeg prostora (oba ova aspekta bi merili posredstvom ispitivanja stavova potrošača). Dakle, ovime bi završili proces operacionalizacije i jedan uslovno rečeno apstraktan pojam *kvalitet marketa* bi sveli na numeričke vrednosti većeg broja varijabli. Konačno, na osnovu dobijenih numeričkih vrednosti sintetizovali bi novu varijablu koja bi u osnovi predstavljala sumarizaciju skorova na svim indikatorima, i na kraju bi jednostavno uporedili finalne skorove između svih marketa. Na ovaj način smo na jedan metodičan i jasan način uporedili kvalitet marketa na tržištu.

Operacionalizacija u društvenim i političkim naukama počiva na istim principima. **Zadatak operacionalizacije jeste da apstraktne pojmove prevedemo na empirijske indikatore koji se mogu kvantifikovati.** Operacionalizacija je jedna o ključnih faza u istraživačkom procesu. Ovaj postupak je jedini način da apstraktni karakter teorije prevedemo na empirijski jezik i na taj način ispitamo naše hipoteze. Tri su ključna elementa procesa operacionalizacije. Prvo, to je sama **operacionalizacija** koja predstavlja izbor fenomena koji predstavljaju koncepte a mogu biti predmet posmatranja. Drugo, specifikacija svih koraka koje je potrebno preduzeti kako bi se realizovale opservacije naziva se **instrumentalizacija**. Treće, primenom instrumenta slučajevi dobijaju numeričke vrednosti i ovim se realizuje

merenje. Rezultati merenja jesu naša konačna evidencija na osnovu koje donosimo odluke i odgovaramo na istraživačko pitanje. U ovom delu je važno da naučimo kako da operacionalizujemo i merimo koncepte.

Operacionalizacija kao veza između teorije i opservacija

Teorija je uslov za opservacije. Istraživački proces u suštini predstavlja poređenje opservacija pri čemu smo teorijski pretpostavili šta će se događati u stvarnosti na osnovu objašnjenja koje smo eksplicitno postavila u formi hipoteze. Ove hipoteze predviđaju određene veze i odnose između varijabli koje predstavljaju naše koncepte. Prema tome, jedan od ključnih zadataka u ovom procesu jeste da opservacije prevedemo na jezik numeričkih pokazatelja kako bi komparacija bila moguća. Sa ovog stanovišta, posao koji moramo da obavimo u društvenim naukama se ne razlikuje

suštinski od onog posla koji moramo obaviti u prirodnim naukama. Problem je, međutim, u tome što su pojave u društvenim naukama kompleksnije, teorije apstraktnije a pojmovi kompleksniji. Poseban problem jeste u tome što je društvene pojave mnogo teže posmatrati a prema tome i kvantifikovati. Prema tome, proces operacionalizacije je u društvenim naukama složeniji te se ovom metodološki važnom poslu, mora se posvetiti posebna pažnja i metodološki oprez.

Evo jednog primera iz prirodnih nauka. Recimo da hoćemo da istražimo uticaj hemikalije X na rast pšenice. Pritom, *rast* je apstraktan pojam koji se ne može kao takav meriti, i koji se prema tome mora prevesti na neku varijablu koju je moguće direktno posmatrati i meriti uticaj nove hemikalije upravo na ovu varijablu. U ovoj situaciji, verovatno da je sasvim valjana varijabla koja meri rast *postignuta visina pšenice*. Ova varijabla se može direktno posmatrati. Međutim, pšenica nema na sebi podeaoke koji nam kažu koliko je ona visoka. Prvo, što možemo da uradimo jeste da napravimo jedan jednostavan način da na osnovu impresije procenjujemo da li je pšenica visoka ili niska. Ovo bi, naime, trebalo biti očito. Međutim, ovaj način ima najmanje dva problema, prvo, ovakav pristup nam ne omogućuje preciznost, i drugo ljudi imaju različitu percepciju o tome šta je nisko a šta je visoko, te na ovaj način sama procena će zavisiti od subjektivnog faktora, tačnije, onog koji procenjuje. S toga nam je potreban neki precizniji način merenja koji nije subjektivan.

Korišćenje instrumenata

Ukoliko želimo precizno da kvantifikujemo *visinu pšenice*, onda moramo da razvijemo **instrument** koji ima jasne metrijske karakteristike i koji je ustanju da precizno izrazi vrednosti same varijable. Za ovu svrhu su nam potrebni **indikatori** a u konkretnoj situaciji, indikator za visinu pšenice biće *visina u centimetrima*. U ovoj situaciji, centimetri postaju jedinice mere vrednosti same varijable. Dakle, mi na osnovu samog instrumenta pripisujemo određene vrednosti varijabli. Sada je svakako mnogo jednostavnije da koristimo ovaj instrument, i uporedimo visinu pšenice u slučajevima kada smo koristili hemikaliju x i visinu pšenice gde nismo koristili ovu

hemikaliju. Poređenje vrednosti ove dve varijable će nam mnogo preciznije govoriti o tome da li i koliko hemikalija x ima uticaj na rast pšenice.

Dakle, imali smo apstraktni pojam *rast*, transponovali smo ovaj pojam u varijablu *visina* i konačno smo vrednosti ove varijable definisali posredstvom *indikatora* visina u centimetrima. Ovaj proces je poznat kao *operacionalizacija*. **Pod operacionalizacijom podrazumevamo redukovanje apstraktnog koncepta na empirijski merljive indikatore.**

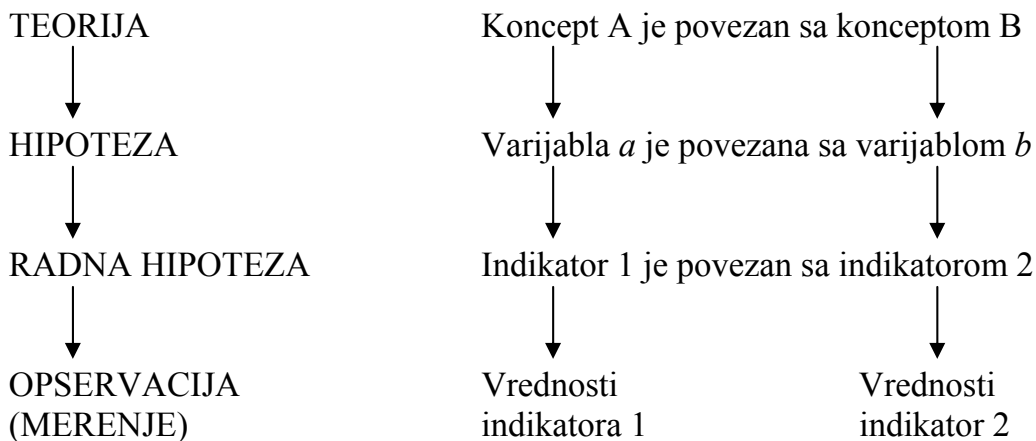
Posmatranje indikatora

Pod opservacijama u istraživanju podrazumevamo proces primene instrumenta koji poseduje određene metrijske karakteristike sa ciljem da pripišemo vrednosti nekoj karakteristici pojave koja je predmet našeg istraživanja. U društvenim naukama, opservacija je znači korišćenje instrumenta kako bi merili različite oblike ponašanja. Ovo je veoma važno mesto za istraživački proces. **Operacionalizacija i merenje** jesu ključni elementi istraživanja. Mi nikada u praksi ne možemo da poredimo pojmove. Jedini način da to bude moguće jeste da poredimo vrednosti na varijablama koje su rezultat operacionalizacije i primene instrumenata koji imaju određene merne karakteristike. Ono što poredimo, prema tome, nisu koncepti, već njihovi **indikator**i. U našem primeru sa pšenicom, mi smo poredili vrednosti indikatora koji se zove 'centimetri'.

Dalje, ovo znači da **komparacija može biti precizna ako i samo ako sami indikatori predstavljaju empirijsko ogledalo samih koncepata koji su predmet našeg merenja.** Ukoliko koncepti nisu valjano operacionalizovani, međusobne veze i odnosi između indikatora neće precizno reflektovati odnose između koncepata koje ti indikatori reprezentuju. Kao rezultat, možemo doći do pogrešnih zaključaka koji imaju teorijski karakter.

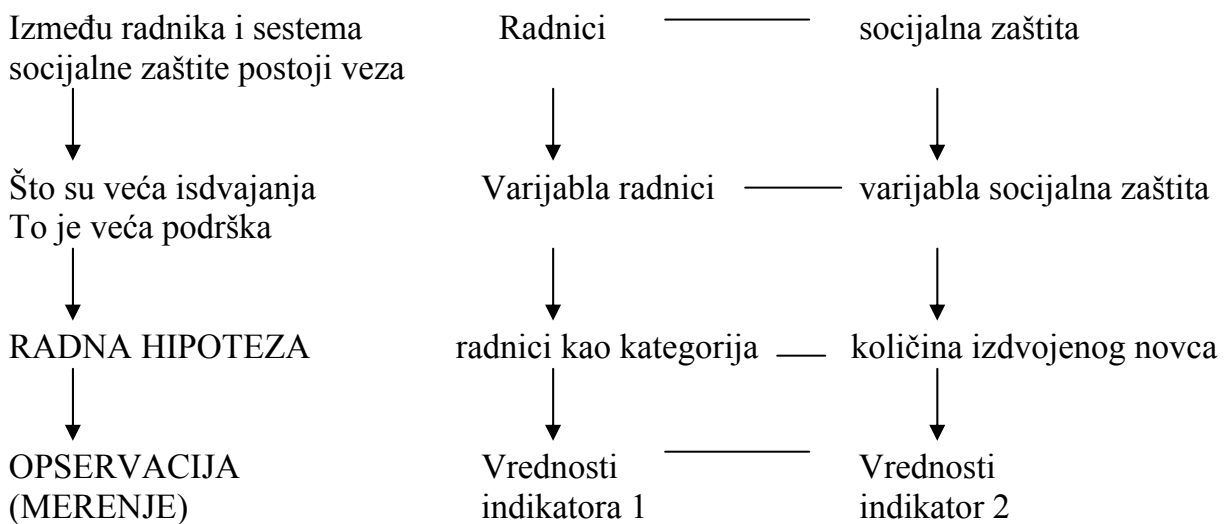
Evo kako to izgleda izraženo shematski:

Shema 4

U ovoj Shemi mi smo pretpostavili da postoji veza između dva koncepta. Postavljena hipoteza nakon procesa operacionalizacije pretpostavlja povezanost između varijabli koje reprezentuju koncepte. Da bi hipoteze 'oživele' i da bi obavile svoju epistemološku funkciju, moraju biti postavljene u jedan operativan oblik. Ovakve hipoteze nazivamo **radnim hipotezama**. Radna hipoteza pretpostavlja povezanost između indikatora varijabli. Opservacije koje u osnovi jesu proces merenja, ispituju odnos između vrednosti indikatora obe varijable.

Evo jednog primera iz naše oblasti. Recimo da želimo da ispitamo podršku radnika novom sistemu socijalne zaštite koji je novina u smislu da povećava ukupna sredstva predviđena u budžetu za ovu svrhu. Teorijski, na osnovu literature i elementarnih opservacija možemo postaviti hipotezu da će u radnici podržavati sistem socijalne zaštite koji podrazumeva veća izdvajanja za ovu svrhu. Evo kako to izgleda:

Važno je znati da proces operacionalizacije počiva na *redukciji*. Ovo znači da mi moramo da *simplifikujemo pojmove kako bi ih preveli na empirijski merljive indikatore*. Budući da indikatori nisu u stanju da reflektuju celinu konceptata, proitiče da neka značenja konceptata ostaju van istraživačkog procesa, i ona nisu predmet merenja. Zadatak 'dobre' operacionalizacije jeste da ovi gubici budu što manji. Od ovog procesa bitno zavisi vrednost indikatora i kvalitet samog merenja.

Operacionalne definicije

Početni korak u pronalaženju valjanih indikatora za merenje neke društvene pojave jeste formulisanje **operacionalnih definicija** koje treba da nam omoguće identifikaciju samih indikatora. To znači da pojmove koji kanimo da operacionalizujemo moramo definisati na jedan operacionalan način koji nam omogućava da identifikujemo same indikatore. Kako bi bile korisne, a to znači da moraju biti validne i pouzdane, operacionalne definicije nam moraju reći veoma precizno šta i kako treba da radimo kako bi uspeali da odredili koje kvantitativne vrednosti bi morale biti povezane sa varijablom u svakom pojedinom slučaju. Na ovaj način, operacionalne definicije omogućavaju dalji proces merenja.

Nama su potrebne precizne definicije iz najmanje tri razloga. **Prvo**, mi želimo drugima da saopštimo tačno šta je to što smo uradili u procesu merenja, jer je ovo jedini način da oni mogu da procene naš rad i eventualno ponove studiju kako bi verifikovali naše istraživanje u drugim uslovima. **Drugo**, budući da je u istraživanje uključen veći broj istraživača, samo precizno definisanje će obezbediti da svi istraživači sprovode identičnu proceduru, a ovo je fundamentalan uslov za preciznost merenja. **Treće**, precizni i detaljni iskazi o tome kako smo operacionalizovali varijable će pomoći nama samima da valjano procenimo dobijene rezultate i da se obračunamo sa suprotstavljenim objašnjenjima i nalazima drugih istraživača koji su došli do drugačijih rezultata u odnosu na naše.

U procesu formulisanja operacionalnih definicija, neophodno je da pismenim putem opišemo sve postupke i procedure koje smo koristili sa ciljem definisanja merila koje ćemo upotrebiti u istraživanju. Ovo nije samo zato da bi smo ostavili zapis svih koraka koje smo preduzeli u istraživačkom procesu, već prvenstveno zato što na ovaj način imamo priliku da kritički promislimo sve poteze, uočimo slabosti, i smanjimo eventualne greške i propuste koji se mogu pojaviti.

Glavni cilj operacionalnih definicija jeste precizno uspostavljanje veze između koncepata i stvarnosti, ili tačnije, jasna delimitacija empirijskog referansa. Npr. ako istražujemo stavove radnika o sistemu socijalne zaštite. U ovoj situaciji imamo dva ključna pojma koji se moraju operacionalno definisati. Prvo, to je pojam *radnika*. Operacionalna definicija mora jasno da odredi na kooje to ljude koje uoznačavamo radnicima mi zaista mislimo. Da li ćemo uzeti radnike bez obzira na stručnu spremu? Da li ćemo da uzmemo radnike koji rade i u privatnmom i u javnom sektoru? Da li se pod radnicima podrazumevaju oni koji obavljaju radničke poslove, ili oni koji su radnici po zanimanju bez obzira koji posao obavljaju? Da li ćemo uzeti i radnike koji su zapošljeni i one koji su nezapošljeni? Ako odlučimo da uzmemo u obzir i zapošljene i nezapošljene radnike, da li ćemo da pravimo razliku između nezapošljenih koji traže posao u struci i one koji ne žele da se zaposle kao radnici? Kako ćemo se odnositi prema radnicima koji su recimo trenutno tehnološki višak i primaju socijalnu naknadu? Šta ćemo sa radnicima koji trenutno završavaju neku višu školu, da li ćemo ih tretirati jednako kao ostale radnike? Drugim rečima, **šta tačno i precizno podrazumevamo pod radnicima a šta ne podrazumevamo imajući u vidu sve moguće situacije u stvarnosti. To je zadatak operacionalnih definicija.** Sličan posao treba obaviti i sa pojmom socijalne zaštite, tačnije morali bi precizno da identifikujemo koje aktivnosti države spadaju u ovaj pojam a koje ne spadaju. Operacionalne definicije nam prema tome omogućuju da precizno znamo šta zapravo merimo i na šta (koga) se interpretacija rezultata merenja odnosi.

Korišćenje više indikatora za merenje jednog koncepta

U istraživačkoj praksi, jedan indikator najčešće nije dovoljan da iscrpi sve dimenzije i značenja jednog pojma. Čak i u našem primeru iz prirodnih nauka veoma brzo bi zaključili da *postignuta visina pšenice* mereno u *centimetrima* nije dovoljan indikator za *rast pšenice*. Naime, rast podrazumeva *težinu zrna pšenice* a ne samo visinu. Ovaj problem je u društvenim naukama još izraženiji, ili tačnije, koncepti u društvenim i političkim naukama su po pravilu složeniji i imaju **veći broj dimenzija** (aspekata) i značenja. Prema tome, jedan indikator jednostavno nije dovoljan za operacionalizaciju ovih koncepata već je potrebno da se identifikuju sve dimenzije i značenja a zatim da se izabere veći broj indikatora koji u zajedno operacionalizuju koncept koji je u pitanju. Na primer, ako pojam *demokratije* operacionalizujemo samo posredstvom jedne dimenzije: održavanje izbora, veoma brzo ćemo zaključiti da ćemo veliki broj nedemokratskih autoritarnih režima podvesti pod demokratske sisteme. Ovo zato što demokratija podrazumeva puno više nego li samo održavanje izbora. Ukoliko želimo da merimo srepen demokratije, jasno je da bi morali da uključimo veći broj indikatora koji mere različite aspekte koje ovaj pojam podrazumeva.

U praksi društvenih istraživanja nije jednostavno identifikovati sve dimenzije jednog pojma i pronaći adekvatne indikatore. Za ovaj posao ne postoje standardizovani koraci i univerzalna rešenja. Operacionalizacije je uvek kreativan čin i u mnogome zavisi od sposobnosti istraživača, njegove spretnosti, ekspertize, veštine i teorijskog poznavanja problema. Međutim, ono što je moguće, jeste primena jedne metodološki standardizovane procedure evaluacije izabranih indikatora.

Evo jednog primera, recimo da želimo da merimo socio-ekonomski status pojedinaca i da ga upoređujemo po različitim kriterijumima (eksplorativan pristup). U teorijama koje se bave ovom provblematikom različiti aspekti se uzimaju kao relevantni za merenje socio-ekonomskog statusa. Jedan od mogućih oblika operacionalizacije koristi sledeće indikatore:

SOCIO EKONOMSKI STATUS	SEI
1. Ukupan prihod svih članova domaćinstva	Prihod izražen intervalnom skalom u valuti
2. Obrazovanje	Broj završenih godina školovanja
3. Zanimanje	ISCO88 kodovi za zanimanja
4. Posedovanje stambenog prostora koji je u porodičnom vlasništvu	Vlasnik vs. Nije vlasnik stambenog prostora
5. Površina stana/ kuće	Broj kvadratnih metara po članu domaćinstva
6. Broj članova domaćinstva	
7. Posedovanje materijalnih dobara	Posedovanje u dvovalentnom sistemu: ima-nema TV, auto, kompjuter, veš mašinu, bojler, mašinu za sušenje veša biblioteku, umetničke slike...
8. Upravljačka ovlašćenja	Dvovalentno: Ima-nema upravljačka ovlašćenja
	Broj ljudi nad kojima ima upravljačka ovlašćenja

ANKETNO ISTRAŽIVANJE

Anketno istraživanje spada u red najrazvijenijih metoda istraživanja u društvenim naukama. Anketni metod se u političkim istraživanjima koristi još od '30-tih godina prošlog veka. Ovo je metod koji je nesumnjivo značajno uticao na ukupan status društvenih nauka i kada je reč o naučnom karakteru ovih nauka i kada je reč o praktičnoj primeni znanja koje nude društvene nauke. Ujedno, anketni metod je i najbolje razvijena metoda u društvenim istraživanjima. On spada u tzv. **kvantitativne metode** tj. ovo je metod koji počiva na ideji da se društvene pojave mogu **meriti** ili tačnije, da se društvene pojave mogu svesti na kvantitativna (brojčana) obeležja. Konsekventno, anketni metod proističe iz pozitivističke paradigme, ili tačnije iz neopozitivizma koji je prvi u društvenu nauku uneo koncept varijable. U ovom poglavlju bavićemo se anketnim metodom, objasnićemo njegov značaj i primenljivost, osnovna pitanja procedura i tehnika koje ovaj metod podrazumeva, kao i sve prednosti i slabosti ovog metoda.

Anketno istraživanje je metod prikupljanja podataka posredstvom kojeg se informacije prikupljaju direktno od pojedinaca koji su izabrani po određenim jasnim kriterijumima i koji nam kao reprezentativne jedinice neke populacije omogućuju da izvedemo zaključke o samoj populaciji. Važno je imati u vidu da anketni metod isključuje istraživanja koja nisu realizovana na bazi uzorkovanja kao osnove za naučnu validaciju podataka. Tako npr. ako se podaci uzimaju u okviru istraživanja javnog mnjenja ili telefonskim intervjuisanjem pojedinaca koji nisu izabrani preciznim planom uzorkovanja, onda ova istraživanja ne spadaju u 'anketno istraživanje' jednostavno zato što odsustvo naučno fundiranog uzorka onemogućuje da izvedemo generalizacije naših zaključka u skladu sa zakonima verovatnoće.

Informacije koje dobijamo u anketnom istraživanju se mogu prikupiti **anketiranjem lice-u-lice** ili putem **pošte** (uključujući i e-mail anketiranje) ili pak to može biti **telefonsko intervjuisanje**. Pojedinci koji odgovaraju na pitanja u anketama se zovu **ispitanici** ili **respondenti**.

Anketno istraživanje obezbeđuje pet kategorija informacija o respondentima. To su:

1. **Činjenice**, a one uključuju one karakteristike koje su vezane za fakticitet samih ispitanika kao što su npr. godine ispitanika, njihovo obrazovanje ili zanimanje, ali takođe uključuju i one aspekte ili informacije koji nisu karakteristike samih ispitanika, ali jesu činjenične po svom karakteru, npr. članstvo u političkim partijama, odlazak u crkvu i sl.
2. **Percepcije** su iskazi o onome što ispitanici znaju ili misle da znaju o nekim posebnim pitanjima, kao npr. da li ispitanici znaju imena ministara u Vladi ili, pak, kakva je politika naše zemlje prema ekološkim problemima itd.
3. **Mišljenja**, jesu iskazi koji izražavaju preferenciju ili sud ispitanika o nekim predmetima ili događajima. Npr, ako pitamo ispitanike: *Da li ste za ili protiv abortusa* ili, pak, *Koga biste želeli da vidite na mestu predsednika države* itd.
4. **Stavovi** predstavljaju relativno stabilne dispozicije koje određuju ličnu orijentaciju u odnosu na neke posebne događaje predmete ili ideje. Stav ima nekoliko komponentni i po prirodi je složen te se u samim istraživanjima neretko mora uzeti nekoliko ajtema kako bi se merio stav prema nekom pitanju ili problemu.
5. **Bihevioralni izveštaji** su jednostavne tvrdnje o tome kako se ljudi ponašaju u određenim situacijama, npr. koliko često izlaze na izbore, koliko često čitaju štampu itd.

Anketno istraživanje je proces u kome su pojmovi operacionalizovani u obliku pitanja u upitniku koji predstavlja instrument za prikupljanje odgovora ispitanika. Ovaj metod je, prema tome, dizajniran za studije u kojima su **pojedinci analitičke jedinice** i informacije koje se dobijaju ovim putem jesu mišljenja, stavovi i ponašanja ispitanika. Iz ovoga sledi da je anketni metod pogodan samo u situacijama kada je istraživačko pitanje postaljeno tako da se odgovor na ovo pitanje može dobiti na osnovu mišljenja i stavova ispitanika. Takođe, treba imati u vidu da je anketno istraživanje **skup metod** tj. zahteva značajna finansijska sredstva, te stoga ako postoji jeftiniji način da istraživanjem dođemo do informacija, onda taj metod treba i koristiti. Sa druge strane, postoje istraživačka pitanja koja nužno i imanentno zahtevaju

upotrebu anketnog metoda i tada ne postoji alternativa, kao npr. odgovor na pitanje koja će partija osvojiti koliko procenata na izborima.

Faze anketnog istraživanja

Anketno istraživanje je jedan složen proces koji u metodološkom smislu obuhvata veći broj kompleksnih faza. U procesu pripreme istraživanja koje počiva na ovom metodu, sve faze i koraci se moraju precizno planirati i realizovati u skladu sa strogim metodološkim standardima i principima. U osnovi, anketno istraživanje ima 14 faza koje ćemo posebno opisati i obrazložiti, a nekima od tih faza ćemo se i opsežnije baviti.

1. **Konceptualizacija** je prva faza anketnog istraživanja i o problemu i značaju konceptualizacije bavili smo se u ranije. U ovom procesu je nužno da precizno definišemo istraživačko pitanje, identifikujemo i klasifikujemo ključne koncepte, definišemo hipoteze i, konačno, da operacionalizemo koncepte posredstvom pitanja i ajtema u samom upitniku (anketi).
2. **Dizajn istraživanja** je proces u kome se precizno identifikuju sve faze istraživanja sa specifikacijom svih postupaka, tehnika i rešavanjem organizacionih pitanja, uključujući i definisanje temporalne dimenzije istraživanja i plana za izveštavanje.
3. **Instrumentalizacija** je proces čiji je krajnji ishod formiran upitnik. U ovoj fazi planira se tip i format pitanja koja će se koristiti u upitniku, definišu se i formulišu pitanja i rešavaju sva tehnička pitanja konačne forme upitnika.
4. **Planiranje**, tačnije, anketno istraživanje uključuje složenu organizaciju, veći broj anketara, veliki broj ispitanika, uključuje i tehničke i organizacione elemente i sve ovo valja planirati i organizovati

5. **Uzorkovanje**, naime, jedna od ključnih ideja istraživanja jeste da se na osnovu malog broja selektovanih ispitanika može doći do konkluzija o čitavoj populaciji koja je obuhvaćena istraživanjem. Ovo su razlozi zbog kojih je veoma važno da se posebno vodi računa, a procesu uzorkovanja, tačnije, da se po nekim od standardizovanih procedura izvrši selekcija pojedinaca koji će biti respondenti u istraživanju.
6. **Trening i obuka** – Istraživanje podrazumeva obuku i trening i obuku svih onih koji su uključeni u proces istraživanja, pre svega anketara, a zatim i kodera, i onih koji unose podatke, kao i onih koji vrše poslove kontrole i monitoringa.
7. **Pilot istraživanje** – Ovo je postupak u kome mi na jednom relativno malom broju ispitanika testiramo upitnik. Ideja ovog postupka nije da se dođe do validnih i reprezentativnih podataka, već je cilj da se proverí da li su pitanja u upitniku jasna ispitanicima, da li neka pitanja treba preformulisati, razjasniti, možda neka pitanja izbaciti isl.
8. **Istraživanje** – Ovo je faza u kojoj se podaci prikupljaju, bilo na terenu, bilo poštom ili putem telefona.
9. **Monitoring** – Istraživanje je nužno staviti pod kontrolom. Stoga je nužno da u procesu istraživanja napravimo određeni sistem koji osigurava da su u istraživanju ispitani upravo oni pojedinci koji su uzorkom izabrani. Takođe, monitoring uključuje i postupak praćenja kodiranja i unošenja podataka, ukratko, sve one aspekte istraživačkom postupka koji obezbeđuju autentičnost i kvalitet podataka.
10. **Verifikovanje** predstavlja skup postupaka koji obezbeđuju kontrolu terenskog istraživanja, naime, u ovim postupcima se vrši provera da li su podaci uzeti upravo od onih ispitanika koji su uzorkom izabrani.

- 11. Kodiranje** – Postupak u kome se podaci iz upitnika transformišu u numeričku formu.
- 12. Procesuiranje podataka**, preciznije, unošenje kodiranih podataka u datoteku i njihova priprema za statističku analizu
- 13. Analiziranje podataka** je skup primene statističkih metoda i tehnika kako bi se na osnovu podataka došlo do određenih zaključaka
- 14. Izveštavanje** je proces sumarizacije svih nalaza i prezentacija nalaza istraživanja.

Konceptualizacija

O značaju i procesu konceptualizacije smo detaljno govorili u gornjem delu i ovog puta ćemo samo skrenuti pažnju na neke specifičnosti koda je reč o anketnom istraživanju. Specifičnost procesa operacionalizacije u ovom pogledu ogleda se u činjenici da anketno istraživanje postavlja zahtev da se koncepti moraju operacionalizovati na takav način da se sve apstraktne ideje moraju prevesti na jezik pitanja u upitniku. Pitanja u upitniku kao takva moraju biti jednostavna i razumljiva ispitanicima s jedne strane, a sa druge strane moraju imati određene metrijske karakteristike kako bi ispunili zahteve samog istraživanja. Drugim rečima, s obzirom na to da je osnov anketnog metoda kvantifikacija, iz ovoga proističe da mi doista merimo pojmove, a pojmovi moraju da se svedu na ajteme u samom instrumentu. Za ove postupke ne postoji univerzalni lek i nema univerzalnih rešenja. Praksa široke upotrebe anketnog metoda je, međutim, omogućila da je za određene fenomene standardizovan postupak konceptualizacije i operacionalizacije i stoga se neretko proces istraživanja ‘poznatih’ fenomena svodi na praćenje svih novina koje se dešavaju u naučnoj zajednici te primenu ovih pojmova i operacionalizovanih ajtema u istraživanjima. Dakle, u svim situacijama kada je ‘neko drugi’ odradio posao operacionalizacije i konceptualizacije tako da to odgovara svrsi našeg istraživanja. U

situaciji kada to nije slučaj, dakle, kada smo prinuđeni da sami konceptualizujemo istraživanje, ključno je važno teorijsko poznavanje problema koji je predmet istraživanja, ako i iskustvo u procesu operacionalizacije pojmova za svrhu anketnog istraživanja. Ovaj posao je veoma kreativan i kompleksan i retke su situacije kada je to moguće da uradi usamljeni istraživač. Ovo je jedan od osnovnih razloga zbog koga su za realizaciju ozbiljnih naučnih istraživanja potrebni čitavi timovi.

Dizajn istraživanja

Dizajn istraživanja uključuje nekoliko ključnih izbora koje moramo da napravimo u pogledu ciljeva i zadataka samog istraživanja. Prvi zadatak jeste da se opredelimo prema samom cilju istraživanja, tačnije, moramo da donesemo odluku da li je naše istraživanje po karakteru deskriptivno, eksplorativno ili eksplanatorno. Ovo će bitno odrediti i proces konceptualizacije kao i proces sveukupne operacionalizacije istraživanja. Drugi zadatak jeste da se odredi način na koji će se prikupljati podaci o to može biti:

- intervjuisanje licem-u-lice
- upitnici koji se slanju putem pošte ili e-maila
- telefonsko intervjuisanje
- samostalno administrirani upitnici

Dalje, dizajn istraživanja traži izbor da li će istraživanje biti *kros-sekciona ili longitudinalno*. U **kros-sekcionim** istraživanjima se podaci od ispitanika uzimaju samo jednom, dakle, reč je o 'preseku' u nekom socijalnom trenutku. U ovoj situaciji zaključke koje donosimo o populaciji ili o povezanosti između varijabli imaju važenje samo za dato vreme, tačnije, važe za period u kome je istraživanje obavljeno, ali ništa nam ne govore o tome kako se stvari koje su predmet našeg istraživanja menjaju protokom vremena. Kros-sekciona istraživanja su uglavnom deskriptivna ili eksplorativno, ali samo uz adekvatnu primenu teorije i posredstvom valjane analize moguće je ova istraživanja iskoristiti i za eksplikaciju društvenih pojava.

Sa druge strane **longitudinalna istraživanja** jesu ona istraživanja u kojima se podaci prikupljaju od ispitanika u kontinuitetu u serijama, tačnije, istraživanja se ponavljaju u određenim vremenskim intervalima. Postoje nekoliko tipova longitudinalnih istraživanja:

- **Studije trenda** su ona istraživanja u kojima se po identičnoj proceduri izvlači uzorak identične populacije. Dakle, u studijama trenda se ne ispituju isti ispitanici, ali su podaci reprezentivni sa stanovišta trendova jer je dizajn uzorka identičan i zato što je u svakom pojedinom istraživanju uzorak reprezentativan za čitavu populaciju.
- **Studije kohorti** se razlikuju od studija trenda po tome što se studije trenda fokusiraju na čitavu populaciju, dok se studije kohorti fokusiraju na neku specifičnu populaciju, iliti kategoriju stanovništva. U ovom tipu istraživanja uzorak se specijalno dizajnira za ‘kohortu’ koja je predmet našeg interesovanja ali kao i u prethodnom slučaju ispitanici ne moraju u svakom talasu da budu isti, tj. u svakom uzorku se biraju ispitanici po identičnoj proceduri što obezbeđuje reprezentativnost podataka za kohortu o kojoj je reč.
- **Panel istraživanja** su ona istraživanja koja se obavljaju periodično na istom uzorku, ali sa tom suštinskom karakteristikom što u ovim istraživanjima se u različitim vremenskim periodima podaci prikupljaju od istih ispitanika. Ovo daje posebnu prednost panel istraživanjima budući da se ovakvim dizanom omogućuje praćenje promena u karakteristikama ili stavovima populacije na jedan precizan način. Međutim, panel istraživanja imaju i ozbiljne nedostatke. Prvo, ova istraživanja su veoma skupa. Drugo, to je problem reaktivnosti, naime, ukoliko iste ispitanike periodično pitate o istim stvarima, oni mogu da reaguju na način da iskrivljuju odgovore. Treće, tokom vremena, često se dešava da ispitanici više ne

mogu ili ne žele da učestvuju u istraživanju što ozbiljno ograničava kvalitet dobijenih podataka.

Instrumentalizacija

Anketno istraživanje se može realizovati samo ukoliko je za potrebe istraživanja formiran specijalni instrument – upitnik (anketa), koja nam služi da na jedan metodičan način prikupimo sve podatke od ispitanika izabranih u procesu uzorkovanja. Formiranje upitnika je poslednja faza procesa operacionalizacije konceptata, pri čemu su pitanja u upitniku postavljena na način da obezbeđuju one sadržaje za pojmove koji su predmet našeg naučnog fokusa. Postoji nekoliko ključnih aspekata koja se moraju imati u vidu u procesu konstruisanja upitnika.

1) **Sadržaj upitnika** je određen informacijama koje želimo dobiti istraživanjem. Ova pitanja su direktno proizvod istraživačkog pitanja i/ili hipoteza koje želimo da testiramo istraživanjem. U skladu sa tim mi formulišemo pitanja u upitniku. Ključno je da u procesu formulisanja pitanja precizno identifikujemo šta želimo da znamo, na koja pitanja želimo da odgovorimo i na koje hipoteze želimo da testiramo i koje varijable želimo i na koji način da statistički analiziramo kako bi došli do određenih zaključaka. Nemojte zaboraviti da potencijalno postoji neograničeno veliki broj pitanja koje možemo postaviti ispitanicima i da pri tom moramo da napravimo izbor, a sam izbor zavisi suštinski od istraživačkog pitanja koje smo postavili pre istraživanja. Kad je reč o sadržaju upitnika, generalno treba voditi računa o sledećem:

- Moramo voditi računa da nezavisne varijable budu iscrpne, ili drugim rečima da pokriju sve aspekte pojedinca koje mogu biti važne za ispitivani fenomen (ako ne pitate iz kog su regiona građani nećete moći da merite regionalne razlike)

- Moramo voditi računa da zavisne varijable iscrpljuju ispitivani fenomen. Npr. ako ispitujemo stavove prema sudstvu moramo sagledati i ugraditi sve aspekte koji se tiču sudstva, ako neki aspekt izostavimo, nećemo imati uvid u celinu fenomena.
- Pitanja ne smeju da budu redundantna, tj. ne smemo jedno isto pitanje postavljati na nekoliko načina, jer na taj način iscrpljujemo ispitanika a dobijamo identičan podatak više puta.
- Kada je god moguće treba pitanja formirati u obliku intervalne skale, a ordinalne skale, svakako, imaju prednost u odnosu na nominalne skale. Ovo zato što metrijske karakteristike intervalne skale pružaju veće mogućnosti u procesu statističke obrade podataka u odnosu na ordinalne, a ordinalne imaju prednost u odnosu na nominalne.
- Pre formulisanja pitanja u upitniku moramo sasvim jasno da ih uskladimo sa ciljevima istraživanjima i odabranim indikatorima. Pitanja po sebi nikada nemaju smisla, ona su samo operacionalizacija određenih aspekata koji su predmet merenja.

2) **Trajanje** – Sam proces intervjuisanja tj. anketiranja mora biti vremenski ograničen. Predugi upitnici i predugo trajanje procesa anketiranja dovodi nas u opasnost da ispitanici izgube koncentraciju i interesovanja i samim tim se dovodi u pitanje validnost podataka. Gotovo univerzalno prihvaćeni standardi jesu da licem-u-lice intervju ne bi trebalo da traje duže od 45 minuta, a telefonski intervju ne bi smeo da traje duže od 20 minuta. Kada je reč o upitnicima koji šalju poštom ili e-mailom, oni ne bi smeli da budu duži od četiri strane.

3) **Tip pitanja** – Sam upitnik operiše različitim tipovima pitanja. Najpre, to su pitanja koja identifikuju određene **demografske karakteristike** ispitanika kao što su: pol, godine starosti, nacionalna pripadnost, obrazovnje, zanimanje, veroispovest itd. Dalje, to su takozvana **otvorena pitanja** koja su iskreno retka ali nekada nužna. Npr. otvoreno pitanje može biti:

Pitanje 1) Koja su po Vama najvažnija pitanja kojima bi se kandidati za predsjednika morali baviti? _____

Ovakav tip pitanja ima prednost što ne ograničava moguće odgovore ispitanika, ali i ima taj nedostatak što je stvara probleme u obradi podataka s obzirom na to da je sve različite odgovore neretko teško klasifikovati i kategorizovati. Nasuprot otvorenim pitanjima, u upitniku se najčešće koriste **zatvorena pitanja**, tačnije, to su pitanja gde su mogući odgovori ponuđeni u upitniku, a ispitanik treba da se opredeli za jedan od ponuđenih odgovora. Evo jednog primera:

Pitanje 2) Koliko često idete u crkvu/džamiju, prisustvujete misi, bogoslužnju, molitvi ili klanjanju?

- a) Redovno, više puta nedjeljno*
- b) Redovno, svake nedjelje*
- c) Barem jednom ili dvaput mjesečno*
- d) Nekoliko puta godišnje*
- e) Samo jednom ili dvaput godišnje,*
- f) prilikom vjerskih praznika*
- g) Nikad*

Ono što je prednost otvorenih pitanja nedostatak je zatvorenih i obrnuto, dakle, zatvorena pitanja su mnogo lakša za kasniju obradu, ali ograničavaju odgovore ispitanika.

4) **Skale** - Budući da anketno istraživanje počiva na ideji ‘merenja’ društvenih pojava, instrument istraživanja u okviru formuliranih pitanja operiše sa nekoliko tipova skala koje imaju određene metrijske karakteristike. Priroda samih vrednosti i odnos između vrednosti od kojih su varijable sačinjene mogu biti različite. Zbog ovih razlika, postoji nekoliko tipova **skala** tačnije, skale predstavljaju **numeričku reprezentaciju** vrednosti varijabli. Skale, prema tome, predstavljaju set brojeva u svom finalnom obliku. Budući da se svaka varijabla sastoji iz različitih vrednosti, pri čemu vrednosti imaju svoju numeričku reprezentaciju, to znači da svaka varijabla potencijalno predstavlja jedan niz brojeva. Osnovna tipologija skala uključuje sledeća četiri tipa skale: nominalne, ordinalne, intervalne i racio. Veliki broj objekata poseduje karakteristike koje se razlikuju **kvalitativno**, npr.: krvna grupa, pol/rod, zanimanje.... Skale, kao nužan element svake varijable, klasifikuju karakteristike tako da svakom od kvaliteta pridodaju jedan broj. Na ovaj način, kvaliteti dobijaju numerička svojstva. **Nominalne skale**, koje su prema tome kvalitativne i neretko se u literaturi označavaju kao kategorijalne ili kategorijske (jer u stvari predstavljaju klasifikaciju po kategorijama), su specifične, dakle, prema tome što između brojeva koji predstavljaju kvalitete nije moguće uspostaviti bilo kakav redosled u numeričkom smislu, tj. nije moguće između numeričkih vrednosti utvrditi bilo kakav kvantitativan odnos npr.: krvne grupe A, B, AB i O u konceptu varijable dobijaju vrednosti A=1, B=2, AB=3 i O= 4. Da li postoji bilo kakav numerički odnos između brojeva 1, 2, 3, i 4 koji reprezentuju krvne grupe? NE, ne postoji, brojevi su samo numeracija kategorija. Ukoliko vrednosti na varijabli mogu da se stave u određen smisleni redosled (rang), onda je karakteristika o kojoj je reč operacionalizovana posredstvom **ordinalne skale**. Numeričke vrednosti na ordinalnoj skali indiciraju **hijerarhiju** nivoa date varijable. Osnovna osobina ordinalnih varijabli jeste **tranzitivnost**, tj. ako objekat A ima veću vrednost na ordinalnoj skali od objekta B, a objekat B ima veću vrednost od objekta C, onda nužno proističe da objekat A ima veću vrednost na datoj skali od objekta C. Limitirajuća karakteristika ordinalne skale jeste činjenica da nije moguće doneti

bilo kakav zaključak o **stepenu** razlika između vrednosti na skali. Drugim rečima, *jednake razlike između ordinalnih vrednosti* ne znače i *jednako kvantitativno tumačenje* tih razlika. Zbog ovog limitirajućeg faktora, ordinalne skale, isto kao i nominalne, se kvalifikuju kao **nemetrijske** skale npr.: kategorizacija ispitanika u istraživanju po godinama: od 18-34 =1, od 35-54 = 2 i preko 55 god = 3. Dakle, iako su intervali utvrđeni, u praksi ispitanik koji ima 35 godina, na ovoj skali dobiće vrednost 2 a ispitanik koji ima 33 godina dobiće vrednost 1, iako je između njih razlika u starosti samo 2 godine. Ova razlika između opisanih vrednosti hipotetičkih ispitanika (2-1) je veoma različita u odnosu na razliku između ispitanika koji ima 52 godine (dakle na skali ima vrednost 2) i ispitanika koji ima 22 godina (na ordinalnoj skali vrednost 1). U ovom drugom slučaju razlika između ispitanika je 30 godina?! Dakle, i u prvom i u drugom slučaju, razlike na ordinalnoj skali su 2-1, s tim što se u prvom slučaju dva ispitanika razlikuju u starosti samo 2 godine, a u drugom 20 godina. **Intervalne skale** su numeričkog (metrijskog) karaktera, tj. jednake razlike između vrednosti na skali imaju jednako značenje. Npr. razlika između ispitanika koji ima 59 godina i onog koji ima 54 godine, je identična kao i razlika između ispitanika koji ima 24 i onog koji ima 19 godina (dakle razlika u oba slučaja je 5). Zbog svojih metrijskih karakteristika, varijable koje su operacionalizovane posredstvom intervalne skale jesu **kvantitativne** varijable. Limitacija intervalnih skala jeste u tome što one ne poseduju apsolutnu nulu. Drugim rečima ne postoji proporcija (ratios) između vrednosti u smislu upoređenja tih vrednosti sa apsolutnom nulom. Pošto nema apsolutne nule, kod intervalnih skala vrednosti nemaju apsolutni smisao, već je reč samo o odnosu između vrednosti na skali koji je uvek relativan npr.: na skali Farenhajt razlika između 80 F i 90 F je ista kao i razlika između 50 F i 60 F. Međutim, ne može se reći da je 80 F duplo više temperatura od 40F, zato što nema apsolutne nule. Ovo se jasno vidi kad Farenhajte transformišemo u Celzijuse. Naime, u Celzijusima $80F = 26,7C$ a $40F = 4,4C$. Odnos između 80F i 40F je 2:1 dok je odnos između 26,7C i 4,4C 6:1 (tačnije 6,1). Dakle, na jednoj skali je ista razlika u temperaturi dupla, a na drugoj skali ta ista razlika šestodupla. Ovo se

dešava samozato što ova skala nema apsolutnu nulu. P.S. Dobar primer je takođe i kalendar, jer on nema nultu tačku. Intervalne skale svakako u društvenim i političkim naukama imaju veliku upotrebljivost. Naime, one su najčešće upravo zato što se varijable koje mere određeno ponašanje ili stav formiraju na osnovu nekoliko drugih varijabli, a dobijena varijabla upravo ima karakter intervalne skale, u smislu, da postoje intervali i ekvidistanca između vrednosti, ali ne postoji apsolutna nula. Veliki broj skala u naukama o ponašanju jesu *kvazi-intervalne*, npr. skala za merenje IQ. Problem sa ovim skalama jeste u tome što npr. u ovom slučaju ne može se reći da je razlika između skorova 90 i 100 jednaka kao razlika između skorova 100 i 110. Otud se za ove skale kaže da su *kvazi*. **Racio skale** poseduju sve karakteristike kao i intervalne skale s tim što ove skale imaju i apsolutnu nulu. Drugim rečima, imaju karakteristiku da proporcija između vrednosti ima jednako značenje u odnosu na apsolutnu 0 npr. lestvica prihoda je racio skala jer ima apsolutnu nulu (onaj ko nema nikakvih prihoda). Prema tome, sve razlike između vrednosti unutar skale imaju jednake proporcije i jasan odnos prema nultoj tački. U društvenim naukama se neretko koristi jedan specifičan tip racio skale tzv. **skala učestalosti**. Tako se veliki broj varijabli može operacionalizovati posredstvom ove skale, koja ima sve prednosti intervalnog merenja npr. uspešnost u prodaji može se meriti kao broj prodatih komada, umesto da se prodaja izražava u eurima ili dolarima. Odsustvo iz škole može se meriti preko broja odsutnih itd. Skala učestalosti je prema tome karakteristična jer ne poseduje **jedinice merenja**, već jednostavno se bazira na **prebrojavanju** tj. učestalosti nekog događaja. Drugim rečima, vrednost 35 na skali učestalosti nije dvosmislena kao što može biti vrednosti 35 na monetarnoj lestvici u nekoj valuti. Drugi tip racio skale koji takođe ne poseduje jedinice je skala **procenata**. O ovoj skali će jako puno biti reči u narednim poglavljima tako da je nećemo posebno ovde elaborirati

5) Format pitanja – U anketi se koristi nekoliko različitih formata pitanja, a sam format se odabiru u skladu sa prirodom pitanja, mernim karakteristikama

skale, kompetencijama ispitanika, a ponekad i nedostatkom izbora. Postoje nekoliko tipičnih formata koji se koriste. Prvo to je izbor jedne od **ponuđenih opcija** kao npr.

Pitanje 3) Da li se, pored redovnog posla, bavite još nekim poslom, djelatnošću, koja Vam omogućava dodatne prihode?

- a) *Da, bavim se*
- b) *Ne, nemam mogućnosti*
- c) *Ne, nemam želje*
- d) *Ne, nije potrebno*

Drugi tip pitanja jesu **pitanja u formi matrice**. Neretko se ovaj format koristi za dvovalentne odgovore kao u primeru pitanja 4.

Pitanje 4 Članstvo u organizacijama

Da li ste član:	DA	NE
<i>Političke partije</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>Religijske konfesije</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>NVO</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>Sportske organizacije</i>	<i>1</i>	<i>2</i>

Međutim, pitanja u formi matrice se najčešće koriste za ispitivanje stavova na skao u primeru pitanja 5.

Pitanje 5 STAVOVI

	<i>U potpuno- sti se slažem</i>	<i>Slažem se</i>	<i>Niti se slažem, ni ne slažem</i>	<i>Ne slažem se</i>	<i>U potpu- nosti se ne slažem</i>	<i>(Ne znam)</i>
<i>Abortus treba zabraniti zakonom.</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>8</i>
<i>Nije u redu da nevjenčani parovi žive zajedno.</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>8</i>
<i>Razvod braka treba zabraniti zakonom.</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>8</i>

Pitanja u formi matrice se jednako koriste i kada su skale razuđenije u smislu broja mogućih vrednosti za koje se ispitanici opredeljuju kao u primeru 6.

Pitanje 6 Ocijenite koliko ste kao građanin Crne Gore ponosni na dolje navedene različite aspekte ili područja? (za svako od područja zaokružite odgovarajuću ocjenu na skali od 1-10, pri čemu ocjena 1 znači "ni malo", a 10 znači "jako ponosan").

Aspekt / Područje - stav	Ni malo nijasam ponosan										jako sam ponosan										ne znam
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1. Na crnogorsku istoriju	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
2. Na demokratske institucije u CG	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
3. Na privredne uspjehe CG	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
4. Na socijalnu sigurnost i socijalna zaštitu u CG	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
5. Na crnogorske uspjehe u sportu	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

Neretko u istraživanju se koristi format pitanja koji se može nazvati **izbor u parovima**. To je situacija kada želimo da merimo stavove na jedan distinktivan način pri čemu ponudimo ispitaniku dve tvrdnje a on-a mora da se opredeli ili za jednu ili za drugu tvrdnju kao što je to slučaj sa pitanjem br. 7.

Pitanje 7) U tabeli su date tvrdnje u parovima. Molimo Vas da se odlučite za po jednu tvrdnju koja više odgovara onome što Vi o datom problemu mislite? (U srednjoj koloni, u svakom redu od A do G, upišite 1 ili 2, prema tome da li je Vašem stavu bliža prva ili druga tvrdnja)

	1		2
A	Svako treba da preuzme više odgovornosti za brigu o sebi.		Država treba svakome da obezbijedi ono što mu je potrebno.
B	Nezaposleni treba da prihvate svaki ponuđeni posao ili im treba oduzeti naknadu za nezaposlenost.		Nezaposleni treba da imaju pravo da odbiju posao koji ne žele.
C	Takmičenje je dobro. Ono podstiče ljude da rade više i da razvijaju nove ideje.		Takmičenje je štetno. Ono budi najgore u ljudima.
D	Država bi trebalo da daje više slobode preduzećima.		Država bi trebalo da više kontroliše preduzeća.
E	Treba smanjiti razlike u platama kako bi svi imali podjednako.		Treba povećati razlike u platama kako bi se povećalo zalaganje pojedinaca.
F	Treba jačati privatno vlasništvo u malim i srednjim preduzećima		Trebalo bi povećati državno vlasništvo u malim i srednjim preduzećima.
G	Svaki pojedinac treba da bude odgovoran za obezbjeđivanje svoje penzije		Država bi trebalo da se pobrine da svi steknu pravo na penziju.

Forma matrice se koristi i kada želimo da ispitamo hijerarhiju stavova pri čemu ispitaniku nudimo da se opredeli za samu hijerarhiju kao što je to slučaj sa pitanjem br.

8

Pitanje 8) Koje dvije od dolje navedenih aktivnosti smatrate za Vas najvažnijom? (Izaberite šta je za Vas prvo, a šta drugo po važnosti)

Aktivnost / prioritet po važnosti	Prvi izbor	Drugi izbor
1. Očuvanje reda u državi	1	2
2. Veće učešće građana u odlučivanju o bitnim pitanjima	1	2

3. Borba protiv rasta cijena	1	2
4. Zaštita slobode govora	1	2
5. Ne znam/ne mogu da procijenim	1	2

Konačno, forma matrice se koristi i za tzv. **semantički diferencijal** a ovo je situacija kada neka ispitivana osobina ima dva pola, i ispitanik se na datoj lestvici opredeljuje za neku od vrednosti na sva pola kao što je to dato pitanju 9.

Pitanje 9. Ocenite u kojoj meri osobine odlikuju/ne odlikuju X kandidata za predsednika?

<i>Pošten</i>	3	2	1	0	-1	-2	-3	<i>Nepošten</i>
<i>Inteligentan</i>	3	2	1	0	-1	-2	-3	<i>Neinteligentan</i>
<i>Energičan</i>	3	2	1	0	-1	-2	-3	<i>Spor/Trom</i>
<i>Odlučan</i>	3	2	1	0	-1	-2	-3	<i>Neodlučan</i>
<i>Hrabar</i>	3	2	1	0	-1	-2	-3	<i>Kukavica</i>

Gore su navedene uobičajeni formati koji se koriste za pitanja, treba imati u vidu da u ovom pogledu ima dovoljno prostora za kreativnost, a da u metodološkoj praksi postoji i druga rešenja. S obzirom na to da anketni metod počiva na kvantifikaciji, posebno je važno kada formiramo lestvice procene da li ćemo formirati skale od četiri, pet, sedam ili deset mogućih vrednosti. Ovo opet zavisi od istraživačkog iskustva i distinktivnosti između pretpostavljenih numeričkih vrednosti koje imaju smisla za pojedine stavove.

- 6) Pitanja u upitniku** – Ovaj aspekt je jako važan. Dakle, u samom upitniku mi formulišemo pitanja i ajteme i od pravilnog razumevanja naših pitanja zavisi kakve ćemo odgovore dobiti. Ovo je razlog zbog kojeg se posebna pažnja obraća samoj formulaciji pitanja. U ovom pogledu, najpre je važno da znamo 'ko je naš ispitanik'? Da li je to običan građanin, ili je pak neko ko ima dosta informacija o samom problemu. Npr. jedno je ako o funkcionisanju sudstva pitamo obične građane, a drugo je ako pitamo zaposlene u sudstvu. Jedno je ako o funkcionisanju univerziteta pitamo zaposlene, a drugo je ako pitamo studente i zaposlene na univerzitetu. Dakle, u zavisnosti ko je naš ispitanik, drugačije ćemo birati reči, drugačije stvari ćemo pitati i drugačiju formu i skale ćemo koristiti. Sa ovog stanovišta razlikujemo **kompetentnog** i **nekompetentnog**

respondenta. Dalje, sam upitnik mora da sadrži **instrukcije** u kojima se ispitaniku daju važne napomene oko samog pitanja pojašnjavajući šta se zapravo želi ispitati. U metodološkoj literaturi postoji čitav niz pravila o tome šta je ključno važno za dobro postavljena pitanja i mi ćemo ovom prilikom da potenciramo ključna pravila o kojima je potrebno voditi računa kada se formulišu pitanja u instrumentu.

- **Preduga pitanja** – Uopšteno govoreći, pitanja u upitniku moraju da budu kratka. Što su pitanja duža i što sadrže veći broj reči i fraza, povećava se i rizik da ispitanici ne razumeju pitanja. U ovom pogledu, ključno je važno da se izbegnu kondicionali u formulisanju pitanja kao npr. *Ukoliko bi se predsednički izbori održali danas, pre nego li u januaru ili februaru, za koga bi ste Vi glasali?* Dakle, pitanje ima 'višak' bez potrebe. Mnogo je bolje pitati: *Ukoliko bi se izbori za predsednika održali danas, za koga bi ste glasali?*
- **Dvosmislena pitanja** – Pitanja ne smeju biti dvosmislena, ili tačnije, mora se u pitanju jasno definisati 'šta' ispitanik procenjuje. U suprotnom možemo doći u situaciju da su različiti ispitanici različite stvari procenjivali, a onda sami odgovori i interpretacija istih nam predstavlja problem. Npr. pitanje: *Da li ste se ikada žalili na zdravstvene usluge?* Ovo pitanje je dvosmisleno, naime, ono o čemu ispitanik razmišlja na ovako postavljeno pitanje jeste: *Kome da se žalim? Komšijama, prijateljima ili javnim službenicima? Po kom pitanju da se žalim? Na cenu, uslugu, profesionalnost osoblja, kvalitet lečenja itd.*
- **Pitanja sa dva odgovora** – Ovo su pitanja na koja jednostavno nije moguće dati jedan odgovor. Npr: *Da li mislite da Vlada troši suviše novca na zaštitu životne sredine ili mislite da je važno voditi računa o ekologiji?* U ovoj situaciji ne poistoji jasna distinkcija između odgovora 'da' i 'ne' pa prema tome su ispitanici dovedeni u problem da izraze vlastiti stav. Kako bi izbegli pitanja ovog tipa, najbolje je analizirati pitanja kada koristimo veznike disjunkcije i konjukcije (i/ili)

- **Sugestivna (pristrasna) pitanja** – Pitanja u upitniku ne smeju biti sugestivna. Jednostavno zato, što će sugestija uticati na ispitanike i njihove odgovore. Npr ako pitamo: *Vi ste protiv toga da se Crna Gora uđe u NATO, zar ne?* Dakle, u ovoj situaciji se utiče na odgovor ispitanika i samo pitanje povećava verovatnoću pozitivnog odgovora. Umesto ovoga mnogo je bolje pitati: *Neki ljudi misle da je bolje da Crna Gora uđe u NATO a drugi misle da je to pogrešan potez. Kakav je Vaš stav po ovom pitanju?*
- **Pristrasnost rasporeda** – Ovo je jedna tipična greška koja se neretko javlja u istraživanjima kada pitanja (ajtemi) idu u 'paketu' u formi matrice. Npr. Ako formiramo 10 ajtema koji mere konzervativizam, pri čemu u formi matrice stavimo prvih pet pozitivnih i drugih pet negativnih ajtema. U ovom slučaju pozitivni ajtemi su tvrdnje sa kojima bi teorijski oni koji su konzervativni trebali da se slože, a negativni su oni sa kojima se konzervativci ne bi složili. Istraživačka praksa pokazuje da uvek kao rezultat imamo više konzervativaca ako analiziramo samo pozitivne ajtema nego ukoliko analiziramo negativne ajteme. Drugim rečima, slaganje sa tvrdnjama je mnogo prirodnije za ispitanike nego ne slagati se u situaciji kada postoji u matrici jasna distinkcija između dve kategorije pitanja. Ovo je razlog zbog koga jednostavno sve ajteme i pozitivne i negativne trebamo 'izmešati' i na taj način izbegavamo da raspored bude pristrasan.
- **Argumentacija** – Iako nam jeste cilj da pitanje bude jasno ispitanicima, te s toga pitanja neretko sadrže proprane informacije, treba voditi računa o tome da u pitanju ne dajemo snažnu argumentaciju oko neke posebne pozicije. Npr. nije dobro formirati pitanje na sledeći način: *Budući da nesumnjivo postoji velika opasnost od nuklearnih centrala i obzirom da veliki broj ljudi smatra da je besmisleno ulagati u izgradnju nuklearnih postrojenja kad apostoje mnogo bolji načini da se obezbedi ekološki čista energija, da li ste vi za ulaganje u izgradnju nuklearnih centrala?* Dakle, ovde osim što smo sugestivni, samo pitanje je dato na način da se daju snažni argumenti za jedan stav i ovo svakako utiče na odgovor ispitanika

- **Mimikrija** – Određene teme i pitanja koja su predmet naučnog interesovanja su veoma osetljive. Takva pitanja su npr. pitanja o stavovima prema rasama i nacijama, seksualna orijentacija i seksualnom ponašanju, ili pitanja o ličnim i dodatnim prihodima itd. U ovim situacijama pitanja moraju biti veoma oprezno formulisana i odabrana jer može doći do mimikrije, a ovo je situacija u kojoj ispitanici daju socijalno poželjne odgovore, tačnije, oni kažu ono što smatraju da je zvaničan ili većinski stav. Tipičan primer je istraživanje koje je na Kosovu obavljeno 1989 godine, u kome je 85% Albanaca izražavalo privrženost Srbiji i bratstvu i jedinstvu.
- **Forsiranje odgovora** – O velikom broju stvari ispitanici jednostavno nemaju stav. Razlozi su različiti i u njih ne treba ulaziti, ali jednostavno, treba prihvatiti činjenicu da ljudi nemaju stav prema određenim temama i problemima. U ovoj situaciji, pitanje uvek mora biti tako definisano da jedan od mogućih odgovora u pitanju njima mora dati šansu da izraze odsustvo stava. Dakle, jedan od odgovora u pitanju mora uvek biti *ne znam, nemam stav* ili nešto slično. Ukoliko se ovakva jedna opcija mogućeg odgovora ne ponudi ispitanicima, oni će izražavati nekakv stav iako ga u osnovi nemaju i to ozbiljno može dovesti u pitanje analizu i interpretaciju rezultata istraživanja.

7) **Struktura upitnika** – Upitnik predstavlja jedan strukturirani način da prikupimo podatke od ispitanika. Prema tome, kao takav, upitnik treba da počiva na određenoj strukturi koja je se u istraživačkoj praksi pokazala efikasnom. Struktura upitnika treba da ima sledeće elemente:

- **Objašnjenje** – Istraživanje ima za cilj da dođe do odgovora na neka naučna ili praktična pitanja. Ukoliko smo uzorkom izabrali respondente koji treba da nam pruže informacije o temi ili problemu, samim ispitanicima moramo da objasnimo o kakvom istraživanju je reč i šta su ciljevi istraživanja. Drugim rečima mi ispitanicima moramo jasno, nedvosmisleni i iskreno da kažemo sledeće:

- *Ko sprovodi istraživanje*
- *Šta je cilj istraživanja*
- *Zašto i kako su baš oni izavrani uzorkom*
- *Koji su očekivani rezultati istraživanja*
- *Na koji će način rezultati israživanja biti upotrebljeni*

Dakle, u ovim stvarima, ma koliko tema bila osetljiva, praksa pokazuje da se mnogo veći stepen kooperativnosti ispitanika i iskrenost njihovih odgovora dobija u situaciji kada se ispitanicima daju sva neohodna objašnjenja, što dovodi do situacije da oni imaju osećaj da učestvuju sa vama u zajedničkom projektu. Alternativan pristup, ne davanje objašnjenja ili čak davanje krivog objašnjenja, dovodi do problema u kooperativnosti i kvalitetu ispunjenih upitnika

- **Pitanja za zagrevanje** – Prvi set pitanja u upitniku ne smeju biti suštinska pitanja. Drugim rečima to moraju biti pitanja opšteg karaktera koja imaju dve osnove funkcije. Prvo, da zagreju ispitanika i podignu nivo njegove koncentracije, i drugo, da ga uvedu u temu tj. ono što će biti predmet dalje diskusije.
- **Substancialna pitanja** – Nakon pitanja za zagrevanje sledi set suštinskih pitanja, tačnije onih pitanja i ajtema koji iscrpljuju naše istraživačko pitanje.
- **Demografska pitanja** – Praksa je da se demografska pitanja nađu na kraju upitnika iako, doista, u nekim situacijama i kulturama bolje rešenje može biti da demografska pitanja idu na samom početku upitnika (sa Crnom Gorom, ovo je slučaj).

Tipovi istraživanja

Anketno istraživanje se može razlikovati po načinu na koji se obavlja proces intervjuisanja tj. prikupljanja podataka. U praksi postoji nekoliko načina:

○ **Intervjuisanje licem-u-lice** – Ovo je svakako najbolji mogući način da se realizuje istraživanje. Ovo zato što se u ovom tipu istraživanja niti jednog trenutka ne gubi kontakt između istraživača i respondenta. Intervjuisanjem licem-u-lice, anketar daje sva neophodna objašnjenja ispitaniku ako je potrebno i vodi računa da ispitanik razume svako pojedino pitanje. Kvalitet je i u tome, što ovim načinom anketiranja, i sam anketar može da pruži dodatne informacije o ponašanju i stavovima ispitanika i za ovu svrhu se obično koristi poseban papir (track record) koji ispunjava sam anketar. Osnovni problem ovog tipa istraživanja jesu visoki troškovi anketiranja.

○ **Ostavljanje upitnika** – Ovo je situacija u kojoj anketar lično ostavlja upitnike ispitaniku, a onda nakon određenog dogovorenog vremena se vrati kod tog ispitanika i uzme ispunjen upitnik. Prednost ovog tipa istraživanja je u uštedi vremena i efikasnosti prikupljanja podataka. Takođe, nakon preuzimanja upitnika, anketar pregledanjem upitnika može da zatraži od respondenta da se na neka pitanja koja su neispunjena popune, i eventualno isprave neke greške koje je ispitanik napravio. Problem ovakvog pristupa je u tome što se u jednom trenutku (periodu) gubi kontakt sa instrumentom, i tako gubi kontrola nad procesom prikupljanja podataka.

○ **Slanje upitnika poštom** – Ovaj tip istraživanja je jako popularan u zapadnoj Evropi i USA. Osnovne prednosti ovakvog istraživanja su:

- Niski troškovi istraživanja
- Uticaj anketara na ispitanika ne postoji
- Anonimnost je na većem stepenu zagarantovana
- Manji broj ljudi u istraživačkom timu

Međutim, obzirom da istraživanje ovog tipa počiva na ideji da ispitanici popune upitnik i pošalju ga istraživačima poštom, osnovni problem ovog tipa istraživanja je u relativno malom broju vraćenih upitnika. Ovo pravi posebne probleme u

pogledu uzorkovanja. U našoj situaciji ova istraživanja je gotovo nemoguće uraditi. Što zbog kulture slanja pošte, što zbog niskog stepena pismenosti, što zbog netačnih adresa koje građani prijavljuju.

○ **Internet istraživanja** – Ovaj tip istraživanja je dakle, omogućen ekspanzijom interneta i broja korisnika. Postoje dva načina da koristimo internet u istraživanjima. **Prvo**, to je postupak u kome se upitnik šalje na internet adrese ispitanika. On je u poslednje vreme jako popularan, a osnovna prednost je lakoća distribucije upitnika i niski troškovi istraživanja. Osnovni problem međutim jeste činjenica da internet koristi ograničen broj ljudi kao i činjenica da je broj ispunjenih i vraćenih upitnika jako mali. Praksa pokazuje da je ovaj tip istraživanja adekvatan u situaciji kada su analitičke jedinice organizacije, a ne pojedinci i ukoliko postoji određeni značaj istraživanja sa stanovišta njegovih rezultata za same organizacije koje su u fokusu. **Drugo**, možemo koristiti sajt naše organizacije koji posećuju korisnici i na samom sajtu postaviti upitnik koji će ispitanici popunjavati. U ovoj situaciji retko možemo obezbediti reprezentativnost i uzorkovanje, ali je sam postupak neretko dovoljan za eksplorativne svrhe.

○ **Telefonska istraživanja** – U ovim istraživanjima koristimo telefon kao kanal posredstvom koga obavljamo razgovor sa ispitanicima. Najšesće se u ovim istraživanjima za uzorkovanje koristi tehnika slučajnog biranja brojeva (tzv. random digit dialing: RDD). Naime, obzirom da da u XXI veku gotovo svi imaju telefon, slučajnim izborom se okreću brojevi ispitanika i obavlja se anketiranje. U svom savremenijem obliku telefonsko intervjuisanje je podržano od strane računara, naime, računari su povezani sa telefonom i oni su programirani da po slučajnom izboru biraju brojeve, pri čemu ni sami intervjueri ne znaju koga su dobili sa druge strane. Pri tom, svi odgovori se automatski digitalno beleže što znatno štedi vreme za obradu podataka. Ovaj sistem se naziva CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing). Uz veliki broj prednosti CATI metod ima i određene nedostatke, prvo, u danas se sve više koriste mobilni telefoni pa je

potencijalne ispitanike teško pronaći kući, i drugo, u autoritarnim kulturama gde je još prisutan konspirativni sistem mišljenja, ispitanici mogu odbijati saradnju usled straha od anonimnosti, ili mogu davati umesto pravih, socijalno poželjne odgovore.

Trening i obuka anketara

U anketnim istraživanjima su nam u većem broju slučajeva potrebni anketari koji će 'na terenu' prikupiti podatke. S obzirom na to da je cilj da dobijemo što validnije podatke, nužno je u istraživačkom procesu da obučimo anketare da valjano obave svoj posao. Priprema anketara ima dva spekta. Prvo, to je formiranje vodiča za anketare gde se oni pismenim putem detaljno informišu o svim aspektima istraživanja, i drugo, to je obuka anketara na osnovu vodiča koja najčešće ima za cilj da anketarima da sledeća uputstva:

- **Koristite neformalnu terminologiju** u procesu anketiranja jer to obezbeđuje neposrednost u komunikaciji i objektivnije odgovore
- **Upoznajte se sa upitnikom**, naime, prođite sami upitnik više puta kako bi ste u istraživanju u svakom trenutku znali gde se nalazite i šta je cilj svakog pojedinog pitanja
- **Ne izražavajte vlastito mišljenje** jer će ovo jednostavno uticati i na stavove ispitanika a to svakako ne želimo
- **Neka ispitanik odredi brzinu i dužinu razgovora**, naime, neki ispitanici su brzi i efikasni, dok neki drugi traže više vremena da razmisle o pitanjima. Anketar mora da poštuje dinamiku i da niti ubrzava niti usporava proces
- **Nemojte da menjate red reči ili redosled pitanja**. Izbor reči i redosled pitanja je pažljivo dizajniran sa svrhom u procesu formiranja upitnika i ovo treba otpratiti na terenu

- **Nemojte da koristite memoriju prilikom intervjuisanja**, naime, iako ste svako pitanje naučili napamet, nemojte da ga tako postavljate nego ga pročitajte
- **Pažljivo pratite odgovore ispitanika** i zakružite pravi odgovor a ukoliko su pitanja otvorena, zapišite tačno i precizno šta je ispitanik rekao
- **Ukoliko ispitanika priča naširoko**, potrudite se da na neutralan način definišete njegov odgovor
- **Nemojte da prihvatite odgovore 'ne znam' ili 'nemam stav', a da probate da dobijete odgovor na postavljeno pitanje**
- **Ukoliko ispitanik želi da menja pitanja ili da ne ide po redosledu na jedan umeren dajte do znanja da to nije moguće**
- **Nikada, ali nikada, nemojte reći šta su drugi ispitanici odgovarali na pojedina pitanja**
- **Budite spremni da uvek date objašnjenje o kakvom istraživanju je reč, ko ga sprovodi, i šta je cilj ako vas ispitanik pita**

Pilot istraživanje

Svako ozbiljno naučno istraživanje mora proći fazu pilot istraživanja. Ovo zato što mi želimo da testiramo upitnik i eventualno otklonimo sve probleme koji mogu nastati u procesu samog istraživanja. Proces pilot istraživanja ne počiva na strogom uzorkovanju, ali ipak se mora voditi računa da se dobije jedna heterogena grupa ispitanika. Dalje, pilot ispraživanje obuhvata relativno mali broj ispitanika i taj broj se kreće između 50 i 100. Zapamtiti da cilj pilot istraživanja nije da se analiziraju odgovori ispitanika i izvlače zaključci, već je cilj da se preispita sam instrument istraživanja. Prema tome pilot istraživanje obuhvata sledeće:

- Pripremanje nekoliko verzija upitnika u kojima se na drugačiji način postavlja redosled pitanja ili red reči u pitanjima.
- Identifikuju se problematična pitanja i razmatraju se moguće alternative

- Na postaljena otvorena pitanja analiziraju se odgovori sa ciljem da se ova pitanja transformišu u zatvorena pitanja
- Procenjuje se dužina trajanja intervjua
- Procenjuje se efikasnost terenskog rada s obzirom na sve terenske probleme koje je moguće testiranjem identifikovati
- Prikupljaju se mišljenja i sugestije anketara kako bi se poboljšao upitnik ili terenski rad
- Formira se finalni upitnik

Monitoring

Kada se krene sa procesom istraživanja neophodno je obezbediti sistem praćenja terenskog rada. Ovo nam omogućava da streknemo uvid u sve probleme i eventualno napravimo nužne korekcije. Terensko istraživanje je posebno osetljiv deo istraživanja u kome istraživanje 'izlazi iz kancelarije' i mi nemamo precizan uvid u proces prikupljanja podataka. Ono što želimo da izbegnemo jeste da proces terenskog istraživanja bude 'crna kutija' i da mi nakon ovog procesa dobijemo podatke, a da nemamo realnu procenu u kvalitet dobijenih podataka. Monitoring istraživanja prema tome podrazumeva nekoliko ključnih provera:

- Provera da li su kao respondenti izabrani upravo oni pojedinci koji su uzorkom predviđeni
- Provera prikupljenih anketa u pogledu kvaliteta podataka, potpunosti i logičke kontrole
- Provera prpratnih informacija koja legitimizuju ankete, kao što je datu, vreme trajanja intervjua i sl.
- Provera identifikacionog broja svakog intervjua kako bi se kasnije izvršila terenska kontrola
- Objašnjenja vezano za odbijanje učešća u anketi i odbijanja da se da odgovor na određena pitanja

Verifikacija

Nakon obavljenog terenskog prikupljanja podataka nužno je obaviti postupke verifikacije kako bi bili sigurni da je terensko prikupljanje podataka valjano urađeno. U ovom postupku mi praktično preispitujemo da li su anketari valjano obavili svoj posao na terenu kako bi izbegli efekat 'crne kutije'. Tri su ključna aspekta koje želimo da proverimo:

- Da li je anketar zaista obavio razgovor sa ispitanikom
- Da li je anketar korektno predstavio i objasnio o kakvom je istraživanju reč
- Da li je anketar postavio sva pitanja u intervjuu i da li je korektno beležio odgovore ispitanika

Sistem provere može biti obavljen na različite načine, ali su u praksi najčešće primenjuju tri načina:

- Putem pozivanja telefonom ispitanika koji su slučajno izabrani
- Putem direktnog odlaska na adresu ispitanika
- Korićenjem CAPI (Computer Assisted Personal Interviewing) tehnike, tačnije, ukoliko tehnološke mogućnosti dozvoljavaju, svaki anketar ima računar u kome direktno beleži odgovore ispitanika, pri čemu, mi imamo precizno nakon istraživanja podatke o izboru ispitanika, trajnju intervjuu, dinamici istraživanja i sl.

Proces verifikacije se mora obaviti. Ma koliko da imamo poverenja u anketare, i ma koliko da smo sigurni da su podaci autentični, jednostavno, verifikaciju treba prihvatiti kao metodološki standard bez kojeg nismo u stanju da objektivno procenimo kvalitet dobijenih podataka.

OSNOVNE STATISTIČKE METODE U DRUŠTVENIM NAUKAMA

Statistika u društvenim naukama se koristi u kvantitativnim istraživanjima. Kvantitativna istraživanja spadaju u onaj tip istraživanja koja su pozitivističkog tipa i koji se društvenim i političkim fenomenima bave na način da kvantitativno (brojčano) operacionalizuju indikatore. Osnovni zadatak statistike u društvenim naukama jeste da 'meri' društvene fenomene, i sa ovog stanovišta pozitivizam kao paradigma kojom je kvantitativan pristup inspirisan počiva na pretpostavci da društveni fenomeni jesu 'merljivi'. Da bi se obezbedila merljivost društvenih fenomena, važno je naći njihove kvantitativne dimenzije. Na taj način kvantitativni pristup u procesu operacionalizacije svaki fenomen 'vidi' posredstvom većeg ili manjeg broja varijabli koje predstavljaju kvantitativne aspekte ispitivanog fenomena. Svaki od ovih aspekata jeste u osnovi jedna od kvantitativnih dimenzija fenomena o kome je reč.

Univarijantna statistika

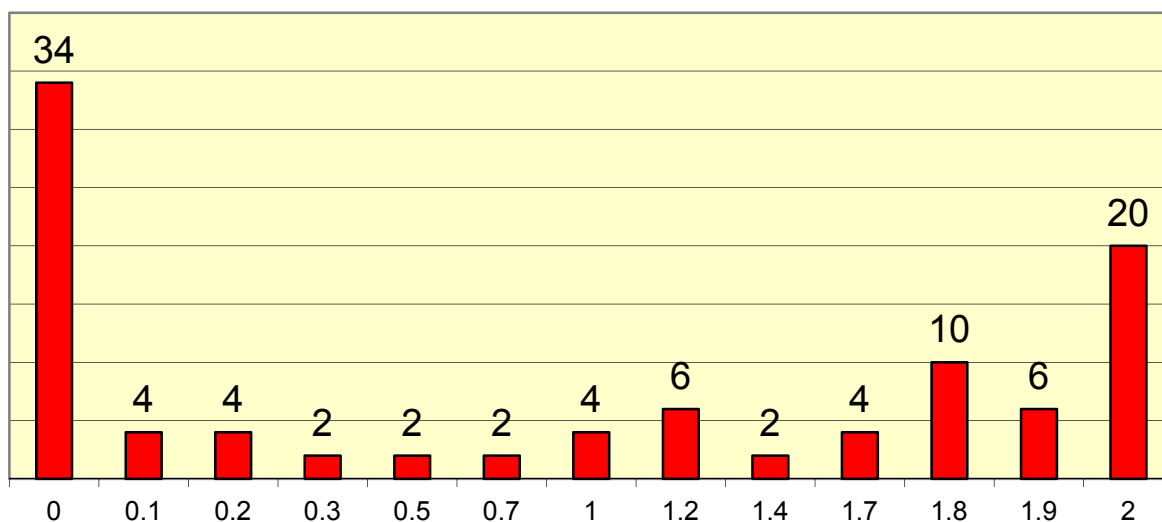
Pod univarijantnom statistikom se podrazumeva primena onih statističkih procedura posredstvom kojih se opisuje jedna varijabla. Ona služi za razumevanje jednog aspekta ispitivanog fenomena i deskriptivna je po svojoj suštini. **Deskriptivna statistika** koristi numeričke i grafičke metode u cilju opisa i otkrivanja obrazaca nekog seta podataka, sumarizacije podataka i njihovog predstavljanja u prikladnoj formi. Najosnovniji vid deskriptivne statistike jeste korišćenje tzv. Tabela frekvencije. Tabele frekvencije u osnovi predstavljaju distribuciju vrednosti u numeričkom ili procentualnom obliku.

Tabela 1 Grupa I distribucija odgovora na pitanje br. 1

	N	%
,0	17	34,0
,1	2	4,0
,2	2	4,0
,3	1	2,0
,5	1	2,0
,7	1	2,0
1,0	2	4,0
1,2	3	6,0
1,4	1	2,0
1,7	2	4,0
1,8	5	10,0
1,9	3	6,0
2,0	10	20,0
Total	50	100,0

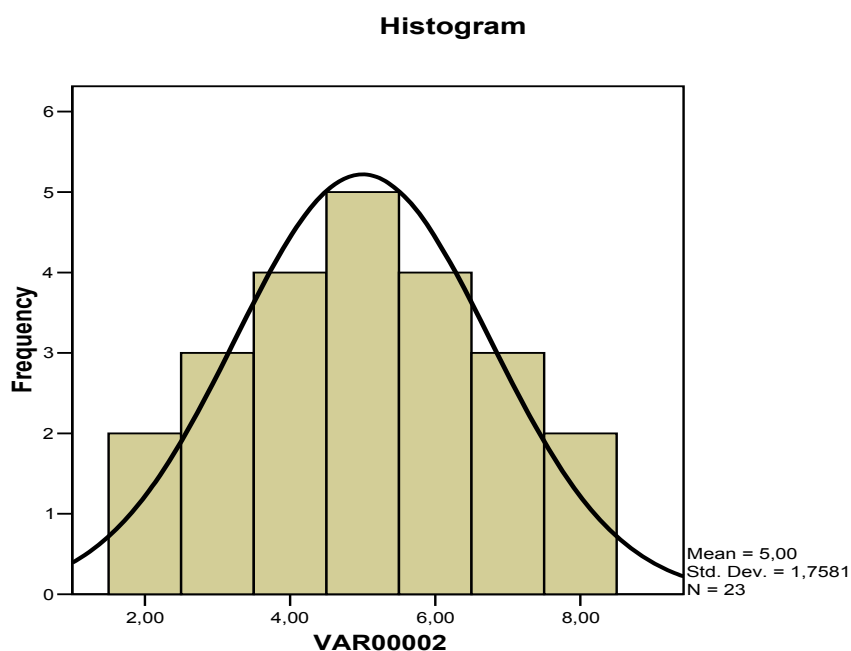
Ukoliko podatke prikazemo grafički, distribucija odgovora prve grupe na prvo pitanje izgleda kao i u grafikonu 1

Grafikon 1 I grupa I pitanje -%

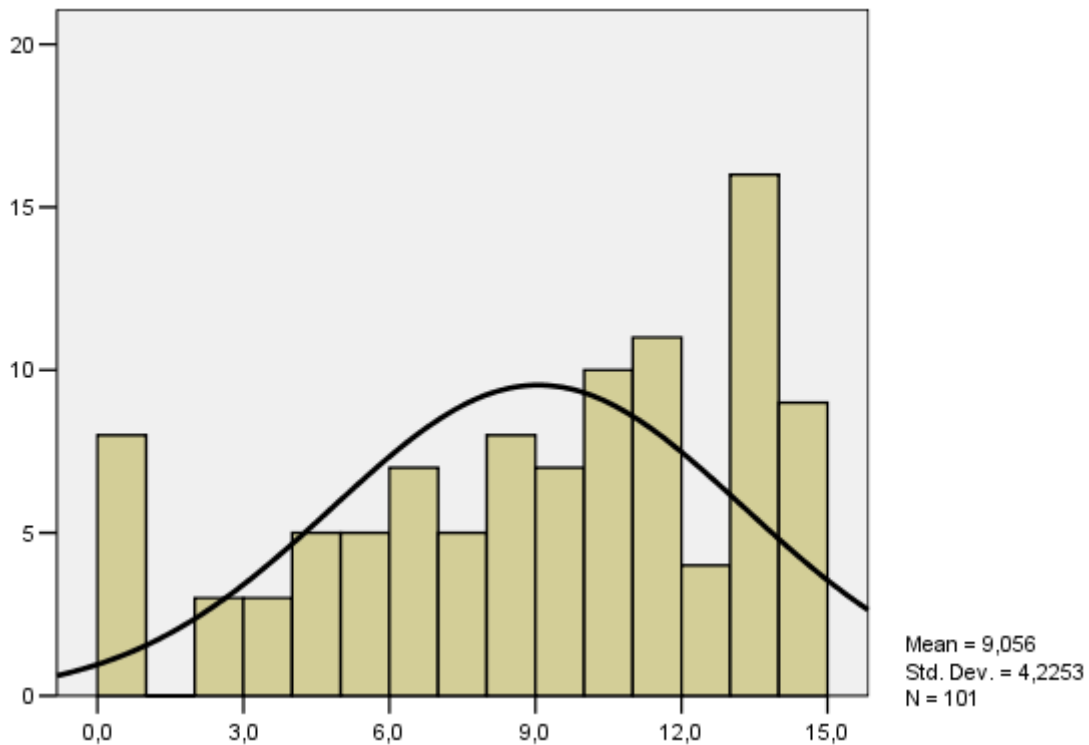

Jedno od ključnih pitanja koje se tiče frekvencije jeste pitanje distribucije vrednosti. Sa ovog stanovišta, statistika polazi od jedne pretpostavke, a to je ideja o normalnoj (simetričnoj) distribuciji. **Normalna distribucija** znači da su vrednosti ravnomerno raspoređene na način da se poštuje tzv. gausova kriva (ova distribucija se naziva i zvono). Ovakav vid distribucije znači da su srednje vrednosti najfrekventnije a kako se

krećemo ka ‘krajevima’ manja je frekventnost vrednosti na marginama. Drugim rečima, normalna distribucija ima karakteristike da aritmetička sredine nalazi na ‘vrhu’ i da podjednako deli ostale vrednosti. Normalna distribucija igra veoma važnu ulogu u statistici. Veliki broj fenomena (varijabli) imaju verovatnoću distribucije koja ima karakteristike normalne distribucije (npr. krvni pritisak). Takođe, gotovo sve statističke metode polaze ili podrazumevaju normalnu distribuciju. Evo jednog primera normalne distribucije:

Obzirom da distribucija vrednosti često nije simetrična u statistici se često koriste transformacije varijabli kako bi se ostvarila simetričnost u distribuciji a sa ciljem da se upotrebe određene statističke metode. Tako npr, distribucija rezultata na kolokvijumu nije bila simetrična:

U ovakvim situacijama primernjuje se čitav niz metoda transformacije varijable kako bi se na osnovu jedne varijable koju karakteriše asimetrična distribucija formirala varijabla koja ima simetričnu distribuciju. Najlakši način da bi se varijabla transformisala na ovaj način jeste kategorizacija vrednosti tako što se kategorije definišu u cilju formiranja ravnomerne distribucije. U konkretnom slučaju, skor od 0-15 na kolokvijumu ima karakteristike distribucije koja je nakrivljena (skewnees) u levo (kažemo negativno nakrivljena) možemo transformisati u pet stepena tako što će u novoformirane kategorije kreirati simetričnu distribuciju. U donjoj unakrsnoj tabeli su date vrednosti i kategorizacija tih vrednosti na petostepenoj skali. U ovoj tabeli možemo uočiti da su npr., zarad postizanja simetričnosti distribucije u kategoriju pet ušli samo oni studenti koji su imali maksimalan skor od 15 poena, a isti je slučaj i sa kategorijom 'jedan' u koju su ušli samo oni koji nemaju niti jedan poen. Isto tako može se videti redistribucija ostalih skorova. Evo prikaza u tabeli 2.

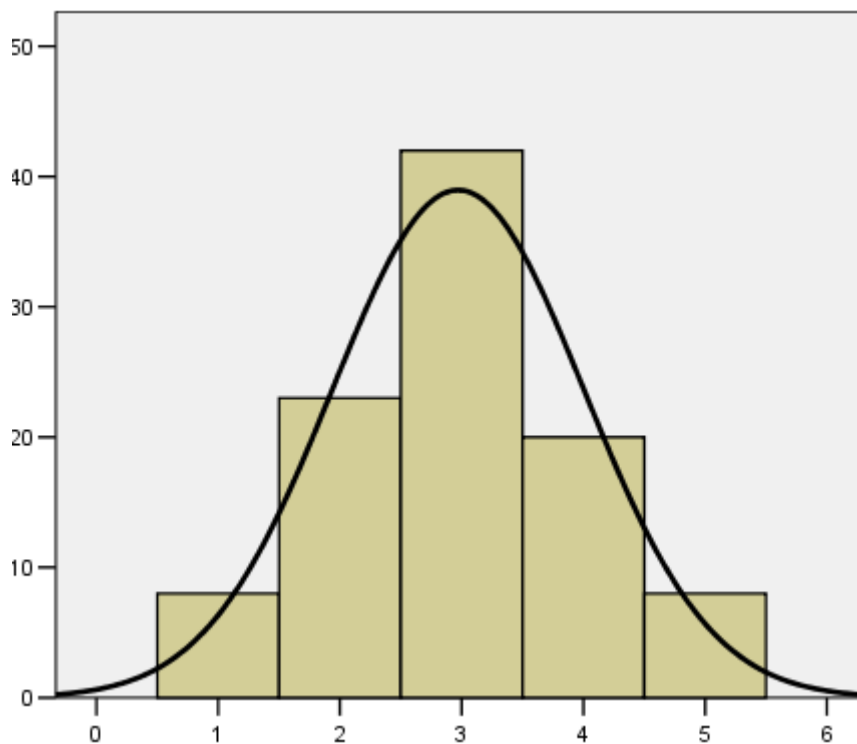
Tabela 2: Tranformacija skorova u pet grupa

	UKUPNO (Banded)					Total
	1	2	3	4	5	
,0	5	0	0	0	0	5
,3	1	0	0	0	0	1
,9	2	0	0	0	0	2
2,2	0	1	0	0	0	1
2,4	0	1	0	0	0	1
2,8	0	1	0	0	0	1
3,1	0	2	0	0	0	2
3,7	0	1	0	0	0	1
4,2	0	1	0	0	0	1
4,5	0	1	0	0	0	1
4,7	0	1	0	0	0	1
4,8	0	1	0	0	0	1
4,9	0	1	0	0	0	1
5,2	0	1	0	0	0	1
5,4	0	1	0	0	0	1
5,7	0	1	0	0	0	1
5,8	0	2	0	0	0	2
6,0	0	1	0	0	0	1
6,4	0	1	0	0	0	1
6,5	0	1	0	0	0	1
6,7	0	2	0	0	0	2
6,8	0	2	0	0	0	2
7,1	0	0	1	0	0	1
7,4	0	0	1	0	0	1
7,6	0	0	1	0	0	1
7,9	0	0	2	0	0	2
8,1	0	0	1	0	0	1
8,3	0	0	2	0	0	2
8,5	0	0	1	0	0	1
8,7	0	0	1	0	0	1
8,8	0	0	1	0	0	1
8,9	0	0	2	0	0	2
9,2	0	0	1	0	0	1
9,3	0	0	1	0	0	1
9,4	0	0	1	0	0	1
9,5	0	0	1	0	0	1
9,7	0	0	2	0	0	2
9,9	0	0	1	0	0	1
10,0	0	0	1	0	0	1
10,1	0	0	2	0	0	2
10,2	0	0	2	0	0	2
10,3	0	0	3	0	0	3
10,5	0	0	1	0	0	1
10,9	0	0	1	0	0	1
11,1	0	0	3	0	0	3
11,4	0	0	3	0	0	3
11,6	0	0	1	0	0	1

11,7	0	0	1	0	0	1
11,8	0	0	2	0	0	2
11,9	0	0	1	0	0	1
12,0	0	0	1	0	0	1
12,1	0	0	0	1	0	1
12,5	0	0	0	1	0	1
12,6	0	0	0	1	0	1
13,0	0	0	0	1	0	1
13,1	0	0	0	3	0	3
13,2	0	0	0	2	0	2
13,3	0	0	0	1	0	1
13,4	0	0	0	1	0	1
13,6	0	0	0	2	0	2
13,7	0	0	0	5	0	5
13,8	0	0	0	1	0	1
14,0	0	0	0	1	0	1
14,2	0	0	0	0	1	1
14,3	0	0	0	0	1	1
14,5	0	0	0	0	1	1
15,0	0	0	0	0	5	5
Total	8	23	42	20	8	101

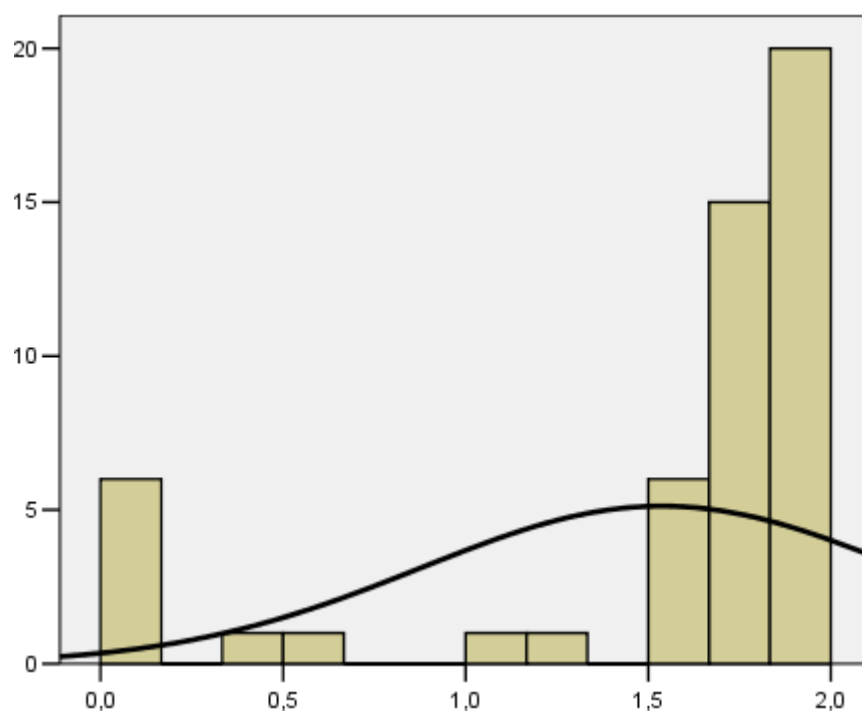
Kao rezultat transformacije varijabli dobijamo novu varijablu koju odlikuje prilišno izbalansirana distribucija vrednosti:

Grafikon 3 Transformisani skor na testu

Nasuprot normalnoj distribuciji razlikujemo tzv. **asimetričnu distribuciju** a ovakav oblik distribucije podrazumeva raspodelu vrednosti na način da su krajnje vrednosti frekventnije od srednjih vrednosti (takozvana U - kriva suprotna Gausovoj krivi). U ovim slučajevima mere centralne tendencije imaju malu vrednost obzirom da je standardna devijacija velika. Evo primera sa kolokvijuma:

Grafikon 4 Primer asimetrične distribucije – grupa 2/pitanje 7

NAPOMENA: Asimetrična distribucija je jedan od ključnih problema kada se koriste statističke procedure kako univarijantne tako i multivarijantne.

Mere centralne tendencije

Mere centralne tendencije predstavljaju statističke vrednosti sumarnog tima koji imaju za cilj da veliki broj vrednosti na jednoj varijabli sumarno iskažu zajedničkom kvantitativnom odrednicom. Sve mere centralne tendencije imaju dve karakteristike. Prvo, **centralnu** tendenciju tj. centriranu vrednost koja numerički i sumarno daje podatak o jednoj varijabli i, drugo, **varijabilnost** tj. rasprostranjenost vrednosti oko centralne tendencije. Tipične mere centralne tendencije su aritmetička sredina, medijana i modus.

Aritmetička sredina predstavlja jednu od najčešćih mera centralne tendencije koja se koristi za statistiku zaključivanja ili služi kao osnov za primenu sofisticiranijih statističkih metoda. Aritmetička sredina predstavlja sumu vrednosti konstinuiranog niza podeljenog sa ukupnim brojem vrednosti. Formula za izračunavanje aritmetičke sredine je:

$$x = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$$

Tako npr. Za niz brojeva 5,3,8,5,6 aritmetička sredina je:

$$x = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n} = \frac{5 + 3 + 8 + 5 + 6}{5} = \frac{27}{5} = 5.4$$

Medijana predstavlja srednji broj kontinuiranog niza brojeva kada su vrednosti poredane od najniže do najviše ili od najviše do najniže. Ukoliko je niz brojeva neparan, onda je medijana broj u sredini. Ukoliko je broj paran, onda je medijana srednja vrednost srednja dva broja.

Npr. Ako se varijabla sastoji od 7 brojeva 5,7,4,5,20,6 i 2 onda se medijana izračunava:

$$2, 4, 5, \mathbf{5}, 6, 7, 20 \quad M = 5 \text{ (broj u sredini posmatrano s krajeva)}$$

$\xrightarrow{\hspace{1.5cm}}$ $\xleftarrow{\hspace{1.5cm}}$

Ukoliko je pak varijabla sa parnim brojem brojeva (n=6) , npr. varijabla 4,5,5,6,7,20 onda se medijana izračunava:

$$4, 5, \mathbf{5}, \mathbf{6}, 7, 20 \quad M = (5+6)/2 = 5.5$$

$\xrightarrow{\hspace{1.5cm}}$ $\xleftarrow{\hspace{1.5cm}}$

Modus najčešća vrednost koja se pojavljuje u jednom setu brojeva. Npr, ako je set brojeva: 3,4,6,1,**8,8**,9,3,4,6,**8**,2,3,**8,8**,0,9,**8**,4,5,6,**8**,3,3,4,7,**8**,9,**8**,0,**8**,5,**8**, Onda je modus = 8, dakle, broj koji se najviše puta pojavio u nizu.

Evo primer skora rezultata na kolokvijumu gde možemo videti sve mere centralne tendencije kao i ključne mere varijabilnosti.

SKOR na kolokvijumu - eksplorativna statistika

	Statistic	Std.error
Aritmetička sredina	10,06	0,5953
95% Nivo OD poverenja	8,87	
DO	11,26	
5% Odsečena sredina	10,35	
Mediana	11,0	
Variansa	17,72	
Standardna devijacija	4,21	
Minimum	0,0	
Maximum	15,0	
Opseg (Range)	15,0	
Skewness (iskrivljenost)	-1,207	,337
Kurtosis (spljoštenost)	,812	,662

Obzirom da je varijabilnost veoma važna karakteristika svake distribucije, u statistici postoje numeričke **mere varijabilnosti**. Prema tome, mere centralne tendencije samo parcijalno opisuju podatke, te su prema tome mere varijabilnosti nužne za potpuni opis neke varijable. Drugim rečima, centralna tendencija uz mere varijabilnosti nam pomaže da vizualizujemo oblik jedne distribucije.

Opseg (Range) je najjednostavnija mera varijabilnosti i on odgovara razlici između najveće i najmanje vrednosti u nizu. Npr, ako je niz brojeva 2,3,5,8,20,40, onda je $Opseg = 40 - 2 = 38$

Standardna devijacija je jedna od ključnih mera varijabilnosti koja ukazuje u kojoj su meri vrednosti udaljene od aritmetičke sredine. Da bi izračunali standardu devijaciju

nužno je prvo izračunati **varijansu** a ona pretpostavlja da je n brojeva u datom uzorku jednak sumi kvadrata distance od aritmetičke sredine podeljeno sa ukupnim brojem vrednosti minus 1 ($n-1$). Varijansa se izračunava po sledećoj formuli:

$$s^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n - 1}$$

Npr. ako je niz brojeva 1,2,3,4,5, onda je varijansa:

$$s^2 = \frac{(1-3)^2 + (2-3)^2 + (3-3)^2 + (4-3)^2 + (5-3)^2}{5-1} = \frac{4+1+0+1+4}{4} = 2,5$$

Na osnovu varijanse se izračunava standardna devijacija, a ona predstavlja pozitivni kvadratni koren varijanse. Evo formule:

$$s = \sqrt{s^2}$$

Dakle, u prethodnom primeru za niz brojeva 1,2,3,4,5, standardna devijacija je

$$s = \sqrt{2.5} = 1,58$$

U interpretaciji standardne devijacije najvažnije je utvrditi koji procenat varijanse je unutar jedne odnosno dve standardne devijacije. Tako npr. u okviru naše varijable koja opisuje skor na kolokvijumu, srednja vrednost je 10,06 a standardna devijacija 4,21 pa sledi:

$$\bar{x} - s = 10,06 - 4,21 = 5,85$$

$$\bar{x} + s = 10,06 + 4,21 = 14,27$$

Ukoliko pogledamo distribuciju skora, možemo videti da 70,2% studenata ulaze u okvir ± 1 SD. U statistici postoje standardi, naime, ukoliko je distribucija normalna važi da:

- Oko 68% distribucije vrednosti će biti obuhvaćene +/- 1S
- Oko 95% distribucije vrednosti će biti obuhvaćene +/- 2S
- Oko 99,7% distribucije vrednosti će biti obuhvaćene +/- 3S

Evo komparativnog prikaza aritmetičke sredine i standardne devijacije za obe grupe sa kolokvijuma po pitanjima postavljenim od najviše do najniže vrednosti

I grupa

	N	Mean	STD	Skewness	Kurtosis
pitanje 2	50	1,602	,7139	-1,584	,792
pitanje 6	50	1,560	,6704	-1,607	1,197
pitanje 7	50	1,518	,6586	-1,379	,555
pitanje 5	50	1,446	,7343	-1,046	-,526
pitanje 4	50	1,444	,7514	-1,129	-,384
pitanje 3	50	1,418	,7999	-,969	-,808
pitanje 1	50	,944	,8744	,059	-1,864

II grupa

	N	Mean	STD	Skewness	Kurtosis
pitanje 7	51	1,537	,6618	-1,615	1,201
pitanje 4	51	1,335	,7405	-,803	-,879
pitanje 6	51	1,196	,8175	-,524	-1,490
pitanje 2	51	1,125	,7644	-,316	-1,555
pitanje 5	51	,984	,8580	,040	-1,753
pitanje 3	51	,927	,7922	,069	-1,672
pitanje 1	51	,896	,7155	,074	-1,482

T-test

Jedno od najčešćih pitanja koje se postavlja kada je statistika u pitanju jeste, da li postoje statistički značajne razlike između dve aritmetičke sredine statistički npr. u slučaju našeg kolokvijuma, da li su statistički značajne razlike između srednje vrednosti sudenata prve i studenata druge grupe. Drugim rečima, nije dovoljno da uočimo da postoje brojčane razike između dve aritmetičke sredine da bi tvrdili da su

ove razlike statistički značajne. Ovo konkretno pitanje bi ukazivalo na to da ukoliko su ove razlike statistički značajne, onda je test za jednu od ove dve grupe bio teži, tačnije za onu grupu kod koje merimo manju aritmetičku sredinu. Za ovu svrhu se koristi T-test. On predstavlja jednostavan način da se izračuna statistička značajnost razlika između aritmetičkih sredina. Obzirom da se različite aritmetičke sredine mogu koristiti kao osnov za merenje mi razlikujemo nekoliko T-testova.

Upareni T-test se koristi kada poredimo aritmetičke sredine na dve varijable za istu grupu. On testira nultu hipotezu koja glasi ‘ne postoje statistički značajne razlike između jednog para aritmetičkih sredina’. Ukoliko je statistička značajnost (p vrednost) veća od 0.05, onda je nulta hipoteza potvrđena. Međutim, ako je p vrednost manja od 0.05, onda je nulta hipoteza opovrgnuta, ili tačnije u tom slučaju tvrdimo: ‘ne može se reći da ne postoje statistički značajne razlike između jednog para aritmetičkih sredina’. Evo kako izgleda upareni T-test za prvu grupu sa kolokvijuma sa parovima prvog i svih ostalih pitanja:

Upareni t-test grupa 2

		Paired Differences							
		Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference		t	df	Sig. (2-tailed)
					Lower	Upper			
Pair 1	pitanje 1 - pitanje 3	-,0314	,7662	,1073	-,2469	,1841	-,292	50	,771
Pair 2	pitanje 2 - pitanje 3	,1980	,7447	,1043	-,0114	,4075	1,899	50	,063
Pair 3	pitanje 3 - pitanje 4	-,4078	,8178	,1145	-,6378	-,1778	-3,562	50	,001
Pair 4	pitanje 3 - pitanje 5	-,0569	,6074	,0850	-,2277	,1140	-,669	50	,507
Pair 5	pitanje 3 - pitanje 6	-,2686	,9356	,1310	-,5318	-,0055	-2,050	50	,046
Pair 6	pitanje 3 - pitanje 7	-,6098	,8526	,1194	-,8496	-,3700	-5,108	50	,000

U datoj tabeli možemo videti da smo npr. u slučaju poredjenja prvog III i IV pitanja opovrgli nultu hipotezu, ali da smo poredjenjem I i III pitanja potvrdili nultu hipotezu.

Nezavisni T-test, ima istu svrhu i logiku kao i upareni s tim što se on upotrebljava u situaciji kada želimo da izmerimo da li postoje statistički značajne razlike jedne iste

varijable (aritmetičke sredine) kod dve različite grupe (klase). Npr, upoređujemo aritmetičke sredine ukupnog skora kod prve i druge grupe na kolokvijumu:

Nezavisni t-test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Pretpostavljam o jednakost varijanse		0,181	0,671	2,425	99	0,017	1,9914	0,8211	0,3622	3,6207
Ne pretpostavljam o jednakost varijanse				2,424	98,638	0,017	1,9914	0,8214	0,3614	3,6214

U ovim situacijama se najpre koristi Levenov test jednakosti varijanse koji nam ukazuje koji t-test treba da interpretiramo. Ukoliko je p-vrednost manja od 0.01, onda pretpostavljamo jednakost varijanse- Ukoliko je međutim p vrednost levenovog testa veća od 0,01 onda koristimo rezultate t-testa koji ne pretpostavljaju jednakost varijanse. Prema tome, u ovom slučaju $t = 2,435$ $df, 99$ $p < 0.05$, čime odbacujemo nultu hipotezu i tvrdimo: ne možemo reći da ne postoje statistički značajne razlike između grupe I i grupe II na kolokvijumu.

Ispitivanja veza između varijabli

Uobičajen zadatak u statistici jeste ispitivanje odnosa između dve varijable. Odnos između dve varijable može ići od potpune nepovezanosti, do slučajne povezanosti, preko određene veze koja može postojati, do uzročno-posledične povezanosti. Ispitivanje ovih veza je veoma važno iz praktičnih razloga, npr. od kojih faktora zavisi glasanje za neku partiju, ili da li od mesta boravka (selo-grad) zavisi apstinencija na izborima, ili od kojih faktora zavisi opredeljenje za nezavisnu Crnu Goru itd. Postoji čitav niz statističkih metoda koji se bavi upravo ovim pitanjima povezanosti između

varijabli. Najjednostavnija metoda je tzv. **unakrsna tabela** (krostabulacija). Evo jednog primera sa našeg kolokvijuma:

Unakrsna tabela SKOR/POL

			UKUPNO (Banded)					Total
			1	2	3	4	5	
POL	MUSKI	Count	3	2	6	5	2	18
		% within POL	16,7%	11,1%	33,3%	27,8%	11,1%	100,0%
	ZENSKI	Count	5	21	38	15	6	83
		% within POL	6,0%	25,3%	43,4%	18,1%	7,2%	100,0%
Total		Count	8	23	42	20	8	101
		% within POL	7,9%	22,8%	41,6%	19,8%	7,9%	100,0%

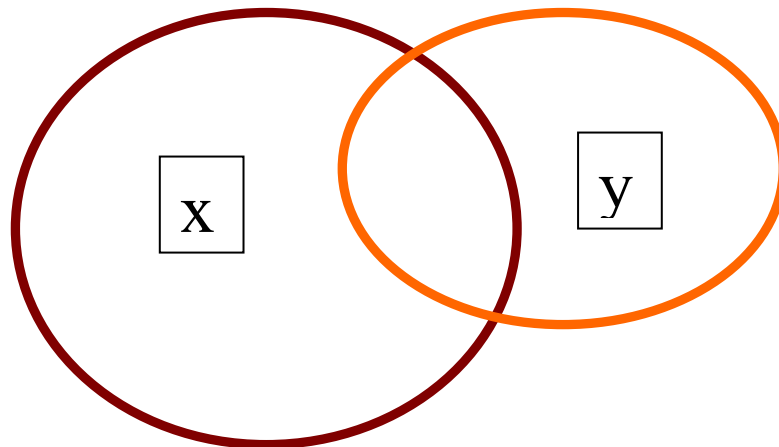
$$x^2 = 4,76, df = 4, p = 0,312$$

Dakle, tabela pokazuje rezultate na kolokvijumu za studente i studentkinje. U njoj su dati i fizički brojevi i procenti. Analize distribucije ukazuje da razlike koje primećujemo nisu statistički značajne i za ovu svrhu se koristi x^2 - test (Pearson Chi-Square). Ovaj test ispituje hipotezu da li je distribucija vrednosti po redovima i kolonama nezavisna. Ako je statistička značajnost mala ($p < 0.05$), to nam ukazuje da je moguće da postoji izvesna veza između varijabli (u ovoj situaciji pola i rezultata na kolokvijumu). Ako je pak $p > 0.05$ onda možemo reći da ne postoji veza između varijabli, što je naš slučaj, ili drugim rečima, u našem slučaju ne postoje statistički značajne razlike između studenata i studentkinja kada su rezultati kolokvijuma u pitanju. x^2 - test ispituje utvrđenu distribuciju u odnosu na normalnu distribuciju a formula je:

$$x^2 = \sum_{\text{svecelije}} \frac{(\text{utvrđjena} - \text{očekivana})^2}{\text{očekivana}}$$

Ovaj test je je jako zgodan za početne analize kada ispituujemo povezanost između varijabli ali svakako nije dovoljan da samo na osnovu njega pouzdano tvrdimo da su dve varijable u vezi.

Korelacije između dve varijable je drugačiji parametar koji nam ukazuje na moguću povezanost između njih. Ovde je važno imati u vidu da se radi o statističkoj povezanosti, pri čemu nije nužno da se radi o realnoj povezanosti, naime, slučajne korelacije su često dešavaju i u tome treba biti oprezan. Najjednostavniji način da se shvati korelacija jeste ideja ‘preklapanja varijanse’, pri čemu podrazumevamo da između sve klase pojava postoji interferentno polje (tzv. Venovi dijagrami). Ovo interferentno polje pokazuje korelaciju između varijabli ili onaj deo kojim jedna varijabla *objašnjava* drugu varijablu. Ukoliko je interferentno polje veće, veći je i stepen korelacije, ukoliko je ono manje manja je i korelacija. Takođe, treba obratiti pažnju da na ovom dijagramu krugovi nisu iste veličine, što znači da nije jednaka varijansa za ove dve varijable.

Matrematička formula za izračunavanje varijanse je:

$$r_{xy} = \sqrt{\frac{\text{objasnjena var ijansa } Y}{\text{ukupnom var ijansom } Y}}$$

Ukoliko postoji reciprocitet u smislu da sve vrednosti na jednoj varijabli odgovaraju vrednostima na drugoj varijabli korelacija je jednaka jedan ($P = 1$). Kriterijumi za vrednosti pearsonove korelacije su:

- P < 0,30 – niska korelacija
- P > 0,30 a < 0,50 – srednja korelacija
- P > 0,50 – visoka korelacija

Evo primera korelacija iz našeg kolokvijuma:

Korelaciona matrica I Grupa

Correlations^a

	pitanje 1	pitanje 2	pitanje 3	pitanje 4	pitanje 5	pitanje 6	pitanje 7
pitanje 1	1	,250	,380*	,457**	,347*	,501**	,377*
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)		,080	,010	,001	,014	,000	,007
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 2	,250	1	,615**	,611**	,520**	,625**	,755**
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,080		,000	,000	,000	,000	,000
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 3	,380*	,615**	1	,494**	,513**	,592**	,552**
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,010	,000		,000	,000	,000	,000
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 4	,457**	,611**	,494**	1	,742**	,737**	,747**
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,001	,000	,000		,000	,000	,000
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 5	,347*	,520**	,513**	,742**	1	,757**	,612**
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,014	,000	,000	,000		,000	,000
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 6	,501**	,625**	,592**	,737**	,757**	1	,785**
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,000	,000	,000	,000	,000		,000
N	50	50	50	50	50	50	50
pitanje 7	,377*	,755**	,552**	,747**	,612**	,785**	1
Pearson Correlation							
Sig. (2-tailed)	,007	,000	,000	,000	,000	,000	
N	50	50	50	50	50	50	50

*, Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**., Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

a. grupa = 1,0

Iz ove korelacione matrice se vidi da su sve korelacije izađu varijabli visoke. U prevodu, veći broj poena na jednom pitanju odgovara većem broju poena na drugim pitanjima i obrnuto. Ovo pokazuje da je test znanja imao relativno čvrstu strukturu. Takođe, treba primetiti da je korelaciona matrica u tabeli redundantna jer se korelacija između svake od para varijabli može uočiti u dve ćelije.

Multivarijantna statistika - Regresiona analiza

U praksi društvenih istraživanja mi najčešće želimo da ispitamo odnose između varijabli. Međutim, veoma je redak slučaj da se jedna varijabla može isključivo objasniti nekom drugom (ali samo jednom) varijablom. Ovo zato što su društveni fenomeni složeni po svojoj prirodi i što jedan fenomen (društvena činjenica) u

najvećem broju slučajeva zavisi od većeg broja drugih varijabli. Za ovu svrhu se koristi multivarijantna analiza. Kada se ispituje odnos između varijabli neophodno je prvenstveno da se razume multivariantni prostor. To znači da veći broj varijabli u još većem mogućem broju konstelacija, kreira specifične obrasce, koji (ne)utiču, tj. ne određuju društvenu činjenicu koju želimo objasniti. Ideja na kojoj multivarijantna analiza počiva u statistici jeste da se jedna varijabla (zavisna) može objasniti većim brojem drugih varijabli (nezavisnim) koje se zovu prediktori. Prema tome, statistički, multivarijante metode ispituju da li i u kojoj meri svaka pojedina varijabla jeste prediktor zavisne varijable u datoj konstelaciji zavisnih varijabli.

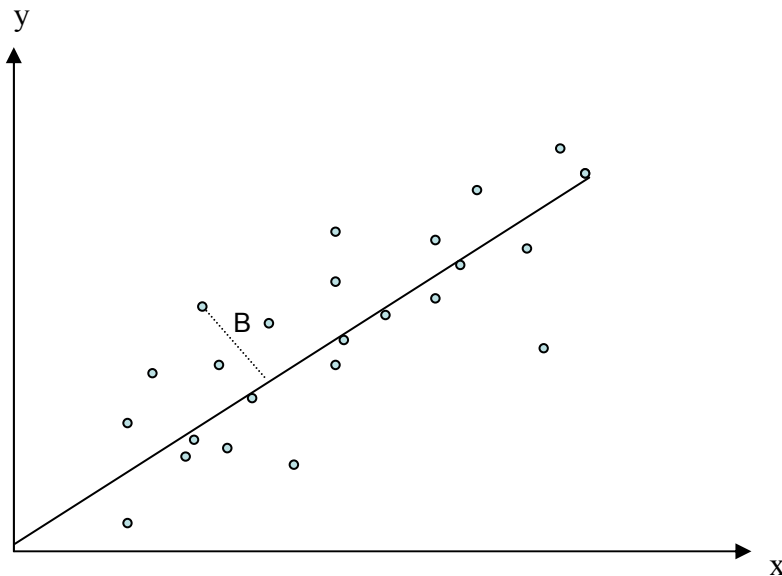
Regresiona analiza je najučestalija statistička metoda posredstvom koje se utvrđuje odnos između prediktora i nezavisnih varijabli. Statistika poznaje nekoliko tipova regresionih analiza, pri čemu sve one imaju isti princip i počivaju na istoj ideji tj. da se na osnovu vrednosti prediktivnih varijabli predvidi vrednost zavisne varijable. Različite regresione metode su nastale jednostavno zato što zavisna varijabla može imati različite karakteristike u metričkom smislu. Najčešće, zavisna varijabla je ili binarnog tipa (dakle ima dve vrednosti 1 i 0, npr. da i ne), i u ovoj situaciji se koristi logistička regresija, ili je pak zavisna varijabla numerička varijabla tj. skala intervalnog tipa, i u toj situaciji se koristi multipl linearna regresija. Ukoliko je zavisna varijabla ordinalna skala (npr. kategorije prihoda), onda se koristi ordinalna (tzv. PLUM regresija). U novije vreme, razvijeni su postupci za još dva tipa regresione analize. Prvo, to je multinomijalna (tzv. multinomijalna) regresija, koja je po svojoj prirodi veoma slična logističkoj regresiji, ali s tim da ona operiše sa tri vrednosti na zavisnoj varijabli. Konačno, kao izraz potrebe za regresionom analizom kada veza između zavisnih i nezavisne varijable nije linearnog tipa, nastala je nelinearna regresija. Ova regresiona analiza je veoma specifična i nije predmet našeg bavljenja na ovom mestu.

Multipl (višestruka) linearna regresija se izračunava sledećom formulom:

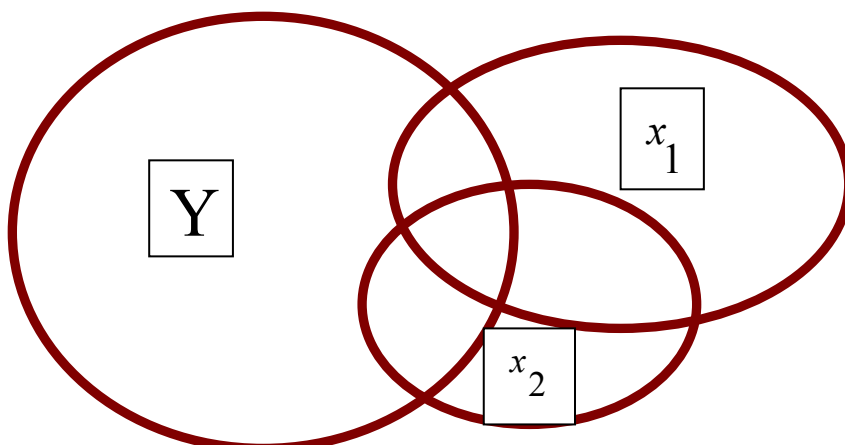
$$Y = B_0 + B_1x_1 + B_2x_2 + \dots + B_nx_n + E_i$$

Regresioni koeficijenti su *parcijalni* zato što je pretpostavka da će se vrednost zavisne varijable promeniti ukoliko se poveća vrednost jednog (ali samo i isključivo tog)

prediktora za 1. Pretpostavka je, dakle, da između prediktivne i zavisne varijable postoji povezanost i u skladu sa ovom pretpostavkom, može se ispitati regresiona linija koja postoji između svakog pojedinog prediktora i zavisne varijable. Za ovu svrhu najčešće se koristi grafičko prikazivanje odnosa između sve varijable i to tzv. Scatter dijagram. Evo primera jednog scatter dijagrama:

Iz ovog dijagrama se vidi da kako rastu vrednosti prediktivne varijable rastu i vrednosti zavisne varijable, te je verovatno ova varijabla dobar prediktor. No, ovde je dat odnos samo između dve varijable, i ovo bi bio primer bivarijantne regresije, koja je retka obzirom da je ekstremno mali broj slučajeva u društvenim naukama da jedna varijabla jeste dovoljna za predikciju zavisne varijable. Upravo, višestruka regresija podrazumeva da nekoliko varijabli jesu prediktori. Ali u toj situaciji svaka od varijabli ima drugačiji odnos prema zavisnoj varijabli, a uz to, uspostavlja se i odnos između samih zavisnih varijabli. Evo kako to izgleda na Venovim dijagramima:

Dakle, jednim svojim delom prediktivne varijable objašnjavaju varijansu zavisne varijable i od ove površine zavisi regresioni (B) koeficijent za svaku od njih. Međutim, u jednom delu interferencije preklapaju se varijanse sve tri varijable i ovo je vrednost regresionog konstantnog koeficijenta (B intercept). Konačno, očito je da postoji korelacija između samih prediktora (x1 i x2).

Evo primera kako je moguće predvideti rezultate na kolokvijumu samo na osnovu bodova koje su studenti prve grupe dobili na pitanjima 3 i 4. U tabeli najpre možemo videti da su koeficijenti statistički značajni i da su veoma dobri za predikciju rezultata na kolokvijumu:

Linearna regresija - predikcija rezultata na kolokvijuma na osnovu I i III pitanja (grupa I)

	Nestandardizovani koeficijenti		t	α (Sig.)	95% Confidence Interval for B	
	B	Std. Error			Lower Bound	Upper Bound
(Constant)	,980	,546	1,797	,079	-,117	2,078
IV pitanje	2,502	,421	5,938	,000	1,655	3,350
VI pitanje	3,505	,472	7,420	,000	2,555	4,455

Ako sada primenimo formulu za studenta koji je imao 1,5 boda na pitanju br. 4 i 1,8 boda na pitanju br. 6, onda možemo da predvidimo njegov skor na kolokvijumu na sledeći način:

$$SKOR = 0,98 + (2,50 \times 1,5) + (3,51 \times 1,8) = 0,98 + 3,75 + 6,32 = 11,05$$

Dakle, ovaj student bi na osnovu našeg saznanja o bodovima na dva pitanja imao ukupan skor od 11,05 poena. Ovde treba imati u vidu standardnu grešku za svaki od regresionih koeficijenata kao i 95% nivo poverenja.

Za razliku od linearne regresije koja operiše sa zavisnim varijablama koje su numeričke i kontinuirane, logistička regresija operiše sa binarnim varijablama, dakle, vrednostima 1 i 0. Ovo su varijable koje u stvari operacionalizuju *dogadaje* u društvenom životu koji će se ili desiti ili neće (osoba X će ili glasati ili neće za neku partiju, osoba X će ili kupiti ili neće neki proizvod, student X će ili neće završiti fakultet itd.). Kada naša zavisna varijabla poseduje ove karakteristike, onda koristimo

logističku regresiju koja u osnovi ima isti zadatak kao i linearna, tj. da na osnovu nekoliko prediktivnih varijabli izračuna verovatnoću da se neki *dogadaj* zaista i desi. Matematička formula za logističku regresiju je:

$$\log\left(\frac{\text{Verovatnoca}(\text{dogadjanja})}{\text{Verovatnoca}(\text{nedogadjanja})}\right) = B_0 + B_1x_1 + B_2x_2 + \dots + B_nx_n$$

Možemo primetiti da je desna strana jednačine ista kao i kod linearne regresije, s tim što leva strana jednačine opisuje nezavisnu varijablu kao logaritamsku verovatnoću odnosa događanja odnosno nedogađanja (log of odds ratio). Evo jednog primera primene logističke regresije glasanja ZA nezavisnu Crnu Goru na nedavnom referendumu:

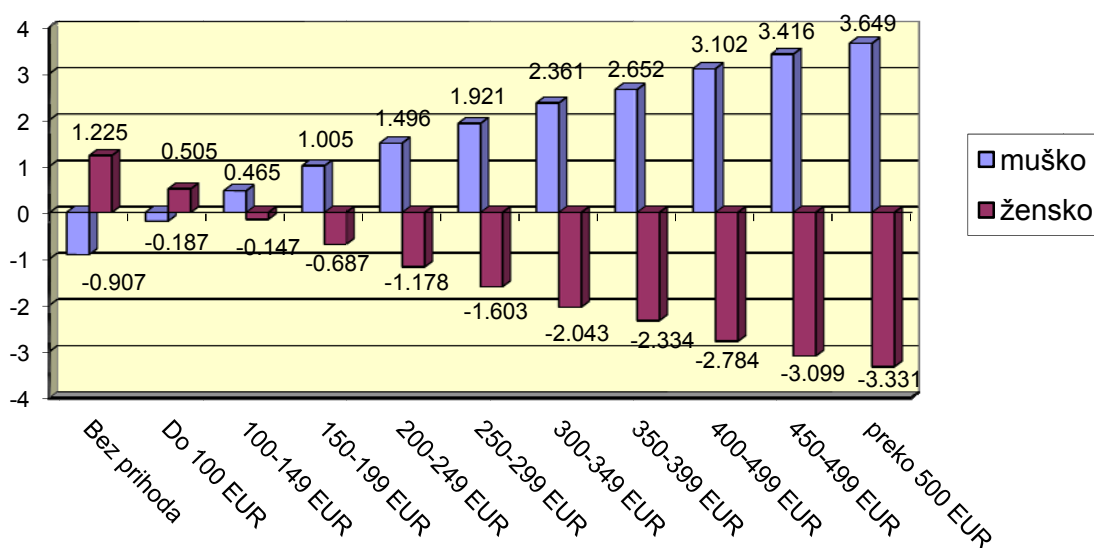
Prvo, iz tabele vidimo da neke od varijabli nisu dobri prediktori (sever, centar, pol i donekle statost) a da su nacionalna pripadnost i obrazovanje sasvim solidni prediktori. Drugo, obzirom da prediktori kao varijable nemaju iste metrijske karakteristike, preporučljivo je standardizovati varijable (z skorovima) kako bi se koristili nestandardizovani regresioni koeficijenti (B) u matematičkoj formuli za razun verovatnoće. Drugi podatak (EXP B) predstavlja povećanje verovatnoće za događaj ukoliko se prediktor poveća za jedan. Takođe, on nema negativne vrednosti i treba ga interpretirati na način da ukoliko je njegova vrednost manja od jedan, povećavanje vrednosti na ovom prediktoru smanjuju verovatnoću događaja, dok vrfednsoti preko jedan povećavaju ovu verovatnoću. Iz donje tabele se može videti da je nogo veća verovatnoća da će Albanci glasati za nezavisnost u odnosu na Muslimane i Crnogorce, dok je za Srbe obrnuta slika i za njih je veća verovatnoća da će glasati protiv nezavisnosti. Obrazovanje je takođe prediktor, il idrugim rečima, viši stepen obrazovanja povećava verovantnoću glasanja za nezavisnost.

Logistička Regresija – Prediktori za referendumsko DA

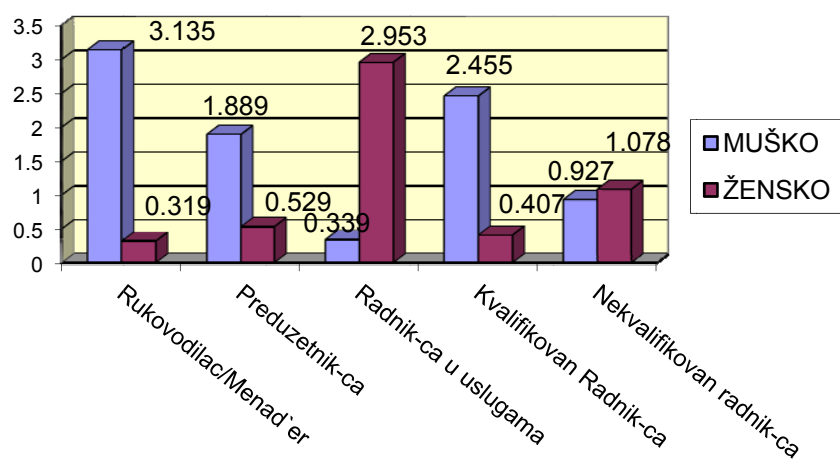
	B	S.E.	df	Sig.	Exp(B)	95,0% C.I. for EXP(B)	
						Lower	Upper
Srbin	-2,366	,412	1	,000	,094	,042	,211
Crnogorac	1,347	,370	1	,000	3,844	1,863	7,934
Bosnjak_Musliman	1,847	,415	1	,000	6,342	2,812	14,302
Albanac	3,147	,602	1	,000	23,265	7,156	75,636
Obrazovanje	,055	,025	1	,030	1,056	1,005	1,110
sever	-,327	,224	1	,144	,721	,465	1,119
centar	,037	,197	1	,852	1,037	,705	1,528
Pol	-,166	,145	1	,250	,847	,638	1,124
Starost	,009	,005	1	,056	1,009	1,000	1,018
Constant	-1,354	,609	1	,026	,258		

Konačno evo još dva primera. Prvo, primer ordinalne regresije bivarijantnog tipa koja pokazuje verovatnoću da muškarci odnosno žene 'udju' u određenu kategoriju prihoda. Drugo, logističku regresiju, tj. račun verovatnoće da muškarci odnosno žene uđu u određene kategorije zanimanja. Uz to su podaci o regresionim koeficijentima dati u prikladnoj grafičkoj formi koja olakšava razumevanje i onima koji nemaju statističkih znanja.

Rodne razlike u prihodima u Crnoj Gori (Nestandardizovani regresioni koeficijenti, PLUM regresija)

Rodne razlike u zanimanju u Crnoj Gori (Standardizovani regresioni koeficijenti - Logistička regresija)

KVALITATIVNO TERENSKO ISTRAŽIVANJE

Kvalitativno terensko istraživanje ima za cilj da ispita društveni život u njegovom prirodnom okruženju. Ključni cilj kvalitativnog pristupa jeste **razumevanje** društvenih činjenica a ne njihovo **objašnjavanje**. Drugim rečima kvalitativno istraživanje nema za cilj da utvrdi uzročno-posledične veze između društvenih pojava, već pre da opiše i razume sve specifičnosti, okolnosti i prirodu društvenih fenomena na način na koji one postoje u stvarnom društvenom životu. Prema tome, metodološki se kvalitativna istraživanja razlikuju od kvantitativnih kako po ciljevima, tako i po prirodi podataka koji se prikupljaju te konačno i po načinima na koji se podaci obrađuju. Ovaj tip društvenih istraživanja rezultat je prvenstveno nužnosti i priznanja da kvantitativni pristup u društvenim naukama ima svoja ograničenja, i da se bez kvalitativne metodologije ne može doći do čitavog niza veoma važnih i relevantnih informacija o društvenim pojavama. Ključna pitanja na koja kvalitativno terensko istraživanje želi da odgovori jesu **kako** i **zašto** a ne, kao što je to slučaj sa kvantitativnim istraživanjima koje odgovaraju na pitanje **koliko** tj, u kojoj meri (stepenu). U analizi društvenih događaja, Lyn Lofland identifikuje sledeće socijalne relate kao adekvatne za kvalitativan pristup:

1. Prakse: različita ponašanja individua kao što je razgovor npr.
2. Epizode: događaji kao što su razvodi ili bolesti
3. Interakcija: odnos i komunikacija između dvoje ljudi
4. Uloge: analiza položaja koji ljudi zauzimaju i ponašanja koja iz tih uloga proističu (zanimanje, porodična uloga...)
5. Relacije: Ponašanja koja su rezultat odnosa između pojedinačnih uloga (majka-sin, menadžer-zapošljeni, lekar-pacijent)
6. Grupe: Ponašanje u malim grupama (koletiv, sportski tim, prijatelji)
7. Organizacije: formalne organizacije kao što je preduzeće npr.
8. Naselja: analiza društvenog života u selu, delu grada, getu isl.
9. Društveni svet: Protivrečni društveni svetovi kao što je npr. berza
10. Subkulture i životni stilovi: analiza života posebnih društvenih grupa

Lista koju nudi Lofland nije niti konačna niti iscrpna. Ona samo upućuje na neke ključne socijalne događaje koje imanentno zahtevaju kvalitativni pristup. U osnovi, ključni kriterijum za uvođenje kvalitativnog pristupa treba da bude specifičnost naučnog interesovanja koja se ogleda u potrebi da saznamo **obrasce**, tj. prirodu funkcionisanja, osećanja, unutrašnje razloge i sve ostale elemente koji izgrađuju te obrasce. Evo i primera, u jednom od istraživanja koje je bilo kvantitativnog tipa mi smo utvrdili da postoji statistički značajna razlika između različitih nacionalnih skupina da se glasa za crnogorsku nezavisnost na referendumu. Pri tom, istraživanje ovog tipa nije u stanju da nam da razloge zašto je nacionalne pripadnost referentna za stav prema referendumu. Realizacijom *fokus grupa* kao jedne od metoda kvalitativnog terenskog istraživanja, utvrdili smo da su razlozi za svaku od nacionalnih skupina sasvim specifični. Naime, oni koji se izjašnjavaju kao Srbi kao razlog za glasanje protiv nezavisnosti navode tradicionalnu vezanost za Srbiju i osećaj identiteta sa većinskom skupinom koja živi u Srbiji. Sa druge strane, pristalice nacionalnih manjina smatraju da će ostvariti viši stepen svojih prava u manjoj državi nego li u većoj i ovo je razlog za glasanje za samostalnost. Crnogorsi, konačno, su bili podeljeni, ali većinski oni koji su bili za nezavisnost izražavaju potrebu da državnom samostalnošću odrede i vlastiti nacionalni identitet. Odgovore a sva ova pitanja zašto nije bilo moguće utvrditi kvantitativnim pristupom, već upravo primenom kvalitativne metodologije koja je dovoljno fleksibilna da ispita unutrašnje razloge za određene stavove i ponašanja.

Između kvalitativnog i kvantitativnog metodološkog pristupa postoje značajne razlike. One se mogu sumirati u sledećem:

Kvantitativno istraživanje	Kvalitativno terensko istraživanje
Objašnjavanje	Razumevanje
Nomotetski pristup	Idiografski pristup
Ključno pitanje je koliko, u kojoj meri, u kom stepenu isl.	Ključno pitanje je kako i zašto, motivi, percepcija, mehanizmi i obrasci
Brojevi, procenti, skorovi, indexi itd	Značenja, obrasci, mehanizmi itd
Ispitivanje veza i odnosa između varijabli	Ispitivanje strukture značenja
Teorijski okvir kao uslov za operacionalizaciju	Odsustvo teorijskog okvira-kretanje 'odozdo'
Deduktivni pristup	Induktivni pristup
Opštost – generalizacija	Pojedinačnost – odsustvo generalizacije
Pasivna uloga istraživača	Aktivna uloga istraživača
Rigidna struktura	Fleksibilnost – polustruktuiranost ili nestruktuiranost
Definisani odgovori ispitanika	Nedefinisani (otvoreni)odgovori ispitanika
Limitiran spisak tema i istraživačkih pitanja	Otvoren spisak tema i istraživačkih pitanja
Unapred poznate hipoteze	Mogućnost uspostavljanja i proveravanja hipoteza u 'hodu'
Ograničen skup varijabli	Neograničen skup varijabli
Reprezentativnost	Odsustvo reprezentativnosti

Dakle, pod kvalitativnim terenskim istraživanjem podrazumevamo onaj metodološki pristup koji ima za cilj da na idiografski način opiše društvene fenomene. Ključna karakteristika kvalitativnog pristupa i metodologiji jeste otvorenost istraživačkog procesa prema novim saznanjima a ključni cilj, osim eksploracije, jeste **razumevanje** koje se postiže traganjem za značenjima i otkrivanjem obrazaca. Za razliku od kvantitativnog pristupa koje se oslanja na premisama pozitivizma u teorijskom smislu, i koji traži jasan konceptualni okvir, kvalitativno istraživanje polazi od fleksibilnih teorijskih koncepata i otvoreno je za nova saznanja. Međutim, samo kvalitativno terensko istraživanje može se zasnivati na nekoliko različitih teorijskih paradigmi.

Važnije teorije na kojima se zasniva kvalitativno terensko istraživanje

Naturalizam pretpostavlja (slično pozitivizmu) da objektivna stvarnost postoji kao takva i da se o njoj na objektivan način može doći do validnih saznanja o društvenim i političkim fenomenima. Stvarnost se 'nalazi tamo' i istraživač

jednostavno mora na adekvatan metodološki način da je ispita kao da ‘stvarnost kao takva zaista jeste’.

Etnografija je teorijski pristup koji se fokusira na detaljnu i preciznu deskripciju društvenih fenomena ne tragajući za bilo kakvim objašnjenjima. Ovaj pristup je izrazito deskriptivan i njegova prednost se sastoji u velikoj količini informacija o pojedinačnim fenomenima

Fenomenologija, kao jedan od najstarijih kvalitativnih pristupa, počiva na pretpostavci da je društvena stvarnost pre ‘konstrukcija’ pre nego da je nešto što postoji ‘po sebi’. Fenomenologija je usmerena na strukturu značenja i ima za cilj da *razume* društveni svet na način na koji ga doživljavaju akteri. Kada ljudi govore o svetu, oni ne govore o tome kakav svet zaista jeste, već govore o svetu kakvim ga oni vide i doživljavaju. Drugim rečima, ljudi unose značenja u svet objektivnih činjenica i tako unose smisao u same činjenice.

Etnometodologija, koja izrasta iz fenomenologije, je teorijski pristup koji proučava društveni život na način da otkriva implicitne i prećutne, pretpostavke i dogovore. Ovaj pristup ima za cilj da svesno naruši prećutne dogovore jer time otkriva njihovo postojanje. Etnometodologija se, prema tome usmerava, na društveni svet koji postoji a koji je skriven. Ona proučava ključne dimenzije društvenog života, aspekte koji se uzimaju ‘zdravo za gotovo’ (taken-for-granted) i one koje se podrazumevaju (it goes without saying)

Institucionalna etnografija je istraživačka platforma posredstvom koje se lična iskustva pojedinaca koriste kako bi se otkrili odnosi moći i ostale karakteristike institucija u kojima pojedinci funkcionišu. Ovaj pristup je karakterističan i veoma funkcionalan u situacijama kada se želi otkriti odnos između pojedinaca i institucija, naročito u situaciji kada je neka grupa marginalizovana i stigmatizovana sveukupnim društvenim odnosima. Institucionalna etnografija je slična etnometodologiji po tome što polazi od pojedinca i njegovog iskustva kako bi došla do društvenih

institucionalizovanih praksi. Ovaj pristup počinje od mikro-nivoa svakodnevnog života sa ciljem spoznaje makro-nivoa tj. institucionalne prakse.

Participativno akciono istraživanje je metod koji ispitanicima daje mogućnost kontrole nad istraživačkim procesom. Osnovna ideja participativnog istraživanja nije objektivna spoznaja stvarnosti, već promena samog objekta istraživanja zahvaljujući istraživačkom procesu. Participativno akciono istraživanje je karakteristično po tome što ono ukida ekskluzivno pravo istraživaču da bude superioran u istraživačkom procesu. Participativno akciono istraživanje je paradigma se najčešće realizuje u kada je predmet istraživanje marginalizovana društvena grupa. U okviru ovog tipa istraživanja, istraživač služi kao resurs za one koji su predmet istraživanja i daje im šansu da oni budu aktivni i efikasni u ostvarivanju svojih interesa

Teorija utemeljena na činjenicama (Grounded Theory Approach) je induktivni pristup proučavanja društvenog života koji bez teorijskih pretpostavki 'ulazi' u stvarnost i ima za cilj da u procesu prikupljanja i analize empirijskih podataka izgradi teoriju koja objašnjava neposredni predmet istraživanja. Ovakav pristup se veoma razlikuje od deduktivnog pristupa koji polazi od teorije, postavlja hipotezu i u procesu istraživanja testira hipotezu.

Metode na kojima se zasniva kvalitativno terensko istraživanje

Posmatranje

Nije svako posmatranje naučno posmatranje. Kao metod u društvenim naukama, posmatranje mora da isputni čitav niz strogih uslova da bi imalo epitet naučne metode. Tako, posmatranje mora da ima sledeće karakteristike:

- Selektivnost
- Sistematičnost
- Preciznost
- Proverljivost (stvaranje i očuvanje lanca empirijske evidencije)

- Stručnost u pogledu znanja i iskustva istraživača

U procesu posmatranja istraživač može u manjoj ili većoj meri da učestvuje u društvenim procesima koji su predmet istraživanja. Istraživač u procesu posmatranja može biti:

- Potpuni učesnik
- Učesnik posmatrač
- Posmatrač učesnik
- Potpuni (čisti) posmatrač

Osnovne porednosti metode posmatranja su:

- Blizina predmetu istraživanja
- Konkretnost
- Empatija
- Neograničena količina informacija nadohvat ruke
- Mogućnost otkrivanja novih pretpostavki i saznanja koja nisu postulirana

Osnovni nedostaci metode posmatranja su:

- Nedostatnost (ovaj metod često ne ide sam već u kombinaciji sa drugim kvalitativnim ili kvantitativnim metodama)
- Percepcija:
 - Stereotipi
 - Referentni okvir
 - Očekivanja
 - Selektivnost
 - Interesovanja
- Objektivnost (teškoće u održavanju distance istraživača u odnosu na predmet istraživanja)

- Kontrola nad informacijama (informacije dolaze manje više anarhično a istraživač nema kontrolu nad ovim)
- Preciznost (bez sistematskog generisanja informacija, i preciznost je znatano umanjena)
- Pouzdanost (uvek se postavlja pitanje da li relevantno ono što smo posmatrali i da li su nam ‘promakle’ važni aspekti koje nismo ‘uhvatili’)

Analiza slučaja

Analiza slučaja podrazumeva dubinsko ispitivanje jednog jedinog slučaja (analitičke jedinice). Ovaj metod je deskriptivan po svojoj prirodi, i prema tome ideografski po karakteru. Ključni cilj analize slučaja jeste skupljanje velike količine preciznih informacija o jednom fenomenu koje često reflektuju društvene prakse, institucionalne mehanizme i društvene obrasce.

Postupci (koraci) u realizaciji analize slučaja su:

- Izbor slučaja – kriterijumi tj. bira se onaj slučaj koji je ima potencijala da reflektuje sve ono što je paradigmatično za društvenu pojavu koja je predmet istraživanja. Osnovn opravilo pri izboru je uzeti slučaj gde se ono što je ‘problem’ ili ‘predmet’ pojavljuje u ekstremnim varijantama
- Planiranje – U zavisnosti od slučaja informacije se mogu prikupiti na različite načine i upotrebom različitih tehnika. Prikupljanje i obrada informacije na osnovu analize slučaja mora da se pažljivo planira
- Empirijska evidencija – Ova metoda zahteva da se sve informacije prikupe na način da ostane lanac empirijske evidencije kao uslov proverljivosti zaključaka do kojih smo došli istraživanjem
- Metodološki oprez – Prilikom donošenja zaključaka povući jasnu vezu između empiriskog štiva i konkluzije. Biti oprezan. Čvati se od neumerene generalizacije

Prednosti analize slučaja su:

- Količina informacija – precizan opis
- Jasan fokus – usmerenost na jedan jedini slučaj ograničava mogućnost grešaka u empirijskom targetiranju
- Ekonomičnost i pristupačnost predmetu istraživanja
- Mogućnost otkrivanja i postavljanja novih hipoteza šireg značaja
- Precizan i jasan uvid u društvene dimenzije pojedinačnog

Neodstaci analize slučaja su:

- Nereprezentativnost
- Nemogućnost generalizacije
- Višak informacija koje nisu relevantne
- Teškoće uspostavljanja veze između teorije i empirije
- Konceptualni problemi (pojam kao apstraktna odrednica za klasu a ne za pojedinačno)

Intervju

Kvalitativni intervju je interakcija između intervjuera i respondenta posredstvom koje intervjuer ima generalan plan istraživanja ali nema rigidan set pitanja koja poraju biti postavljena po unapred definisanom redu i unapred definisanim rečima.

Uobičajeni ciljevi intervju su:

- Uopštavanje
- Izgradnja objašnjenja
- **Pronalaženje obazaca**
- Formulisanje teorijskih hipoteza
- Posmatranje društvenih događaja
- Evaluacija teorije i društvenih praksi

U primeni intervjua kao metode postoje sedam faza i to su:

- Tematizovanje – preciziranje svrhe intervjua i pojmova koji se istražuju
- Dizajn – Definisanje procesa intervjuisanja posredstvom koga se precizirana svrha ostvaruje (posebno razmotriti etičku dimenziju)
- Intervju – Realizacija intervjua
- Transkript – Kreiranje pisanog prepisa intervjua
- Analiziranje – Određivanje značenja skupljenog materijala u skladu sa svrhom istraživanja
- Verifikovanje – Proveravanje validnosti i relijabilnosti kako materijala tako i donesenih zaključaka
- Izveštavanje – Prenosjenje stečenog znanja u pisanoj formi

Grupni intervjui (fokus grupe)

Fokus grupe predstavljaju intervjui kada se grupa pojedinaca intervjuiše u isto vreme. Osnovna svrha grupnog intervjua jeste da se posredstvom grupne dinamike dođe do informacija o stavovima prema određenom problemu (pitanju) u odnosu na koji obično subjekti imaju drugačije, različite ili suprotstavljene stavove.

Osnovna pravila i procedure za realizaciju grupnog intervjua su:

- Izbor teme – tema mora biti relevantna za subjekte, tj. oni moraju biti zainteresovani i kompetentni da daju odgovore
- Izbor učesnika – Učesnici u diskusiji se biraju na osnovu određenih parametara i struktura koje odgovaraju saznavnim ciljevima
- Organizacija – Jedan od osnovnih problema fokus grupa jeste činjenica da morate u određeno vreme da okupite određeni broj ljudi koji će izdvojiti stanovitu količinu vremena za razgovor.

- Izvođenje – Za realizaciju grupnog intervjua veoma je važno da moderator bude iskusan, pripremljen, da vodi računa o grupnoj dinamici i da poznaje temu (problem) istraživanja
- Evidencija – Grupni intervju se po pravilu snima audio-vizuelnim sredstvima
- Analiza – Kvalitetna analiza materijala dobijenog grupnim intervjuima je jedan od najvećih problema ove metode. U analizi mora da učestvuje moderator
- Izveštavanje – Zaključci do kojih smo došli analizom moraju na adekvatan način da se pretoče u posmeni izveštaj

Korisni saveti za izvođenje grupnih intervjua:

- Grupe ne smeju da budu manje od 8 a nikako veće od 12 respodenata
- Intervju ne sme da traje manje od 1.5h a ne više od 2.5 h
- Intervjuer je moderator u diskusiji i on treba što je moguće više da omogući normalnu diskusiju između ispitanika
- U svakoj gupi uvek ima ‘pričalica’ i ‘ćutologa’. Jedan od ključnih zadataka moderatora je da umiri i kontrološe pričalice a da afirmiše ćutologe
- Ključni zadatak moderatora je da ne dozvoli nametanje mišljenja jednih od strane drugih ispitanika i obrnuto
- Veća zainteresovanost respodenata za temu može da proizvede rasprave – moderator mora da previdi od koga dolaze napadi i na vreme da interveniše
- Audio vizuelna sredstva tokom grupnih intervjua ne smeju biti postavljena tako da ‘bodu oči’ respodentima
- Prostorija i vreme u koje se održava grupni intervju moraju biti pažljivo izabrani
- U procesu analize intervjua biti posebno oprezan da se jednako uvaži mišljenje, i stavovi svih ispitanika
- Zaključke koji se donose treba proveriti više puta na osnovu empirijske građe kritičkim pristupom

- Prilikom pisanja izveštaja koristiti citiranje ispitanika u velikoj (pristojnoj) meri

Grupni intervju kao metod ima sledeće prednosti:

- Socijalno orjentisanost - Bavljenje problemom istraživanja tako što se uvažava komunikacija (diskusija) kao društvenu realnost u okviru koje se i sam društveni život odvija
- Fleksibilnost – mogućnost realizacije za veliki broj tema, mogućnost odbacivanja apriornih teorijskih pretpostavki, promena pitanja i tema u toku izvođenja itd.
- Validnost – Ovo je jedna od osnovnih prednosti, naime, po prirodi grupnog razgovora, podaci koje smo dobili su validni
- Brzina – Do rezultata se dolazi za kratko vreme
- Jasnoća – Rezultate razumeju svi koji su upućeni u temu tj. za razumevanje rezultata nisu potrebne nikakve veštine ili znanja
- Praktičnost - Rezultati su veoma upotrebljivi u praksi
- Ekonomičnost – ovaj metod nije skup

Nedostaci grupnih intervju su:

- Nedostatak kontrole – Grupni intervju se lako može pretvoriti u anarhičnu i besmisleno diskusiju
- Teškoće u analizi podataka – Transkripte je teško napraviti, a i kada ih napravimo teško ih je procesuirati
- Veštine – Moderator mora da poseduje posebne veštine i iskustvo
- Heterogenost grupa – Razlike unutar grupa mogu da naprave velike probleme kako sa stanovišta izvoženja intervju, tako i sa stanovišta analize i donošenja zaključaka
- Organizacija – Neretko je teško formirati grupe u odnosu na postavljene kriterijume

- Diskusije mora da se vode u prikladnim prostornim uslovima

Obrada podataka dobijenih intervjuom se sastoji iz sledećih elemenata:

- Formiranje kodova – pisanje zabeleški
- Formiranje anličkih koncepata
- Pronalaženje reda unutar koncepata
- Izgradnja objašnjenja (obrazaca)
- Kretanje napred-nazad – Obrada nije linearan proces, moramo se stalno kretati od podataka do pojmova i obrnuto

Kodiranje je analitički postupak posredstvom kojih podaci bivaju sintetizovani, konceptualizovani i integrisani tako da formiraju teoriju. Kodiranje ima za cilj formiranje pojmova i kategorijam kao i u uspostavljanju konceptualnog reda između njih. Proces kodiranja je identifikacija i definisanje koncepata. Zahvaljujući postupku kodiranja iz podataka se pojavljuje klasifikacija fenomena ili njegovih aspekata.

“Otvoreno kodiranje” je inicijalni postupak posredstvom koga unosimo elementarni red u veliku količinu informacija. “Fokusirano kodiranje” je proces izbacivanja manje produktivnih i manje značajnih kodova i fokusiranje na manji broj ključnih selektovanih kodova.

Dobar kod treba da poseduje pet ključnih karakteristika:

1. Oznaku (labelu)
2. Definiciju teme na koju se odnosi
3. Opis u smislu kako da znamo da se pojavila određena tema
4. Opis bilo kakve kvalifikacije ili isključivanja u procesu identifikacije teme
5. Primmere, kako pozitivne tako i negativne, kako bi se eliminisala moguća konfuzija kada tražimo temu

Primer otvorenog kodiranja:

Muž otvorio privatnu firmu nakon što je izgubio posao	Moj muž je nakon propasti njegove firme otvorio jedno privatno preduzeće. Jerka sada završava studije, apsolvent je na pedagoškom fakultetu, ja sam na birou za zapošljavanje, jer firma u kojoj sam radila je otišla u stečaj tako da sam ostala bez posla. Me utim to mi nije u nekom ličnom iskustvu donelo ništa negativno, naprotiv mnogo čemu me naučilo i pokazalo mi je, i donelo neke stvari u mom životu, tako da možda u nekom osećanju ako bih se setila toga kako sam to zamišljala pre deset godina tu mogućnost da ostanem bez posla posle dvadeset i nešto godina rada, to bi mi se činilo strašno. Me utim, kad se sve to desilo, sve mi je to sad manje strašno i naprotiv ne bih sada ništa promenila u svemu tome, mislim da je to jedno divno iskustvo za mene, donelo mi je mnogo drugih stvari kojima sam počela da se bavim, za koje do tada nisam znala, nisam znala da postoje u meni interesovanja za sve to, tako da što se toga tiče radila sam inače u komercijali i posao mi je bio dosta dinamičan. Kontaktirala sam duž cele Jugoslavije, imala sam svuda puno poslovnih i ličnih prijatelja, i to mi je proširivalo moj život, ali eto sada mi prija i ova druga faza u kojoj se nalazim tako da znam da se to više na sličan način ne bi moglo vratiti, i to isto ne bih mogla raditi. Šta će mi život donositi u buduće? Ne znam..
Gubitak posla	
Novo pozitivno iskustvo	
Promena u percepciji	
Ideja sudbine	
Nova interesovanja	
Identifikacija sa prethodnim poslom	
Zadovoljstvo novim periodom u životu	
Nema želje za vraćanjem na staro	
Nema očekivanja u budućnosti	

Ka fokusiranom kodu:

Gubitak posla	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomska kriza sistema • Privatna inicijativa – muškarac • Promene na profesionalanom, i životnom planu • Pozitivan stav prema prošlosti, neizvesna budućnost • Identifikacija sa prethodnim poslom
Muž otvorio privatnu firmu	
Stečaj firme	
Novo pozitivno iskustvo	
Promena u percepciji	
Ideja sudbine	
Nova interesovanja	
Identifikacija sa prethodnim poslom	
Zadovoljstvo novim periodom u životu	
Nema želje za vraćanjem na staro	
Nema očekivanja u budućnosti	

Paralelno sa procesom kodiranja istraživač pravi i **beleške** u procesu izvođenja, i analize intervjua. Naime, proces kodiranja obezbeđuje istraživaču veliki broj ideja, tema i potencijalnih veza među pojavama. Zapisivanje ovih ideja u procesu kodiranja i elaboriranje samih ideja zove se **beleženje**. Beleške su istraživačevi tragovi analize, razmišljanja, interpretacije, pitanja i direktiva za dalju analizu podataka. Beleške se koriste za elaboraciju kodova i posredstvom ovih kodova direktno su povezani sa podacima. One omogućuju definicije i opise. Beleške, takođe, sumiraju potencijal za pojavljivanje mogućih veza između pojava. Beleške se mogu klasifikovati i kategorizovati na osnovu različitih kriterijuma.

Klasična tipologija:

- **Kodirane beleške** indiciraju labela za kodove, obezbeđuju informacije o značenjima i definicijama kodova i pružaju uvid u detaljne informacije dobijene od različitih tipova kodova
- **Teoretske beleške** elaboriraju konceptualna značenja, veze između pojmova, teorijske pretpostavke i sve ostale aspekte koji su teorijski relevantni.
- **Operacionalne beleške** se bave pitanjima meroda i procedura kao npr. pitanja kako su dobijeni podaci ili situacije koje su definisale generisanje podataka

Lofland & Lofland (1995) tipologija

- **Elementarne beleške** predstavljaju detaljan analitički opis nekog specifičnog pitanja
- **Sortirajuće beleške** se pišu u fazama kada se elementarne beleške analiziraju i kada identifikujemo ključna pitanja i varijable
- **Integrativne beleške** koriste sortirajuće beleške na način da artikulišu veze između ključnih fenomena i pojmova do kojih smo došli sortirajući beleške

Jedan od osnovnih zadataka kvalitativnih istraživanja jeste **identifikacija obrazaca**.

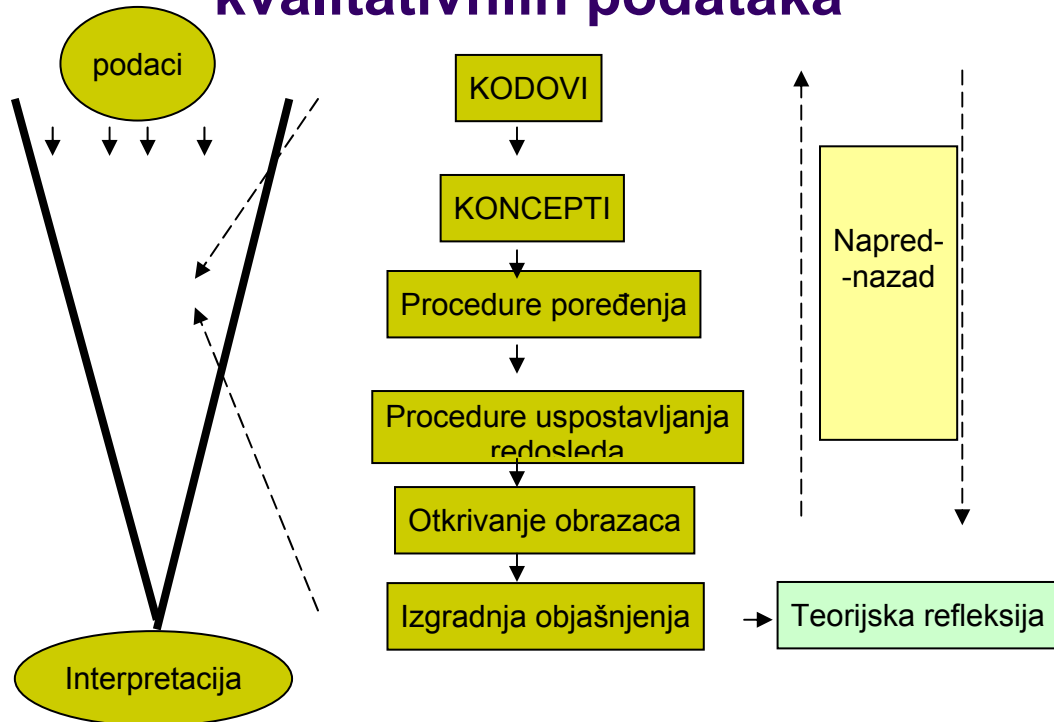
Pod obrascima podrazumevamo repeticiju određenih modela ponašanja koji se odvijaju u društvu, pri čemu možemo identifikovati uloge, procese, pravilnosti, socijalne situacije i zakonitosti u odnosima između aktera. U praksi postoje šest standardizovanih načina u procesu traganja za obrascima i to su:

- *Učestalost*: Koliko često se političko nasilje pojavljuje?
- *Magnituda*: Koji su nivoi nasilja? Koliko je ono brutalno?
- *Struktura*: Koji sve tipovi nasilja postoje (simboličko, verbalno, zastrašivanje...)
- *Procesi*: Da li postoji neki poredak unutar elemenata strukture?
- *Uzroci*: Koji su uzroci nasilja?
- *Posledice*: Kakve su posledice nasilja po žrtve?

Korisni saveti za analizu intervjuja:

- Pojmovi koji dolaze iz literature mogu biti korisni za analizu vaših podataka, poređenja i formiranja pretpostavki
- Poznavanje različitih teorija može povećati senzitivnost istraživača u procesu analize intervjuja
- Poznavanje filozofskih teorija može biti korisno za povedanje sposobnosti apstraktnog mišljenja i afirmaciji intuicije i inspiracije
- Voditi računa o diskursu i nivoima značenja
- Empatija i posvećenost problemu istraživanja je jedan od osnovnih uslova za uspešnu analizu intervjuja
- Dok s jedne strane istraživač mora da se uživi u problem, sa druge strane mora da zadrži distancu koja garantuje objektivnost
- Verujte u ishod i verujte u značaj istraživanja, jer će u suprotnom rezultati vaših analiza imati veoma mali domet

Uvođenje reda unutar kvalitativnih podataka

ANALIZA SADRŽAJA

U istraživanju društvenih i političkih procesa i pojava često se koristi metod poznat kao *analiza sadržaja*. Kao i sve ostale metode koje se koriste, i ovaj metod mora da uvaži ključne pretpostavke ili drugim rečima mora da ispuni određene kriterijume u svojoj primeni kako bi opravdao kvalifikaciju naučne metode. Drugim rečima, pre upotrebe ove metod istraživač je dužan da obavi sve procedure koje karakterišu strukturu naučnog istraživanja od teorijske konceptualizacije, preko operacionalizacije, do formiranja konkretnih indikatora. Naravno, ova procedura mora biti inspirisana preciznim istraživačkim pitanjem koje nam jasno ukazuje na to šta želimo da saznamo.

Nisu sva istraživačka pitanja pogodna za primenu metode analize sadržaja. U ovom pogledu, kao i u primeni ostalih istraživačkih procedura ključno je da se uspostavi odnos kompletnosti između teorije, istraživačkog pitanja i metoda. Činjenica je da je analiza sadržaja više nego adekvatna za osvetljavanje velikog broja društvenih i političkih pitanja kao npr.:

- Da li je politička kampanja prevashodno orjentisana na ličnost kandidata ili na politička pitanja koja su u fokusu?
- Kakav je uticaj poslanika u parlamentu na odluke Vlade?
- Da li mediji podržavaju neku jednu od političkih opcija u izbornom procesu?
- Kakva je politička i ideološka orjentacija partija koje učestvuju na izborima?
- Koji pogled na svet u književnosti je dominantan u Crnoj Gori u prvoj polovini XX veka?
- Na koji način su u umetnosti (u nekom periodu) predstavljeni muškarci a na koji žene?

Ovo su samo neka od pitanja koja imanentno po svojoj prirodi potražuju analizu sadržaja kao metod posredstvom kojeg bi se verovatno došlo do naučno verifikovanog odgovora. Postoje dva ključna kriterijuma koji su moraju ispuniti kako bi metod analize sadržaja mogao biti primenjen. Prvo, mora da postoji neki oblik **komunikacije** i drugo, ta komunikacija mora da se nalazi u nekom **fizičkom obliku**

(knjige, zapisnici, novine, časopisi, filmovi, slike itd.). Tako bi u najkraćem analiza sadržaja mogla biti definisana kao *analiza snimljene komunikacije između pojedinaca ili grupa* ili preciznije, pod **analizom sadržaja** *podrazumevamo sistematsko prebrojavanje, procenjivanje, interpretiranje i analizu materjalnih formi komunikacije između pojedinaca ili grupa.*

Budući da je komunikacija u epicentru, polazne osnova analize sadržaja mora biti procena svih relevantnih aspekata koji tu komunikaciju sačinjavaju. Prvo, to je **izvor**, tj. moramo prvo postaviti pitanja KO je odašiljalac poruke. Drugo, to je **primalac**, tačnije, moramo znati KOME je poruka upućena. Treće, to je sama **poruka**, koja odgovara na pitanja ŠTA je predmet komunikacije i koja ima svoju formu i svoj sadržaj, i četvrto to je **kanal**, tj. KAKO je poruka poslata, i koja u stvari predstavlja medij same poruke a koji određuje materjalnu formu u kojoj se poruka nalazi.

Sve poruke se mogu klasifikovati u tri kategorije obzirom na to KO ih šalje i KOME su upućene.

1. Poruke koje su nastale **iznutra** i upućene su **unutra** (npr. uputstva za partijske aktiviste koja se data od strane partijskog rukovodstva u toku kampanje)
2. Poruke koje su nastale **unutra** ali su usmerene ka **spolja** (npr. politička izjava rukovodstva partije koja je upućena svim glasačima)
3. Poruke koje su nastale nastale **spolja** i upućene su **spolja** (člana k u novinama koji je napisao novinar o nekoj političkoj partiji a upućen je svim glasačima)
4. Poruke koje su nastale **spolja** a upućene su **unutra** (članak u novinama upućen rukovodstvu neke partije)

Analizom sadržaja se mogu analizirati razni aspekti koji sačinjavaju istraživačko pitanje. Najčešće, predmet analize sadržaja su:

- stavovi

- ponašanja
- odnosi između pojedinaca i društvenih (političkih) grupa
- ideologije
- pogledi na svet
- odnos institucija i organizacija prema važnim društvenim i političkim pitanjima
- teme i problemi koji su prominentni u određenom vremenskom periodu

Tako npr, posredstvom analize sadržaja političkih izjava funkcionera možemo da ispitamo kakve stavove u odnosu na državnu ili privatnu svojimu ima SDP. Ili, na osnovu zapisnika sa sednica parlamentarnih odbora možemo da istražujemo ponašanje predstavnika naroda u parlamentu. Ili npr. posredstvom analize filmova možemo videti kakv je stav većinske populacije prema marginalizovanim društvenim grupama. Ili pak, možemo analizirati programe partija ne bi li identifikovali gde se one nalaze u postoru levo-centar-desno. Isto tako možemo analizirati književnost u Crnoj Gori od '90-tih do danas kako bi smo utvrdili koji pogled na svet je dominantan u periodu tranzicije. Možemo analizirati novinske članke kako bi utvrdili odnos Crkve prema državnim institucijama ili nekim važnim političkim pitanjima. Isto tako, možemo analizirati sve novinske članke (ili uzorkovane) u 2006. kako bi smo identifikovali koji su društveni problemi bili najučestaliji u tom periodu itd.

Da bi upotreбили analizu sadržaja kao metodu potrebno je, kao što smo rekli, da postoji **fizički nosioc poruke** kao što su novisnski članci, knjige, memorandumi, zapisnici, filmovi, poster, video-trake, snimljeni inervjui, web sajtovi, vladini dokumenti, fotografije, slike, reklame, govori, dnevници, pisma itd. Neki od ovih fizičkih nosioca poruke jesu pristupačniji (novinski članci npr.) a neki su manje pristupačni (lična pisma). Isto tako, analiza same poruke se unekoliko metodički razlikuje obzirom na njen oblik. Tako npr. različite su procedure za analizu fotografija od onih koje se koriste za analizu pisanih dokumenta. Međutim, metodološki, isti su principi i to je ono što analizu sadržaja definiše kao jedinstvenu metodu.

Prvi korak u primeni analize sadržaja mora biti **izbor i definicija populacije** koja je predmet naučnog interesovanja. Ovaj izbor u najvećoj meri određuje samo

istraživačko pitanje kao reper našeg naučnog interesovanja. Tako npr. naše pitanje može biti razvoj političkih ideja u bivšoj SFRJ u prvoj polovini '90-tih u književnosti. U ovoj situaciji možemo populaciju definisati kao sva književna dela nastala u ovom periodu, ili pak kao sve pisce koji su pisali u ovom periodu. Ili npr. ako hoćemo da analiziramo političku kampanju u dnevnim novinama, populaciju možemo definisati kao svi članci u političkim rubrikama, ili svi članci u svim rubrikama, ili pak članci u dnevnim (vs. nedeljnim i mesečnim) novinama itd. U svakom slučaju prilikom izbora populacije poruka važno je da izaberemo i ispoštujemo određene kriterijume. Ti kriterijumi su najčešće tip komunikacije, izvor i prijemnik poruke, lokacija, učestalost, distribucija i vremenski period komunikacije. Kriterijumi se uspostavljaju u direktnoj korespondenciji sa istraživačkim pitanjem koje smo postavili na početku.

Drugi korak je izbor slučajeva koje ćemo analizirati. U nekim situacijama moguće je analizirati 'sve' poruke koje su prihvatljive sa stanovišta izabranih kriterijuma. Ovo je naravno moguće samo u situacijama kada je broj ovih poruka ograničen i kada je fizički moguće sve njih obraditi u istraživačkom procesu. Npr. ukoliko bi analizirali političke poruke u crnogorskoj književnosti u poslednjoj deceniji XX veka, verovatno a bi uzeli u obzir sve napisane romane, jednostavno zato što ih nema tako mnogo i zato što ih je moguće u razumnom vremenskom periodu sve analizirati. Međutim, ako želimo da analiziramo poruke političkih partija u istom periodu, imajući u vidu broj i količinu ovih poruka, morali bi smo umesto da analiziramo 'sve' poruke da napravimo neku vrstu uzorka. Procedura uzorkovanja se u ovom pogledu ne razlikuje od one koju sprovodimo kada radimo anketno istraživanje. U ovoj situaciji, definisali bi medije (recimo dnevni novine) i po određenom kriterijumu napravili bi uzorak novina u tih deset godina o kojima je reč. Uzorak koji se najčešće koristi za potrebe analize sadržaja je slučajan ili sistematski slučajan uzorak. Međutim, postoje situacije kada je prihvatljivi i stratifikovan i klaster uzorak. U svakom slučaju, pri izboru slučajeva koje ćemo analizirati, procedura uzorkovanja je veoma često prisutna kada sprovodimo metod analize sadržaja.

Treći korak u primeni metode analize sadržaja jeste **izbor analitičke jedinice** tj. moramo napraviti izbor koja je to centralna jedinica koja je predmet našeg interesovanja i merenja. Ovde pre svega treba imati u vidu da nije nužno da postoji

identitet između 'jedinice analize' i 'jedinice posmatranja'. Tako npr. jedinica analize može biti politička partije a jedinica posmatranja pojedinci koji čine rukovodstvo partije. U praksi, **jedinica analize** u procesu analize sadržaja je jednostavno specifičan element ili karakteristika u datoj komunikaciji koji je predmet ispitivanja, brojanja ili procenjivanja. Najbazičniji element komunikacije je npr. **reč**. Tako izabrana reč može biti jedinica analize neke komunikacije. Npr. možemo ispitati koliko puta su partijski lideri u svojim govorima upotrebili reč 'mir' tokom rata '90-tih na prostoru bivše Jugoslavije. Najjednostavnije bi bilo da izbrojimo koliko je svaki lider puta u svojim govorima upotrebio ovu reč i da na osnovu toga kažemo koja se od partija najviše a koja najmanje zalagala za mir u ovom periodu. Za nešto potpuniju analizu, bilo bi potrebno meriti i prisustvo alternativnih reči (rat npr.), ali i onih koje imaju isto značenje (kompromis ili bratsvo i jedinstvo npr). Konačno, u datom primeru morali bi da analiziramo još dva elementa, prvo, 'značenje' koje se pridaje ovoj reči (mir kao socijalni mir, ili mir kao odsustvo ratne opcije, ili kao mir između nacija ili vera itd.) i 'kontekst' u kome se ova reč upotrebljava (npr. jedan insert iz političkog govora: "Mi jesmo za mir, ali nismo za mir po svaku cenu. Mi se zalažemo za mir koji podrazumjeva pravedno rešenje za naš narod. To je rešenje koje želimo mirnim putem da ostvarimo. Međutim, pravda ima veću vrednost od samog mira. Prema tome ako ne možemo mirnim putem, mi ćemo samostalnost pravde radi da ostvarimo i drugim sredstvima").

Jedinica analize često može biti **tema** a ne pojedinačna reč. Tema predstavlja specifičan oblik kombinacije reči i ideja i sadržana je u frazama rečenicama i paragrafima. Neke od tema koje mogu biti predmet analize sadržaja su *problem izbeglica* ili *zdravstvena politika* ili *nacionalna država* itd. U ovoj situaciji procedure je slična kao i kada je jedna reč analitička jedinica. Najjednostavniji način obrade bio bi brojanje koliko puta je neka od tema zastupljena u recimo novinskim člancima. Međutim, i u ovoj situaciji veoma je važno analizirati *značenja* koja se vezuju za temu i *kontekst* u kojoj se tema pominje. Značenja mogu biti pozitivna ili negativno u osnovi, ali takođe mogu da sugerišu i ukazuju na neka kvalitativna svojstva teme (recimo restriktivna zdravstvena politika). Kontekst bitno određuje smisao i specifičnu težinu teme. Jedna je stvar ako se zdravstvena politika kao tema pominje iz

manipulativnih razloga pri čemu je poruka upućena određenim društvenim kategorijama kojima je to pitnaje važno, a druga je stvar ukoliko je zdravstvena politika jedan od ključnih elemenata političke kampanje neke od partija.

Aalitička jedinica često može biti **ajtem** tj. fizički nosioc komunikacije u celini, npr. jedna knjiga u celini, ili svi govori kandidata za predsednika u jednoj političkoj kampanji. U ovoj situaciji se dakle analizira jedna celina, a ne posebna reč ili tema. Prema tome ne postoji neka posebna karkateristika koja je predmet istraživanja u okviru komunikacije, već se neka celina komunikacije analizira u svim pojedinim aspektima. Ovaj tip analize je pogodan kada želimo da odgovorima na neka konkretna pitanja, npr. Zašto je Milo Đukanović odbio premijersko mesto nakon pobede na izborima. Možemo u ovom kontekstu analizirati sve govore i izajve koje je dotadašnjoj premijer uputio, a po mogućstvu i stenografske beleške iz internih izvora i dati odgovor na ovo pitanje. U ovoj situaciji analiza je usmerena na sve izjave ovog tipa jer je tek na ovaj način moguće dati precizan odgovor na postalvjeno pitanje.

Četvrti korak jeste **pikupljanje materjala** (fizičkih nosioca poruke) i njegova priprema a proces analize. U ovoj fazi najpre je potrebno striktno primeniti kriterijume koji su postaljeni za izbor analitičkih jedinica, i/ili proces uzorkovanja i po datim kriterijumima prikupiti empirijski materjal. Takođe, u ovoj fazi je potrebno izvršiti **klasifikaciju i sistematizaciju** prikupljenog materjala, i za ovu svru potrebno je svakako poštovati metodološke principe na kojima sistematizacija i klasifikacija kao procedure počivaju. Kao ishod ove procedure, sav materijal biva klasifikovan po nekom kriterijumu a uobičajeni kriterijumi su datumi, tip poruke, tip medija, unutra-spolja onos i veličina (dužina poruke). Konačno u ovoj fazi, materjal je neophodno pripremiti za izvvođenje same analize, a ova procedura najčešće odrazumeva da se materjal prebaci u digitalnu formu (ukoliko to nije slučaj u izvornom obliku). Ovo zato što sama analiza materjala zahteva transkript materjala ili pak drugi oblik digitalizacije kada je reč o porukama vizuelnog tipa.

Peti korak jeste **sama analiza sadržaja poruka** koje su izabrane klasifikovane i date u digitalnom obliku. U procesu analize sadržaja razlikuju se dva osnovna pristupa a to su supstancialna i strukturalna analiza sadržaja

Supstancialna analiza sadržaja je bazirana na analizi reči, tema i ajtema koji su fokusirani na samu supstancu tj. sadržaj komunikacije. U procesu same analize, kada je o ovom tipu analize sadržaja reč, prvi korak jeste formiranje **rečnika** na osnovu kojeg definišemo svaku pojedinačnu observaciju koju podvodimo pod definisane kategorije. Tako npr. možemo analizirati udžbenike iz istorije u Srbiji kako bi uvideli odnos prema Hrvatskoj koji postoji u vremenu kada su udžbenici pravljeni. U analizi samih sadržaja udžbenika moramo kao jedinice observacije uzeti i reči koja imaju skrivena značenja dakle, ne samo reč srpski vojnici, nego i reč četnici, agresori, snage srpskog režima itd. Sve ove reči bi predstavljale jedinice observacije koje spadaju u jednu kategoriju a to je 'srpska vojska'. Neretko supstancialna analiza sadržaja mora da se usmeri ne samo na one observacije koje postoje nego i na one koje ne postoje. Tako npr. u udžbenicima srednje škole u Palestini, jednostavno nema Izrale na mapi već je ovo područje obojeno zelenom bojom, a isto tako Tel Aviv kao grad ne postoji na ovim mapama. Ovo odsustvo takođe može biti veoma indikativno sa stanovišta odnosa između dve države. Analiza sadržaja mora imati u vidu i komparativne razlike koje mogu postojati u analizama istih sadržaja, i ovakav pristup veoma često daje vredne informacije o prirodi političkih odnosa. Tako npr. ako se uzmu nacrtane granice između Srbije i Hrvatske iz udžbenik geografije u Hrvatskim udžbenicima i te iste granice iz udžbenika u Srbiji, može se videti drastična razlika, i ovo govori veoma mnogo o političkim odnosima između dve države.

Poseban problem analize sadržaja jesu *skrivena značenja*. Ukoliko bi se analiza usmerila samo na **manifestna** značenja, neretko bi analiza bila nepotpuna, neprecizna i nedоследna. Upravo je ovo razlog da se u procesu analize sadržaja posebno mora voditi računa o skrivenim tzv. **latentnim** značenjima. Dakle, pod manifestnim značenjima podrazumevamo ona koja se nalaze na 'površini' i koja se kao takva mogu lako identifikovati i analizirati. Sa druge strane, latentna značenja su skrivena, nisu tako očita a jesu data u poruci i ostvaruju efekat u komunikaciji koji je namenjen. Ova značenja se u zdravorazumskoj komunikaciji kvalifikuju kao 'čitanje između redova'. Svaka poruka i komunikacija sadrži neka a postoji komunikacija koja je krcata latentnih značenja. U ovom pogledu, analiza sadržaja ulazi u kritičnu fazu i njeni

rezultati u velikoj meri zavise od sposobnosti istraživača tj. onog koji vrši analizu sadržaja. Pod sposobnostima istraživača se najčešće podrazumeva:

- opšte obrazovanje
- individualne sposobnosti
- poznavanje problema
- motivacija

Najveći problem kada je reč o skrivenim značenjima jeste situacija kada iz istraživačkih naloga moramo da izvršimo *evaluaciju*, tj. kada moramo da ova značenja kvalifikujemo kao dobra ili loša, za ili protiv, levo-desno isl. Neretko je nužno izvršiti kvalifikaciju i sa stanovišta intenziteta (mnogo, srednje, malo, nema isl.). U ovim situacijama neophodno je uspostaviti jasnu vezu između kvalifikacije koja je data i empirijske evidencije koja tu kvalifikaciju opravdava. Npr. ako analizom medija u kampanji utvrdimo da neke dnevne novine podržavaju kandidata, to se manifestno može utvrditi analizom značenja koloni koje su afirmativne u odnosu na datog kandidata i odsustvo kritičkih koloni. Međutim, latentno to je moguće utvrditi na način što se kolone kritički odnose prema problemu kriminala i korupcije ne pominjući kandidata a u isto vreme je borba protiv kriminala i korupcije ključna poluga u izbornoj kampanji kandidata. U ovom primeru bi za svaku od jedinica observacije morali, mimo klasifikacije manifestno-latentno, da damo i ocenu intenziteta, dakle, stepen u kome je podrška kandidatu data (malo, mnogo, srednje itd.).

No, bilo da je reč o manifestnim ili latentnim sadržajima, analiza sadržaja zasniva se na **kodiranju**, a kodiranje je proces transformacije sirovog materijala u standardizovanu formu koja je odgovarajuća za kompjutersku obradu. U osnovi, kodiranje je identično kao i kada je reč o obradi transkripta koji se dobijaju intervjuima, i oni se kreću od otvorenih do preciznijih kodova, pri čemu je krajnji reper, koncept ili kategorija koja je rezultanta procesa teorijske konceptualizacije i operacionalizacije.

U realizaciji supstancionalne analize sadržaja, jedna od često primenjivanih tehnika jeste **upoređivanje parova**. Upoređivanje parova se realizuje tako što se izaberu suprostavljene izjave koje se procenjuju od većeg broja *evaluatora*. Tako npr. izaberu se izjave 1,2,3,4,5 i svaka sa svakom se upoređuje, na način što svaki evaluator ocenjuje koja je reč ili fraza intenzivnija kada se uporede izjava 1 sa izjavom 2,3,4 i 5, zatim izjava 2 naspram izjava 3,4, i 5 itd. Što je veći broj evaluatora, veća je i pouzdanost merenja. Kao ishod za svaki iskaz se može meriti aritmetička sredina koja se sastoji iz svih procena svih sudija. Što je veća srednja vrednost, to je dati iskaz intenzivniji u aspektu značenja koji je bio predmet procenjivanja. Problem sa ovom tehnikom je *arbitrarnost* ili drugim rečima, krajnji rezultat u osnovi zavisi od individualnih procena evaluatora. Problem je utoliko izraženiji ukoliko su procene evaluatora od jedne do druge za isti par veoma različite. Takođe, postoji problem validnosti u smislu uspostavljanja jasne i nedvosmislene veze između iskaza i procene.

Strukturalna analiza sadržaja predmet naučnog interesovanja nije *šta* je rečeno već *kako* je rečeno. Ova tehnika je usmerena na strukturalne elemente komunikacije koje su relevantne u pogledu odgovora na istraživačko pitanje. Tako npr. u procesu realizacije strukturalne analize sadržaja možemo se baviti analizom koja količina vremena je posvećena u elektronskim medijima nekom specifičnom političkom pitanju. Ili npr. koliki broj kolumni u novinskim člancima se posvećuje političkoj temi koja je predmet našeg interesovanja. Ili još preciznije, kolika je površina fotografija u dnevnim novinama, ili npr. koliku površinu zauzimaju naslovi koji se bave nekim specifičnim temama itd.

U svim gore navedenim situacijama primenom strukturalne analize sadržaja mi smo pre usmereni na formu ili ti strukturu određenog sadržaja nego li na sam sadržaj i njegovu tematiku. U ovoj situaciji je tema ili ajtem manifestnog tipa i kao takva ne traži posebnu pažnju (očita je), predmet merenja je neki strukturalni aspekt u kome se tema ili ajtem nalaze. U tome se ogleda i osnovna prednost strukturalnog pristupa, naime, ne postoji problem validnosti sa skrivenim i protivrečnim značenjima, te je saznanja do kojih se dolazi analizom mnogo jednostavnije potkrepiti empirijskim dokazima a time jasno i nedvosmisleno ispoštovati epistemološki princip

proverljivosti. Evo kako izgleda npr. jedna matrica za strukturalnu analizu sadržaja, pri čemu je predmet analize zastupljenost jedne partije u pisanim medijima:

ID	Tip članka	Datum	Tema	Preferencija	Učestalost	Grafika	Naslov	Sadržaj	Broj kolurni	Površina u cm

Pri tom pod ID sledi koding shema za novine (npr. 1 = Vijesti, 2 = DAN itd.); tip članka (1 = izveštaj, 2= autorska kolumna itd.); tema (1 = socijalna politika, 2 = spoljna pilitika itd.) itd.

Osnovna prednosti strukturalnog u odnosu na supstancijalni pristup jesu:

- jednostavnost
- funkcionalnost
- veći stepen validnosti i pouzdanosti nalaza
- ekonomičnost u novcu i vremenu
- niži stepen znanja i veština istraživača

U praksi supstancijalni i strukturalni pristup ne moraju se međusobno isključivati, već ih je moguće sprovesti komplementarno za ispitivanje istog istraživačkog pitanja. U ovoj situaciji, dobijeni rezultati i nalazi mogu imati povećan stepen validnosti i pouzdanosti, ili pak ukoliko nisu u skladu, mogu dovesti do preispitivanja nalaza do kojih smo istraživanjem došli.

Šesti korak u primeni metoda analize sadržaja jeste **donošenje zaključaka** i njihovo kritičko preispitivanje. U ovom procesu se sumiruju sva saznanja i nalazi i uz elemente kreativnost se dolazi do interpetacije svih analiza i donose zaključci. Pri

tom je neohodno sve zaključke više puta preispitati i odmeriti, kako ne bi imaginacijom nadomestili praznine u empirijskom sadržaju na osnovu koga dolazimo da samih zaključaka. U tom pogledu, ključno je da za svaki od zaključaka imamo sistematizovanu empirijsku evidenciju kako bi smo obezbedili proverljivost samih zaključaka i na taj način izvršili njihovu validaciju.

Prednosti i nedostaci analize sadržaja

Ključna prednost analize sadržaja jeste **ekonomičnost** ove metode kako sa stanovišta vremena tako i sa stanovišta novca. Dolaženje do materijala koji je odgovarajući za analizu sadržaja je u najvećem broju slučajeva jednostavno i jeftino za razliku od recimo anketnog istraživanja koje je skupo i extenzivno.

Druga prednost je **bezbednost** i **proverljivost**. Naime, ukoliko želimo da preispitamo naše nalaze, relativno je jednostavno ponoviti procedure i utvrditi da li su oni zaista onakvi kakvim mi tvrdimo da jesu. Isto tako, ukoliko neko želi da proveriti naše zaključke, može to postići analizom pripremljenog materijala čime je obezbeđena proverljivost kao važan epistemološki kriterijum. Nasuprot, ukoliko se žele proveriti nalazi anketnog istraživanja procedura bi bila veoma složena i skupa a pitanje da li je uopšte moguća obzirom na protok vremena između dva istraživanja koje uvek utiče na rezultate.

Treća prednost je **prilagodljivost**, naime, mi se možemo orjentisati na određeni vremenski period, ili na neku specifičnu temu koja se nalazi u formi komunikacije. Samo istraživačko pitanje možemo prilagođavati sadržaju koji je predmet analize.

Četvrta, i veoma važna prednost analize sadržaja, jeste **odsustvo uticaja istraživača**. Naime, u procesu analize sadržaja mi nismo pripremili posebne instrumente posredstvom kojih prikupljamo podatke od ispitanika, a u ovoj situaciji uvek postoji mogućnost da u samom istraživačkom procesu oblikujemo predmet saznanja. Naprotiv, materijal koji se koristi u analizi sadržaja postoji nezavisno od samih istraživača, pa je prema tome kriterijum **objektivnosti** moguće dostići u značajno većoj meri.

Analiza sadržaja svakako ima i određene nedostatke. Prvo, to je uslov da komunikacija koja je predmet analize mora biti data u nekoj **fizičkoj formi**. Sasvi me jasno da mimo ove forme postoji komunikacija koja može biti jednako važna ili čak važnija, ali da ista nije zapisana, snimljena tj. nije prenesena u fizičku formu koja omogućuje analizu.

Drugi, i verovatno ključni, nedostatak je problem **arbitrarnosti**, naime, analiza sadržaja počiva na arbitrarnom kodiranju u procesu evaluacije izvesnog sadržaja i u tom smislu uvek se može postaviti pitanje da li je dati sadržaj adekvatno procenjen i kodiran što bitno dovodi u pitanje pouzdanost zaključka. Praksa je u tom pogledu pokazala da različiti evaluatori jedan isti sadržaj različito procenjuju.

Sledeći problem jeste **kontekstualnost**, naime jedan isti iskaz ima potpuno različiti smisao obzirom na kontekst u kome je dat. Sam kontekst se mora analizirati, ali u svakom slučaju on ima više nivoa, civilizacijski, društveni, politički, mikrosocijalni itd. Npr. jedan isti iskaz o ratu ima potpuno drugačiju konotaciju u vremenu kada rat traje i onda kada prestane. Ili ti iskaz o marksizmu je imao jedan smisao ako je dat '80-tih ili '90-tih godina itd.

Veliki problem analize sadržaja jesu **latentna** značenja u poruci. Ona su jednako važna, ako ne i važnija od manifestnih, a nikad anije lako uspostaviti korespondenciju između njih i empirijskog materijala koji ih pravdava, jer su šama značenja skrivena 'iza' reči i iskaza.

Konačno, jedan od problema analize sadržaja jesu **semantički nivoi** koje poruka sadrži. Ovo posebno važi za političke iskaze, koji gotovo uvek imaju više nivoa značenja i kom god novou da se obratimo u procesu analize mi ćemo biti u pravu, ali se postavlja pitanje da li smo iscrpeli analizu time što smo identifikovali jedan ili nekoliko od svih novoa.

Sve u svemu, analiza sadržaja je jedna veoma korisna metoda koja je u širokoj upotrebi naročito u analizi političkih pojava i procesa, prvenstveno zbog toga što je komunikacija u samoj prirodi političkih procesa. Politički naučnici, novinari, diplomate, socijalni radnici i ostali, moraju pre ili kasnije da se bave analizom nekog

oblika komunikacije, a ako je već tako mnogo je bolje da se to radi poštovanjem standardizovanih na nauci zasnovanih procedura nego anarhično i arbitrarno.

Bešić Miloš

Veselin Pavićević

ANALIZA SLUČAJA No 1

MERENJE SOCIJALNE/ETNIČKA DISTANCA U CRNOJ GORI

Uvodne napomene

Društveni život, kao primarna stvarnost pojedinaca koji taj društveni život izgrađuju, predstavlja u biti mrežu odnosa između pojedinaca. Pojedinci, članovi društva, nisu usamljene individue već pripadaju određenim društvenim grupama, koje predstavljaju rezultat društvenog grupisanja po različitim osnovama. Svaki konkretan totalitet ima svoju istoriju, kulturu, oblike socijalne organizacije, stratifikacijske mehanizme i čitav niz ključnih i akcidentalnih mehanizama koji su odgovorni za društveno grupisanje. Isto tako, odnosi između pripadnika različitih društvenih grupa mogu biti različiti. U neizdiferenciranom društvu, hipotetički, svi pojedinci bi bili pripadnici jedne bazične društvene grupe, ili drugim rečima ključna odlika ovog društva bila bi 'istost' između njenih članova. Moderno društvo je, međutim, iziferencirano po čitavom nizu kriterijuma. U modernom društvu sociološki primarno razlikujemo pripadnike različitih klasa, različitih slojeva i interesnih skupina koje se nalaze međusobno u različitim odnosima. Takođe, društvo je neretko diverzifikovano po različitim kulturološkim i istorijskim kriterijumima, naime, na ovaj način razlikujemo pripadnike različitih nacionalnih i religijskih skupina. Drugim rečima, zahvaljujući diferencijaciji koja karakteriše moderno društvo, postojanje, i odnosi između različitih društvenih grupa (skupina) posebno je važno pitanje. Takođe, odnosi između ovih društvenih grupa i pojedinaca koji te grupe sačinjavaju mogu biti različiti. Tačnije, oni mogu biti manje ili više 'bliski', tolerantniji ili manje tolerantni itd. Razlozi za socijalnu koheziju ili pak socijalnu dezintegraciju mogu biti različiti i oni se kreću u dijapazonu od istorijskih premisa, preko vrednosnih i ideoloških razlika do određenih mikro-socioloških uslova. Prema tome, pozadina problema društvenog grupisanja jeste opasnost od međugrupnih konfilkata i društvene dezintegracije, ili drugim rečima, u

uslovima kada postoje značajne sociološke i kulturološke razlike između društvenih grupa, postoji latentna opasnost od gubljenja mehanizama socijalne kohezije koji su ključni za funkcionisanje čitavog društva kao totaliteta.

U tom svetlu, jedan od važnih zadataka društvene nauke jeste utvrđivanje odnosa između društvenih grupa, odnosno pripadnika koji te grupe sačinjavaju. Ti odnosi se u realnom društvenom životu pojavljuju kao spremnost na uspostavljanja manje ili više bliskih odnosa sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Upravo je ovo ključna ideja za pojam 'socijalne distance'. Kada govorimo o socijalnoj distanci, mi prvenstveno podrazumevamo 'meru' odnosno 'stepen' u kome se određene socijalne grupacije distanciraju jedni od drugih u društvenom prostoru, odnosno stepen u kome su pripadnici jedne grupe spremni da uspostavljaaju konkretne odnose sa pripadnicima drugih grupa. Kriterijumi za (ne)prihvatanje pripadnika drugih društvenih grupa jesu 'stavovi' koje pripadnici jedne društvene grupe imaju prema drugim društvenim grupama. Sami stavovi su ezultanta velikog broja društvenih faktora na kojima su zasnovani, kao takvi predstavljaju dispozicije tj. odlikuje ih određena čvrstina zasnovana kako na znanjima tako i na emotivnim i voljnim sadržajima. Svaki stav, u osnovi, predstavlja 'uverenje' koje počiva na mehanizmu simplifikacije i stereotipne percepcije. Ovo su ključni razlozi usled kojih između društvenih grupa postoje prilično 'solidni' (čvrsti i dugotrajni) stavovi koji određuju prirodu i dubinu komunikacije i odnosa između društvenih grupa.

Etnička distanca

Etnička distanca je samo jedan od oblika socijalne distance, tačnije, etnička distanca jeste socijalna distanca u situaciji kada su referentne društvene skupine etničke zajednice. U višenacionalnom društvu, etnička distanca je posebno važna, jer njenim merenjem se može utvrditi nivo socijalne kohezije i mogućnost potencijalnih konflikata na nacionalnoj osnovi. Merenje etničke distance nije novijeg datuma. Kao istraživačku platformu, merenje etničke distance prvi je definisao američki sociolog

Bogardus¹⁰ a soncept i operacionalna platforma koju je on definisao i danas je u osnovi ostala ista. Metodološki, ključna ideja merenja etničke distance jeste sistem dvovalentnih pitanja, pri čemu svako sledeće pitanje predstavlja veći stepen 'bliskosti' sa stanovišta potencijalnih odnosa između pojedinaca koji pripadaju različitim društvenim grupama. Ajtemi su sistematski dati na način da u nekoliko (7-9) pitanja pripadnici jedne društvene grupe izražavaju 'bliskost' odnosno 'distancu' sa pripadnicima drugih društvenih grupa. Princip je da ispitanici u istraživanju prihvataju ili odbijaju socijalne veze sa pripadnicima neke od etničkih skupina. Na taj način svi ajtemi sačinjavaju jedinstvenu (Bogardusovu) skalu, koja izražava kumulativno odnos između pojedinih etničkih skupina. U originalnoj verziji Bogardusova skala je imala 7 pitanja¹¹. Kasnije, brojni istraživači su modifikovali Bogardusovu skalu uvodeći nove, ili drugačije ajteme. Modifikacija Bogardusove skale se pokazala nužnom zato što je svako društvo u kulturološkom smislu specifično, tj. socijalni relati koji definišu 'bliskost' iz kulturoloških razloga mogu biti drugačiji. Na prostoru bivše Jugoslavije, istraživanje etničke distance prvi put su realizovali Rot i Havelka (1973)¹² i oni su koristili modifikovanu Bogardusovu skalu koja se sastoji iz sledećih ajtema:

1. Da stalno živi u mojoj Republici
2. Da stanuje u mom susedstvu, u istoj zgradi ili ulici
3. Da se družim s njim kao sa prijateljem
4. Da moja sestra (brat) stupi u brak
5. Da ja stupim u brak
6. Da mi bude pretpostavljani na poslu
7. Da ima rukovodeći ili neki drugi važan položaj u mojoj Republici

Merenje etničke distance u Crnoj Gori

¹⁰ Bogardus, Emory S. (1925b). Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299-308.

¹¹ (1) Blisko srodstvo putem braka, (2) članstvo u klubu, (3) sused u ulici, (4) rad u istom zanimanju, (5) državljanstvo, (6) samo kao posetilac zemlji, (7) isključenje iz zemlje; Bogardus je merio distancu Amerikanaca prema četiri etničke skupine.

¹² Rot, N., Havelka, N., (1973): *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju i IDN, Beograd.

U Crnoj Gori etnička distanca je merena više puta u relativno skorijem periodu. Rezultati merenja koji su pred Vama predstavljaju poslednje merenje etničke distance koje je realizovano 2004. godine¹³. Za ovu svrhu korišćena je modifikovana Bogardusova skala koja se sastoji iz devet ajtema¹⁴:

1. Da stalno živi u mojoj državi
2. Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)
3. Da mi bude saradnik na poslu
4. Da mi bude prijetpostavljeni na poslu
5. Da bude vaspitač mojoj djeci
6. Da se s njim družim i posjećujem
7. Da ime rukovodeći položaj u mojoj državi
8. Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima
9. Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece

Istraživanje iz 2004. godine na osnovu kojeg prezeniramo rezultate merenja etničke distance, je ouhvatilo i merenje vrednosnih orijentacija u Crnoj Gori. Istraživanje je pokazalo da između stavova o etničkim skupinama i vrednosnih orijentacija postoji uslovljenost, ili drugim rečima da stavovi prema pripadnicima različitih etničkih skupina jesu sastavni deo šire strukture stavava koji proističu iz vrednosnih orijentacija. U istraživanju vrijednosnih orijentacija mi smo se usmerili na tri ključne dimenzije a to su **tradicionalizam, etatizam/egalitarizam i građanska svijest/liberalizam**. Svaka dimenzija je metodološki operacionalizovana u odgovarajuću skalu a svaka skala se sastoji od većeg broja tvrdnji (iskaza) koje su manje više identične tvrdnjama koje se koriste u većem broju naučnih istraživanja ovog tipa. Same tvrdnje prijedstavljaju petostepene ordinalne skale Likertovog tipa,

¹³ Cetar za Demokratiju Ljudska Prava (CEDEM), *Vrijednosne orijentacije i etnička distanca*, Maj 2004, Podgorica

¹⁴ Kuzmanović, B je ovu skalu prvi put primenio u Crnoj Gori (2001): *Etnička distanca u Crnoj Gori*, u Djukanović, B., Kuzmanović, B., Lazić, M., Bešić, M., *Nacija i Država*, CID, Podgorica.

kako je to i uobičajeno za istraživanje vrijednosti. Izbor ovih vrijednosnih orijentacija nije nimalo slučajan.

Tradicionalizam kao vrijednosna orijentacija je logičan izbor obzirom na činjenicu da je slom realnog socijalizma doveo do snažnog procesa retradicionalizacije društva. Ovo nije samo slučaj sa Crnom Gorom, već gotovo sa svim društvima u tranziciji.

Egalitarizam/Etatizam jesu zapravo dvije vrijednosne orijentacije u teorijskom smislu. Međutim, ukupna istraživačka praksa je pokazala da ove dvije orijentacije doista čine jedan amalgam, te je prema tome osnovni empirijski zahtev da se ove dvije vrijednosti u metodološkom smislu istražuju kao jedna celina. Analitički, ove vrijednosti predstavljaju ‘ostatak’ iz perioda realnog socijalizma, obzirom da su egalitarizam i etatizam veoma važni elementi ideologije socijalističkog društva.

Konačno, liberalizam/građanska svijest predstavlja vrijednosnu orijentaciju koja se u teorijskom smislu nalazi na drugom polu u odnosu na tradicionalizam s jedne, i etatizam/egalitarizam s druge strane. Liberalistička vrijednosna orijentacija predstavlja inovaciju u strukturi društvene svijesti i u isto vrijeme indikator stepena svih društvenih promena koje nastaju u periodu društvene transformacije. Tako se prisustvo/odsustvo ove vrijednosne orijentacije treba posmatrati u kontekstu svih napora da se prijevaziđe retradicionalizacije društva s jedne, kao i socijalistička revindikacija s druge strane. Metodološki, sve tri vrijednosne orijentacije su tretirane potpuno ravnopravno, tako da nema nikakvih sumnji da su rezultati koje smo dobili objektivni, ili tačnije, sve vrijednosne dimenzije su imale jednak metodološki tretman.

Instrument

Da li biste željeli da oboje ovih etničkih grupa ...	trajno žive u vašoj zemlji	žive u vašem susjedstvu, u istoj zgradi ili ulici	budu vaše kolege ili saradnici na poslu	budu vama pretpostavljeni na poslu	Budu vaspitači vašoj djeci	budu vaši prijatelji ili se s njima družite	budu vodeći političari u zemlji	postanu vaši srodnici na osnovu braka	bude vaš supružnik (ako biste sklapali – ili ponovo sklapali – brak)
Srbi	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Crnogorci	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Muslimani	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Bošnjaci	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Romi	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Hrvati	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Albanci	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Italijani	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Njemci	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Amerikanci	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE
Rusi	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE	DA NE

Rezultati merenja etničke distance u Crnoj Gori

Istraživanje je obavljeno u periodu od 15. do 23. maja 2004. Primijenjen Cedem-ov, standardni dvoetafni stratifikovani uzorak. Ukupno je anketirano 1005 ispitanika iz 9 opština: Pjevalja, Berana, Bijelog Polja, Podgorice, Nikšića, Cetinja, Herceg-Novog, Bara i Ulcinja.

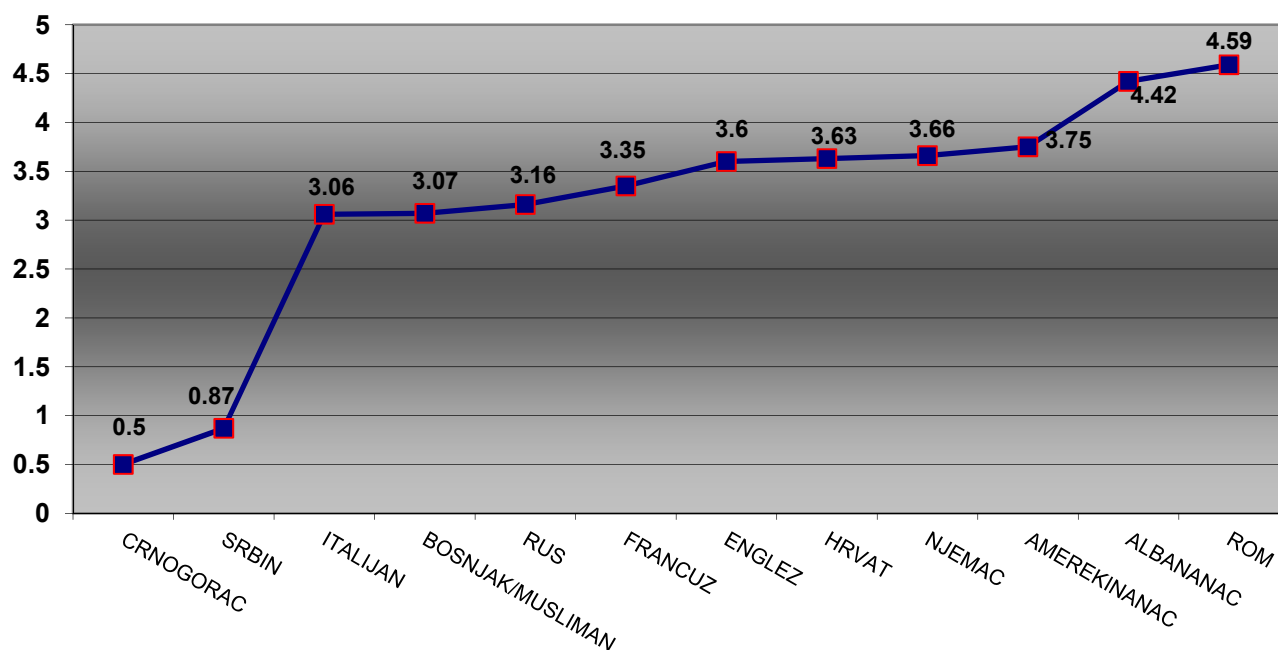
Najjednostavniji način merenja etničke distance jeste utvrđivanje ukupnog broja pozitivnih (da) odgovora ispitanika na postavljena pitanja (tabela 1).

Tabela 1 Ukupna etnička distanca – opšta distribucija u % “DA” odgovora

Tvrđnje	Crnogor	Srbin	Bošnjak	Albanac	Hrvat	Rom	Amerik	Francuz	Rus	Njemač	Englez	Italijan
Da stalno živi u mojoj državi	97,9	95,6	83,4	69,0	75,2	77,9	64,7	72,0	75,3	66,2	67,5	76,6
Da stanuje u mom susjedstvu (u istoj zgradi ili ulici)	97,1	94,5	77,3	60,9	70,4	63,3	65,3	72,8	75,7	67,4	68,0	76,7
Da mi bude saradnik na poslu	96,7	93,7	80,0	63,3	72,9	61,8	69,9	74,1	76,3	72,4	71,3	78,1
Da mi bude prijetpostavljeni na poslu	93,5	88,3	63,3	48,9	56,6	45,8	58,3	61,4	62,9	58,9	58,9	63,6
Da bude vaspitač mojoj djeci	92,7	87,2	57,9	43,3	51,7	39,3	50,5	54,9	56,2	52,6	53,5	57,2
Da se s njim družim i posjećujem	97,4	95,3	79,8	60,6	70,5	57,0	69,2	75,0	77,6	70,0	70,4	78,8
Da ime rukovodeći položaj u mojoj državi	95,1	82,6	52,7	39,3	44,4	35,7	36,8	38,5	41,1	38,4	36,6	40,0
Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima	87,4	83,2	44,6	30,8	42,8	23,1	52,2	55,0	56,5	51,4	51,2	58,6
Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili braka djece	84,8	79,8	38,8	24,9	35,3	17,7	45,7	47,6	49,0	43,9	44,8	51,5

Ukoliko izračunamo ukupnu distancu preko devetostepenog skora dobijamo koeficijente za svaku skupinu, pri čemu sam koeficijent izražava ukupnu distancu koja postoji prema svakoj pojedinoj etničkoj skupini. Evo prikaza:

Grafikon 1 Ukupna etnička distanca

Prema tome, prema Crnogorcima je najmanja distanca (oni su većinska nacionalna skupina), ali odmah uz njih su i Srbi, ili može se reći da u trenutku kada je istraživanje realizovano nije postojala etnička distanca prema Srbima. Dalje se vidi redosled od Italijana do Roma, prema kojima je najveća distanca. Treba primetiti da su razlike između Italijana, Bošnjaka i Rusa male, a isto tako, razlika u distanci od Francuza do Amerikanaca nije velika, dok se Albanci i Romi izdvajaju po visokoj distanci.

Ukoliko pak umjesto totalne distance analiziramo međuetničku distancu (tabela 2) može se videti da su Crnogorci su najnetolerantiji prema Romima a zatim prema Albancima dok prema Srbima iskazuju veoma malu distancu. Srbi posle Albanaca iskazuju najveću distancu prema Amerkancima, a tek zatim prema Englezim i Romima. Treba uočiti da je ukupna distanca Srba prema gotovo svima veća u odnosu na sve ostale nacije. Nacionalne manjine su u pricipu tolerantije, ali treba obratiti pažnju na Bošnjake koji iskazuju relativno visoku distancu u odnosu na Albance (interesantno) i zapadnjake. Hrvati su generalno najtolerantiji a Muslimani iskazuju najveću distancu prema Rusima.

Tabela 2 Medunacionalna distanca

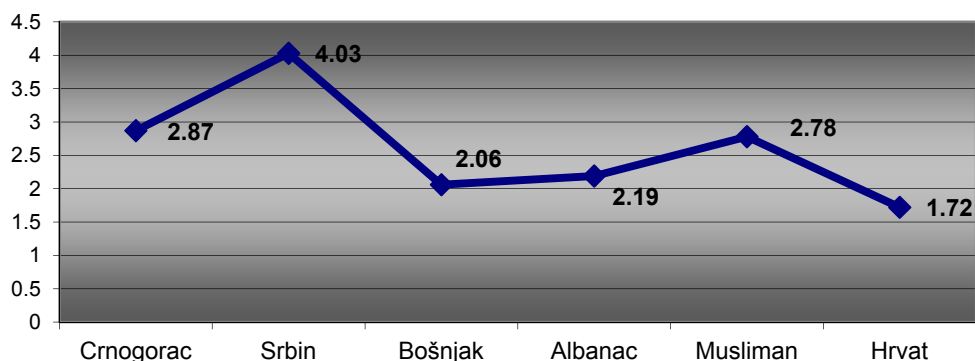
Nacionalnost spitanika	N a r o d					
	Crnogorci	Srbi	Bošnjaci/ Muslimani	Albanci	Hrvati	Romi
Crnogorac	0,17	0,97	3,31	4,42	3,29	4,67
Srbin	0,62	0,16	4,20	5,87	5,06	5,06
Bošnjak	1,11	1,60	0,04	2,11	2,09	2,85
Albanac	1,45	2,76	2,31	0,35	2,08	4,55
Musliman	1,13	1,43	0,09	3,87	2,73	4,10
Hrvat	0,09	1,64	1,73	1,82	0,18	3,09

Nastavak tabele:

Nacionalnost ispitnika	N a r o d					
	Amerikanci	Francuzi	Rusi	Njemci	Englezi	Italijani
Crnogorac	3,15	2,86	2,92	3,20	3,02	2,57
Srbin	5,40	4,50	3,32	4,95	5,06	4,25
Bošnjak	2,24	2,69	2,98	2,42	2,29	2,35
Albanac	1,90	2,20	3,65	1,90	2,18	1,71
Musliman	3,28	3,28	3,94	3,37	3,33	2,86
Hrvat	1,82	1,73	2,73	2,18	2,09	1,64

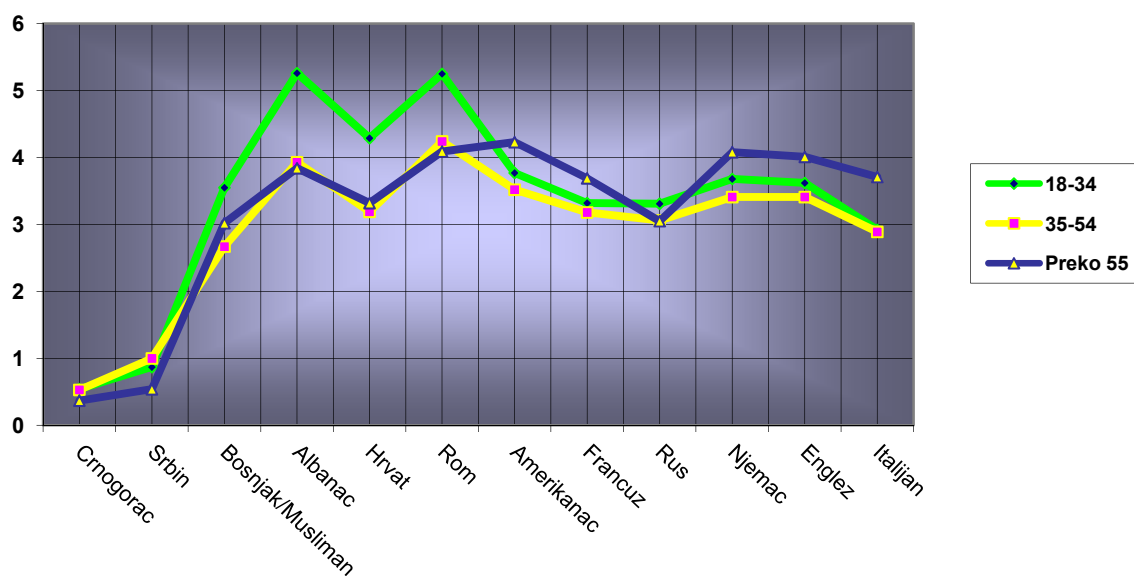
Ukoliko se etnička distanca izračunava prijeko ukupnih skorova, ond amožemo dati slijedeći komparativni prikaz etničke (ne)tolerancije (grafikon 2) može se yaključiziti da oni koji se izjašnjavaju kao Srbi gotovo su dvostruko etnički netolerantiji u odnosu na sve ostale skupine. Najtolerantnija etnička skupina su svakako Hrvati.

Grafikon 2 Etnička (ne)tolerancija

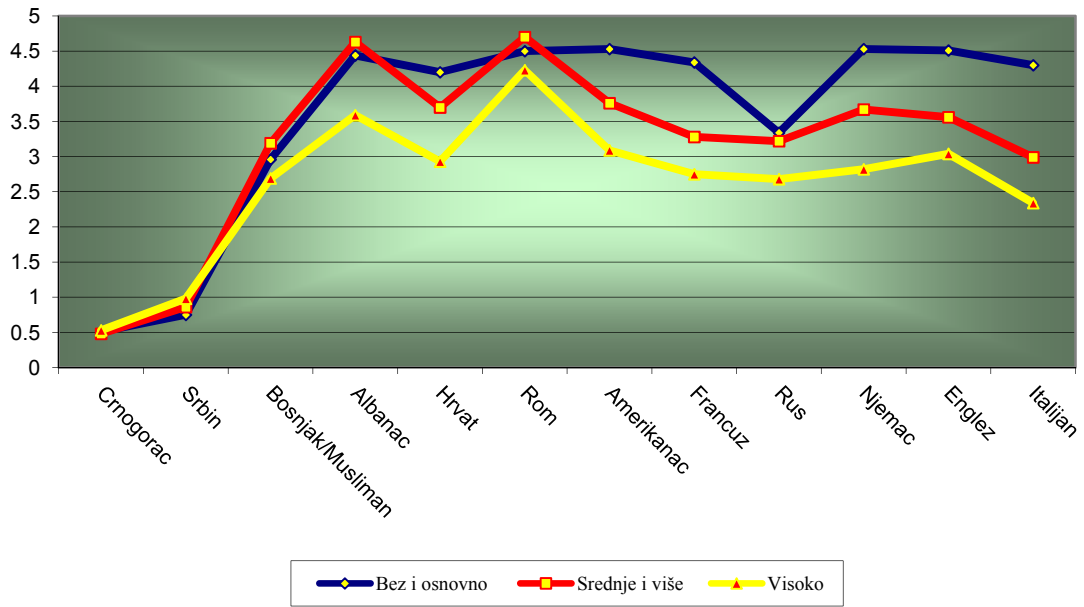

Istraživanje je pokazalo da različite socijalne skupine karakteriše veća/manja etničku distancu izraženo koeficijentima koji mere ukupnu distancu. Utvrživanjem ukupne distance na osnovu godina ispitanika kao kriterijuma, možemo reći da u Crnoj Gori postoje značajne razlike (grafikon 3). Podaci pokazuju da mlađe kategorije (18-34) pokazuju najvišu distancu prema domimcilnim nacionalnim skupinama u Crnoj Gori (Bošnjaci/Muslimani, Albanci, Hrvati i Romi) i u ovom smislu znatno veću distancu u odnosu na nacije iz zemalja zapadnog kulturnog kruga. Nasuprot njima, stariji ispitanici (preko 55), su znatno tolerantniji prema nacionalnim grupama koje žive u Crnoj Gori, i u poređenju sa mlađim kategorijama netolerantniji prema ‘strancima’ ($F = 3,78$, $df, 2$, $p < 0,05$) Kada je reč o obrazovnim katagorijama stanovništva (grafikon 4), može se uočiti da neobrazovanije kategorije ispitanika pokazuju veću distancu u odnosu na obrazovanije kategorije, a ovo je posebno izraženo kada je reč o nacionalnim skupinama koje pripadaju zemljama zapadnog kulturnog kruga ($F = 6,41$, $df, 2$, $p < 0,01$)

Grafikon 3 Starosna struktura i etnička distanca

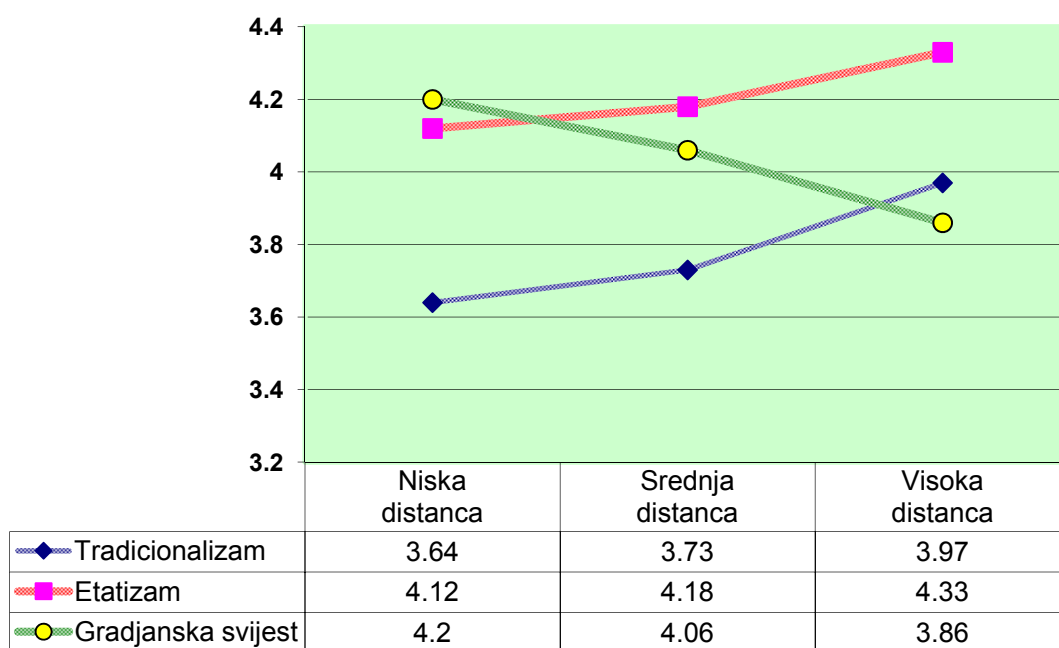

Grafikon 4 Etnička distanca i obrazovanje

Konačno, kao što je napred rečeno, istraživanjem smo posebno analizirali odnos između ukupne distance i vrijednosnih orijentacija. Za ovu svrhu ukupnu distancu delimo u tri kategorije (malu, srednju i visoku) i posmatramo skorove na skalama tradicionalizama, etatizama i građanske svijesti (grafikon 6). Rezultati pokazuju da veći stepen etničke distance korespondira visokim skorom na skalama tradicionalizma i etatizma, dok sa druge strane, što je skor građanske svijesti veći, utoliko je i ukupna distanca manja ($F = 25,3$, $df, 2$, $p < 0,01$).

Grafikon 6 Vrijednosne orijentacije i etnička distanca

Instrumentalizacija merenja etničke distance

Sistematsko merenje etničke distance u višenacionalnom društvu ima poseban značaj. Etničke skupine i njihovi odnosi u velikoj meri određuju sveukupnu društvenu dinamiku, a poremećaj u ovim odnosima predstavlja jedan od ključnih indikatora koji prete sveukupnoj društvenoj koheziji. Merenje etničke distance korišćenjem Bogardusove skale na način na koji smo mi to prezentirali, u tom smislu ima i posebnu analitičku vrednost. Naime, osim na ovaj način utvrđuje etnička (ne)tolerancija na nivou ukupne populacije, moguće je izmeriti distancu i u pogledu svakog posebnog oblika socijalne komunikacije koji je predmet merenja. U sociološkom i političkom smislu, socijalna kohezija i društveni konsenzus predstavljaju osnov na kome društvo počiva. Sistematsko praćenje etničke distance u Crnoj Gori, kao višenacionalnom društvu, predstavlja jedan od efikasnih načina za merenje međunacionalnih odnosa. Na osnovama informacija koje pruža merenje etničke distance, moguće je formulisati i realizovati niz instrumenata i mera koje institucije sistema mogu efikasno da implementiraju u funkciji izgradnje građanskog društva.

Miloš Bešić
Veselin Pavićević
Srđan Darmanović

ANALIZA SLUČAJA No 2

INDEX DEMOKRATIJE

KONCEPTUALNI OKVIR I METODOLOŠKA PLATFORMA

O demokratiji se može mnogo govoriti, od antičke do savremene političke teorije fascinantna je broj definicija demokratije. Naravno, u zavisnosti od konkretnih iskustava i kulture različitih društava, te različitih istorijskih konteksta i samo lice demokratije može biti sasvim drugačije. Nama nije cilj da se na bavimo ovim pitanjima. Naš zadatak je više metodološkog nego teorijskog karaktera. U tom smislu skloni smo da demokratiju prije razumijemo kao **proces** nego kao stanje. Drugim riječima, vjerujemo da demokratija nije društveno stanje koje se može ostvariti univerzalnim i metodički unificiranim postupkom. Prije će biti da je demokratija u jednom svom konačnom obliku nikada dostignuto stanje, odnosno društveni i politički sistem koji se nalazi u stalnom procesu. Bez obzira na različite teorijske pristupe, demokratija u osnovi počiva na ideji **jednakosti**, a gotovo da nije nužno dokazivati da je jednakost nemoguće ostvariti u svom punom obliku. Sama ideja jednakosti u savremenim pristupima se prije svega tumači kao jednakost šansi a ne kao jednakost-ishod. Međutim, praksa pokazuje da i jednakost šansi, koju nije teško postaviti u formalnom obliku, već na prvom koraku biva bitno ograničena usljed društvenih odnosa koji su prvenstveno oličeni u odnosima moći koji postoje u svakom društvu. Takođe, *isonomija* kao težnja i svijet mogućeg i *isomeria* kao potreba i težnja velikog dijela javnosti, veoma često čine da se vjera u demokratiju zamjenjuje težnjom za autoritarnošću a ovo ponajbolje možemo vidjeti na osnovu iskustva post-socijalističkih društva.

Kada je o samom konceptualnom okviru riječ, trudili smo se da sa jedne strane on bude usklađen sa shvatanjem demokratije u njenom **suštinskom** tj. supstancijalnom smislu kao i sa idejom demokratije u **proceduralnom** smislu. Konceptualni okvir na kome je baziran Indeks je unaprijed pripremljen za proces operacionalizacije i kasnije

mjerenja, a epistemološka iskustva u društvenim naukama ukazuju da se razlike u teorijskim pristupima nerijetko gube kada se dođe na teren realnih društvenih procesa i odnosa. To pokazuje i iskustvo koje smo imali prilikom formiranja indeksa, naime različiti teorijski pristupi koje smo uzimali u obzir u svom opercionalnom okruženju su pokazivali srodnost pri čemu nije bilo tako teško prevazići razlike o kojima je riječ i koje se empirijskom pogledu pokazuju kao lažne. U konkretnoj situaciji, demokratija jeste i proces i sama suština tj. jednakost koju treba ostvariti. Proces ne postoji po sebi i za sebe, već je usmjeren na suštinu, a ideja jednakosti u svakom društvu može biti ostvarena samo posredstvom određenih procedura i društvenih mehanizama. Ovo nije eklekticizam, već nužnost integrativnog pristupa koji određuje sama priroda procesa operacionalizacije i empirijskog kvantifikovanja, i uvjereni smo da smo ovu tezu nedvosmisleno dokazali u definisanju Indeksa demokratije.

Bez pretenzija da budemo kreatori novih definicija mi pod demokratijom razumijemo oblik društvene i političke organizacije društva koji obezbjeđuje jednakost svih građana, bez obzira na njihov materijalni i socijalni status, njihovo etničko porijeklo ili političko i religijsko uvjerenje, a koji se postiže posredstvom efikasnih institucija, poštovanjem demokratskih procedura, participacijom građana u političkom i ukupnom društvenom životu, te postojanjem mehanizama kontrole i smjenjivosti političke vlasti. Ovakva definicija nije niti originalna a vjerovatno ni najbolja moguća, ali je za naše, operativne svrhe sasvim dovoljna kao početna i referentna tačka.

U metodološkom smislu, ključna stvar je svakako izbor indikatora budući da su oni nosioci tj. empirijske čestice koje u svom kumulativnom obliku pružaju nužne informacije na osnovu kojih se kreira Indeks. Indikatori su pokazatelji stanja demokratije u odnosu na aspekte koji predstavljaju operacionalizaciju samog pojma demokratije u društveno-političkom prostoru. Da bi identifikovali indikatore, najprije je potrebno odrediti **područja** a zatim **dimenzije** kao generičke kategorije koje okupljaju same indikatore. Konačno, svaku dimenziju je nužno sagledati sa stanovišta svih hipotetičkih **aspekata**.

Kada je o područjima riječ, ovde se svakako misli na društvena polja koja se mogu posmatrati pojedinačno, a koja kasnije služe kao osnov za komparaciju i za proizvodnju sumarnog Indeksa. Na osnovu analiza iskustava u mjerenju demokratije u

svijetu i u okruženju kao i na osnovu velikog broja individualnih intervjua obavljenih sa stručnim sagovornicima mi smo za mjerenje (a kasnije indeksiranje) odredili sljedeća društvena područja.

- DEMOKRATIČNOST POLITIČKIH PROCESA
- VLADAVINA PRAVA I ZAKONA
- EKONOMSKE SLOBODE I EKONOMSKA PARTICIPACIJA
- OBRAZOVANJE
- MEDIJI
- NACIONALNE I VJERSKE MANJINE
- POLOŽAJ ŽENA
- POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM

Dakle, riječ je o osam područja i izbor ovih područja nije arbitran već je utemeljen kako na suštinskim karakteristikama društva na osnovu demokratskih kriterijuma, tako i na specifičnim potrebama crnogorskog društva. Prema tome, mi ćemo u procesu mjerenja posebno posvetiti pažnju svakom od ovih područja i u krajnjem ishodu dobiti po jedinstvenoj metodološkoj proceduri mjeru demokratije za svako od njih.

Međutim, da bi se svako područje kvantifikovalo, nužno je bilo odrediti aspekte na osnovu kojih je svako od njih moguće sagledati kroz različite dimenzije. Aspekti su prema tome nužno analitičko sredstvo koje služi kao vizura za određivanje samih dimenzija iz kojih se svako pojedino područje sastoji. Aspekti koji su korišteni kao kriterijum za određivanje dimenzija su :

- JEDNAKOST I RAVNOPRAVNOST
- PARTICIPACIJA I ZAŠTITA
- TRANSPARENTNOST
- KONTROLA
- ODGOVORNOST
- REPREZENTATIVNOST
- EFIKASNOST I PROFESIONALNOST

➤ AUTONOMIJA

Prema tome, za svako od područja koja predstavljaju jedinice posmatranja za mjerenje demokratičnosti društva, utvrdićemo stepen u kome su u datom području obezbijedeni **jednakost i ravnopravnost** građana, njihova **participacija i zaštita**, stepen u kome je područje **transparentno** (javno), kao i stepen u kome je obezbijedena **kontrola** datog područja od strane građana, zatim, mjerićemo stepen **odgovornosti** u tom području, kao i stepen u kome je obezbijedena **reprezentativnost** građana, te da li je i u kojoj mjeri dato područje **efikasno i profesionalno** u svome radu i konačno mjerićemo stepen **autonomije** za pojedina područja.

Dalje, da bi metodološki postupak mogao da bude operacionalizovan u obliku empirijskih indikatora, bilo je nužno da se svako područje zahvaljujući aspektima koje smo gore identifikovali sagleda na višedimenzionalan način. Činjenica je da dimenzije za svako od područja moraju biti različite, a ovo zbog same prirode svakog od njih. U tom smislu, konsekventno sagledavanje svakog od područja sa stanovišta opisanih aspekata, kao i unificirana metoda kvantifikacije omogućavaju da se dođe do kompatibilnih informacija koje je moguće kasnije na komplementaran način sagledati zahvaljujući empirijskim indikatorima.

Izložena procedura možda izgleda kompleksno, ali u krajnjem ishodu pokazaćemo da je ona u osnovi jednostavna, a po našem sudu i nužna kako bi se sama ideja mjerenja ostvarila na valjan i metodološki unifikovan način. Prema tome, u daljem tekstu bavićemo se svakim pojedinačnim područjem, prikazaćemo dimenzije iz kojih se sastoji, te konačno indikatore koji su konačne čestice mjerenja a koje su identifikovane zahvaljujući analitičkoj moći aspekata o kojima smo govorili.

No, prije toga još nekoliko važnih metodoloških napomena. Ideja vodilja pri kreiranju Indeksa bila je da se na dva odvojena fronta realizuje samo mjerenje stanja. Prvo, to je stanje demokratije na osnovu subjektivne percepcije samih građana, i drugo, to je identifikacija objektivnih indikatora na osnovu istih teorijskih i opercionalnih kriterijuma. Ovom prilikom naš mandat pokriva samo jedan od ova dva dijela a to je kreiranje indeksa i mjerenje na osnovu percepcije građana. Ovakav pristup ima jednu metodološku prednost kao i jedan ključni metodološki nedostatak.

Prednost je u tome što demokratija u krajnjem ishodu mora biti legitimizovana od strane samih građana, budući da su građani krajnji cilj svih demokratskih reformi. Nedostatak je svakako u tome, što u datoj političkoj konstelaciji, pri čemu prije svega mislimo na oštre političke podjele i nedostatak političkog i društvenog konsenzusa, ocjene jednog dijela javnog mnjenja umnogome potencijalno ne odgovaraju realnom stanju. Ovo zbog toga što kritički raspoložen a politički inspirisan dio javnosti nerijetko umjesto ocjenjivanja realih postignuća tendira da na nivou percepcije uspostavi direktnu spregu između stanja demokratije i vlasti. Otud se kritika vlasti, koja je na nivou svijesti *ad hoc* uspostavljena reflektuje na svaku pojedinu ocjenu koja je data kada je stanje demokratije u pitanju. Drugo, činjenica je da između percepcije i objektivnog stanja postoje izvjesna odstupanja i pokušaćemo ovaj problem da elaboriramo u svakom pojedinom slučaju. Bilo kako bilo, mislim da se svi moramo složiti da je mjerenje ovog tipa validno jedino u ovom trenutku. Kad ovo kažem mislim prije svega na stanje u samim institucijama crnogorskog društva koje zbog nedostatka sistematskog prikupljanja informacija o sebi samima nijesu u stanju da nam pruže materijal koji je moguće prevesti na jezik Indeksa. Ovaj zadatak je svakako važan i njega ćemo ostvariti u narednom periodu.

Proces indeksiranja je tekao u dvije faze. Prvo, prikupljeni su empirijski podaci posredstvom četiri istraživanja (dva područja po istraživanju) na reprezentativnim uzorcima od po 1020 ispitanika. Zahvaljujući iskustvu koje CEDEM ima u ispitivanju javnog mnjenja, nema sumnje da su uzorak i podaci koje smo dobili na terenu u skladu sa strogim empirijskim zahtjevima i standardnim greškama koje svaki uzorak posjeduje. Uzorak je multi-level i random tipa, korišten je princip stratifikacije podjele populacije na tri regiona, pri čemu smo dobili reprezentativne uzorke za sva tri regiona što omogućava dublji analitički uvid u stanje demokratije za svaki region pojedinačno. Svakako da je proporcija svakog regiona u ukupnom uzorku proporcionalna u odnosu na distribuciju na nivou čitave populacije. Drugo, u procesu formiranja Indeksa a na osnovu pilot istraživanja, u samim instrumentima korištene su petostepene ordinalne skale likertovog tipa, a u samom indeksiranju ove skale su pretočene u sistem bodovanja od 20 do 100. Ono što je ključno jeste da je za svako pojedino istraživanje, kao i za svako pojedino područje korišten identičan metodološki postupak, čime je

omogućena komparacija dobijenih podataka. Sve u svemu, kao rezultat procedura koje smo opisali dobili smo Indeks demokratije za koji detaljno prezentiramo podatke na stranicama koje slijede.

DEMOKRATIČNOST POLITIČKIH PROCESA

Prvo područje društva koje je neposredni predmet našeg mjerenja jeste područje politike koje svakako uključuje vlast kao jednu od centralnih kategorija. Kao i u ostalim zemljama post-socijalizma, područje politike je jedno od prvih koje je ušlo u proces transformacije. Krut, jednopartijski i autoritaran sistem koji je predstavljao srž real-socijalizma je takoreći preko noći zamijenjen višepartijskim sistemom, čime su stvorene pretpostavke za funkcionisanje višepartijskog pluralizma. Usljed nedostatka iskustva i prakse ovaj oblik političke organizacije je u prvih nekoliko izbora pokazivao veliki broj nedostataka i to prije svega sa stanovišta osnovne funkcije pri čemu se prevashodno misli na reprezentativnost građana i njihovih partikularizovanih interesa. Kada je o Crnoj Gori riječ, tu u poređenju sa ostalim post-socijalističkim društvima možemo identifikovati jednu specifičnost, naime dok je u ostalim mladim post-komunističkim demokratijama u nekoliko prvih izbora (po pravilu prijevremenim) dolazilo do čestih smjena vlasti u Crnoj Gori je jedna partija spretno uspijevala da zadrži vlast. Razloga za ovo ima mnogo a mi ćemo spomenuti samo nekoliko. Jedan od njih se svakako ogleda u činjenici da je sadašnja vladajuća politička klasa u kriznoj i završnoj fazi vladavine Komunističke partije unutar ove partije uspjela da neutralizuje konzervativne snage i nametne nov i u svoje vrijeme revolucionaran tempo sa pratećim modernizacijskim idejama. Pri tom i jedna demografska varijabla je bitno odredila dalje tokove, naime, politička elita koja je preuzela kormilo Komunističke partije Crne Gore krajem osamdesetih je tada bila izrazito mlada (kasne 20-te i rane 30-te godine), ili drugim riječima, ista ova elita, i danas na vlasti spada i dalje u red mlade političke klase. Drugo, nema sumnje da je vladajuća partija u Crnoj

Gori jako dobro uspijevala da se održi na vlasti podržavajući nacionalnu ideju početkom 90-tih, da bi u drugoj polovini prethodne decenije promijenila ideološku matricu postajući nosilac građanske i državotvorne opcije. Istovremeno, vladajuća partija u Crnoj Gori je blagovremeno uključivala ostale partije različitih političkih orijentaciju u samu strukturu vlasti, čime je uspijevala da održi vlastitu 'svježinu'. Konačno, pravovremena i efikasna identifikacija sa idejom evropskih integracija je u ideološkom smislu obezbijedila perspektivu vladajućim strukturama.

Ovo su samo neki od razloga a svakako da se može nabrojati i veliki broj drugih među kojima su neki bili funkcionalni sa stanovišta održanja vlasti, ali negativni sa stanovišta demokratizacije i društvenog razvoja. Jedna od negativnih strana činjenice da jedna partija vlada u tako dugom periodu jeste 'klijentizam'. Povezujući se sa vlašću veliki broj pojedinaca je pod sumnjivim okolnostima u inače teško transparentnom procesu prvobitne akumulacije kapitala, u uslovima rastakanja socijalističkog društva stekao značajno bogatstvo. I pored svih napora koje Vlada poslednjih godina ulaže kako bi ovu vrstu nevidljive koalicije između vlasti i kapitala raskinula, čini se da su veze između njih prilično stabilne i čvrste. Klijentizam svakako predstavlja ozbiljnu prepreku za uspješnost efikasnih demokratskih reformi jer značajno utiče kako na socijalnu polarizaciju u društvu tako i na političku delegitimizaciju vlasti. Dalje, problem vlasti dugog trajanja je svakako i u tome što su mogućnosti kadrovske inoviranja ograničene, a 'istrošeni' i umorni kadrovi teško dolaze do novih ideja pri čemu je nedostatak inicijative sasvim očit. Konačno, kada je jedna struktura na vlasti duži vremenski period, a ovo je slučaj sa Crnom Gorom, dovodi se u pitanje prisustvo jednog od bazičnih demokratskih kriterijuma, a to je smjenjivost vlasti.

Sa druge strane ukupna ponuda na političkom tržištu Crne Gore nije naročito bogata. Drugim riječima, jedna od ključnih poluga crnogorske vlasti jeste nedostatak kvalitetne alternative. Vladajuća partija u Crnoj Gori gotovo da nema demokratsku alternativu, budući da se najsnažnije opozicione partije još uvijek vezuju za nacionalnu (srpsku) ideju noseći sa sobom i u kadrovskom i u ideološkom smislu breme direktnih veza sa Slobodanom Miloševićem i njegovom politikom. Svakako da sa ovim

opterećenjima politička opozicija u Crnoj Gori nema puno demokratski orjentisanih pristalica a prema tome i nema naročitu perspektivu.

Izrazita podjela crnogorskog društva na pristalice nezavisne Crne Gore i one koji su za opstanak zajednice sa Srbijom je, kao što smo gore iznijeli, jedan od ključnih problema koji opterećuje političke i ukupne društvene odnose. Ova podjela je oštra, a godina u kojoj smo izvršili mjerenja vezana za Indeks demokratije je posebno važna obzirom da se rasplet ovog sukoba ovih dana očekuje na referendumu. Ovaj podatak je naročito važan sa stanovišta mjerenja, zato što se u strukturi dobijenih podataka mogu primijetiti jasne razlike u ocjenjivanjima onih koji podržavaju zajedničku državu i onih koji podržavaju nezavisnu Crnu Goru. Dakle, izrazita podijeljenost političke zajednice i nedostatak političkog konsenzusa svakako ograničavaju krajnje domete efikasnih demokratskih reformi.

Kada je o političkoj strukturi društva riječ, mi smo na osnovu primjene analitičke aparature koja se ogleda u aspektima o kojima smo govorili identifikovali četiri ključne dimenzije koje sačinjavaju ovo područje a to su :

- Kontrola i zakonitost vlasti
- Transparentnost (javnost) vlasti
- Odgovornost i smjenjivost vlasti
- Profesionalizam u radu organa vlasti

Dakle, svaka od dimezija je bila predmet posebnog mjerenja posredstvom mreže indikatora. U sledećem dijelu daćemo prikaz svakog područja kao i indikatora koji su uzeti kao jedinica mjerenja za data područja.

Kontrola i zakonitost vlasti

Demokratičnost vlasti u jednom društvu postoji samo ukoliko su obezbijedeni mehanizmi kontrole vlasti i ukoliko vlast djeluje u skladu sa zakonom. U ovom pogledu željeli smo da ispitamo stepen u kome je vlast zakonita u svom radu kao i stepen u kome postoji kontrola vlasti od strane građana. U tabeli 1. može se vidjeti mjerenje svih indikatora koji su uključeni u mjerenje ove dimenzije

Tabela 1 – Kontrola i zakonitost vlasti - prikaz svih indikatora¹⁵

	N	A.S.	SD	Skewness
Efikasnost građanske kontrole državne vlasti	941	2.18	1.147	.847
Efikasnost građanske kontrole lokalne (opštinske) vlasti	942	2.26	1.160	.752
Kontrola javnosti i vlasti nad tajnim službama i službama bezbjednosti	893	2.32	1.269	.618
Zakonitost u radu organa vlasti	900	2.46	1.301	.499
Odsustvo korupcije i kriminala u državnoj vlasti	910	1.95	1.068	1.189
Odsustvo kriminala i korupcije u lokalnoj (opštinskoj vlasti)	898	2.04	1.053	.994

Dakle opseg (range) ocjena za sve indikatore koji mjere područja zakonitosti i kontrole vlasti se kreće od 1.95 do 2.46. Najbolju ocjenu bilježimo kod indikatora koji mjeri zakonitost u radu vlasti (2.46) što govori o tome da je u ovom pogledu postignut najbolji rezultat kada je riječ o ovoj dimenziji. Takođe, očito je da tajne službe i službe bezbjednosti nemaju onu snagu i onaj uticaj koji je postojao u vrijeme socijalizma budući da je ovaj indikator drugi po rangu u ovom mjerenom području (2.32). Kada je riječ o kontroli vlasti, možemo vidjeti da građani efikasnije kontrolišu lokalnu (2.26) nego državnu vlast (2.18). Konačno, korupcija i kriminal

¹⁵ Koeficijenti se kreću u rasponu od 1 - 5

Dakle opseg (range) ocjena za sve indikatore koji mjere područje zakonitosti i kontrole vlasti kreće se od 1.95 do 2.46. Najvišu ocjenu u ovoj dimenziji bilježimo kod indikatora koji mjeri zakonitost u radu vlasti (2.46). Takođe, očito je da tajne službe i službe bezbjednosti nemaju onu snagu i uticaj koji je postojao u vrijeme socijalizma budući da je ovaj indikator drugi po rangu u području (2.32). Kada je riječ o kontroli vlasti, možemo vidjeti da građani efikasnije kontrolišu lokalnu (2.26) nego državnu vlast (2.18). Konačno, korupcija i kriminal su ocijenjeni kao najveći problem kada je vlast u pitanju (1.95). Ovaj nalaz u potpunosti korespondira sa svim ranijim istraživanjima koja su za predmet imala ispitivanje društvenih problema u Crnoj Gori (Izveštaji CEDEM-a od 2000 do 2004.)

Transparentnost (javnost) vlasti

U okviru ove dimenzije tražili smo odgovor na pitanje u kojoj mjeri je vlast transparentna u svom radu. Ova dimenzija je posebno važna imajući u vidu da se u njoj ogleda suštinska razlika između demokratskog i autoritarnog socijalističkog društva kome transparentnost u radu vlasti nije bila ni norma ni uzor. Sa druge strane, transparentnost vlasti u jednom specifičnom kulturološkom okruženju kao što je Crna Gora ima poseban značaj. Naime, sa relativno malom populacijom (670 000) neformalni kanali komuniciranja imaju mnogo veći značaj u poređenju sa sredinama gdje je populacija brojnija i značajno urbanija. Drugim riječima, u Crnoj Gori postoje mehanizmi alternativne transparentnosti, koji naravno u specifični političkim konstelacijama nerijetko počivaju na glasinama i pogrešnim informacijama svake vrste. No, bilo kako bilo, bez ikakve sumnje, u pogledu transparentnosti vlasti u odnosu na period real-socijalizma napravljen je veliki napredak.

Problem transparentnosti u radu vlasti kada je riječ o tranzicionim društvima je naročito izražen zbog toga što se posredstvom društvene transformacije dešava proces preraspodjele ukupnog ekonomskog bogatstva koje je akumulirano u real-socijalističkom periodu. Time se kroz privatizaciju dešava proces alokacije ekonomskih resursa a ovo dalje dovodi do nove statifikacione strukture društva. Kada

je riječ o Crnoj Gori praksa je pokazala da najveći broj problema postoji u domenu transparentnosti procesa privatizacije. Najveći broj preduzeća u Crnoj Gori privatizovan je primjenom zakonom propisane tenderske procedure a ta procedura je po definiciji i regulativama transparentna. Međutim, u procesu realizacije samih tendera, pokazalo se da transparentnost procesa privatizacije nikada ne može dostići onu tačku koja bi zadovoljila javnost i sve one koji su skeptični u pogledu pravednosti ovog procesa. Ali, ovo nije novina budući da je i komparativno iskustvo u Srbiji pokazalo gotovo istu tendenciju. Naime, posredstvom tenderske prodaje, u krajnjoj liniji autoritet vlasti je taj koji odlučuje o tome koja je ponuda bila najpovoljnija u svakom pojedinačnom privatizacijskom činu, a autoritet i kompetentnost ne garantuju jedinstvene kriterijume u ovim postupcima, ili drugim riječima, argumenata za izbor određenog partnera je uvijek dovoljno i oni se uvijek čine valjanim.

Osim tenderske prodaje preduzeća, proces privatizacije u Crnoj Gori je tekao dijelom i kroz vaučersku privatizaciju, pri čemu je određen broj akcija podijeljen svim crnogorskim građanima i ustanovljenim fondovima. Opet, u ovom procesu, za koji nema sumnje da je imao dobru namjeru izjednačavanja svih građana, desio se problem u legitimizaciji fondova koji su uspostavljeni ne bi li akumulirali akcije sistemom ulaganja građana. Pri tome, nema nikakve sumnje da su određene interesne skupine imale 'prolaz' u procesu formiranja fondova čime su obezbijedile prednost u ukрупnjavanju kapitala (akcija) koji posjeduju građani.

Ekonomska dimenzija je značajna ali ipak samo jedna strana problema. Praksa je pokazala da socijalno- psihološko nasljeđe real-ocijalizma predstavlja značajnu posredujuću varijabu sa stanovišta javnosti u radu vlasti. Drugim riječima, u prethodnom periodu, niti je bila uspostavljena transparentnost vlasti niti su građani iskazivali potrebu da imaju uvid u njen rad. Ovo nasljeđe je sastavni dio ukupnog društvenog konteksta u procesu društvene transformacije, pri čemu vlast na svim nivoima ne pokazuje posebnu potrebu da bude transparentna, a jednako ni građani ne pokazuju posebnu potrebu da steknu uvid u rad vlasti.

Vremenski gledano od sredine 90-tih situacija je značajno poboljšana, prije svega zbog snažnog razvoja NVO sektora. Ovaj sektor ima poseban značaj za demokratizaciju crnogorskog društva iz dva osnovna razloga. Prvo, on je u stanju da

akumulira energiju mladih i obrazovanih građana i da je stavi u funkciju kritike i kontrole vlasti, i drugo, NVO sektor svoje postojanje, i rezistentnost duguje povezivanju sa komplementarnim organizacijama u Evropi i svijetu, pri čemu je aktivistima NVO-a isporučena potrebna logistika i ekspertiza, koja je direktno u funkciji kontrole i jačanja demokratskih procesa u društvu.

Kada je o samom mjerenju riječ, u tabeli 2 dat je prikaz svih indikatora koji su uzeti u obzir prilikom istraživanja. Podaci pokazuju da su najbolji rezultati postignuti u mjerenju objektivnosti medijskog izvještavanja u praćenju rada Vlade i Parlamenta (2.81). Zatim slijedi dostupnost informacija nadležnih organa i službi. Očito je da je u ovom pogledu postignuto značajno poboljšanje u odnosu na prethodni period. Kada je javnost rada vlasti u pitanju, nešto je bolji rezultat u mjerenju javnosti rada lokalne (2.51) u odnosu na državnu vlast (2.49). Na dnu ljestvice u pogledu javnosti rada vlasti nalaze se sami građani, i to sa stanovišta mogućnosti uvida u procese i donošenje važnih političkih odluka (2.39), te dostupnost informacija nadležnih organa i službi građanima (2.37). Sve u svemu, opseg (range) između svih indikatora se kreće od 2.37 do 2.81 što je generalno na nešto višem nivou u poređenju sa prethodnom dimenzijom.

Tabela 2 – Transparentnost (javnost) vlasti - prikaz svih indikatora

Indikatori	N	A.S.	SD	Skewnes s
Javnost u radu državne vlasti	936	2.49	1.222	.491
Javnost u radu lokalne vlasti	938	2.51	1.191	.423
Objektivnost medija u praćenju rada Vlade i Parlamenta	940	2.81	1.222	.028
Mogućnost uvida građana u proces i donošenje važnih političkih odluka	952	2.39	1.193	.465
Dostupnost informacija nadležnih organa i službi novinarima	817	2.60	1.157	.295
Dostupnost informacija nadležnih organa i službi građanima	902	2.37	1.113	.494

Odgovornost i smjenjivost vlasti

Pitanje smjenjivosti vlasti u slučaju Crne Gore je svakako više nego relevantno obzirom na činjenicu da za razliku od svih ostalih post-socijalističkih društava u Crnoj Gori nije došlo do promjene vladajuće partije od prvih izbora do današnjeg dana. Pri tom, treba imati u vidu da smjenjivost vlasti jeste princip demokratskog društva, ali kao princip on ne znači da vlast mora biti *de facto* smijenjena na nekim izborima, već da demokratski mehanizmi moraju obezbijediti 'smjenjivost' vlasti. Dakle, u ovom pogledu treba praviti razliku između mogućnosti (smjenjivost) koju treba da obezbijedi politički sistem i fakticiteta (smjena vlasti) kao posljedice koja nije nužna.

Odgovornost vlasti je, sa druge strane svakako veoma važna, jer demokratsko društvo mora da obezbijedi mehanizme koji će garantovati da će se vlast ponašati odgovorno u odnosu na građane budući da su oni sami izvor legitimiteta vlasti. U ovom pogledu, opet se kao problemsko mjesto u slučaju post-socijalističkih društava javlja činjenica da je vlast u real-socijalizmu svoju odgovornost postavljala u odnosu na više ciljeve, a ne u odnosu na građane i njihove konkretne interese. Prema tome, na socijalno-psihološkom planu, sama vlast u Crnoj Gori nerijetko i dalje postavlja 'više' interese kao prioritetne, a shodno tome i sami građani posmatraju 'više' interese kao normu, zanemarujući vlastite građanske potrebe. Dakle, proces demokratizacije društva ne podrazumijeva jednostavno uspostavljanje demokratskih mehanizama, već nužno, i to slučaj Crne Gore ubjedljivo pokazuje, zahtijeva svojevrsnu građansku emancipaciju i promjenu u socijalno-psihološkom tkivu društva.

Kada je o samim rezultatima mjerenja riječ, ova dimenzija, obzirom da ima dvije pod-dimenzije (odgovornost i smjenjivost) ima relativno veliki broj indikatora (tabela 3). Rezultati pokazuju da u okviru nje najveću vrijednost bilježimo kada je legitimnost vlasti u pitanju (2.91). Odmah zatim slijedi smjenjivost lokalne vlasti na izborima i u skladu sa demokratskim procedurama (2.89), što je sasvim razumljivo obzirom da je, za razliku od državne vlasti, na lokalnom nivou došlo do promjena nekoliko garnitura u poslednjih 16 godina.

Tabela 3 – Odgovornost i smjenjivost vlasti - prikaz svih indikatora

Indikatori	N	A.S.	SD	Skewnes s
Državna vlast u službi građana	958	2.35	1.216	.572
Lokalna vlast u službi građana	943	2.46	1.181	.479
Odgovornost i savjesnost državne uprave u pružanju usluga građanima	931	2.44	1.187	.436
Odgovornost i savjesnost lokalne samouprave u pružanju usluga građanima	923	2.53	1.173	.327
Odgovornost i savjesnost poslanika u Skupštini	937	2.26	1.141	.581
Odgovornost i savjesnost ministarstava i ministara	921	2.43	1.183	.389
Smjenjivost državne vlasti na izborima i u skladu sa demokratskim procedurama	919	2.71	1.370	.163
Smjenjivost lokalne vlasti na izborima i u skladu sa demokratskim procedurama	913	2.89	1.328	-.003
Legitimnost vlasti	895	2.91	1.420	.019
Odgovornost vlasti i zaštita interesa građana	941	2.30	1.271	.648

Međutim, interesantno je da odmah iza ovog indikatora, po rangu slijedi smjenjivost državne vlasti na izborima i u skladu sa demokratskim procedurama (2.71) što je po našem sudu veoma značajan podatak u svjetlu činjenice da vladajuća struktura u Crnoj Gori nije promijenjena od kada je došlo do sloma real-socijalizma. Dalje, lokalna samouprava je efikasnija u pogledu pružanja usluga građanima (2.53) u odnosu na državnu vlast (2.44). Isto tako u Crnoj Gori lokalna vlast je u većoj mjeri u službi građana (2.35) u odnosu na državnu vlast (2.35). Odgovornost i savjesnost ministara i ministarstava je bolje ocijenjena (2.43) nego odgovornost i savjesnost poslanika u Skupštini (2.26) i ujedno, ovaj indikator je najslabije ocijenjen kada je o datoj dimenziji riječ. Konačno, vrijednost indikatora koji se odnosi na odgovornost vlasti u zaštiti interesa građana je svakako mala i iznosi 2.30.

Profesionalizam u radu organa vlasti

Savremeno društvo predstavlja jednu vrstu organizovane tehokratije. Stručnost, profesionalnost i kompetentnost su, prema tome, sastavni dio efikasne demokratske vladavine. U skladu sa ovim, jedna od dimenzija našeg mjerenja je bila upravo ocjena profesionalizma i stručnosti u radu organa vlasti na svim nivoima. Dodatno, sastavni dio ove dimenzije jeste i odnos većine prema manjini kada su u pitanju stručni i kompetentni argumenti.

Svakako da i u ovom pogledu društvo u tranziciji pretpostavlja ozbiljan diskontinuitet sa real-socijalizmom, društvom u kome je ideološka primarnost uvijek imala prioritet u odnosu na stručnost i profesionalizam što je bio jedan od ključnih razloga za ekonomski kolaps samog socijalizma. Prema tome, uspješna demokratizacija društva pretpostavlja uspostavljanje drugačijih kriterijuma u pogledu involviranja stručnosti i kompetencija u ukupan politički život društva, bez obzira na ideološke i političke razlike između političkih partija i ostalih aktera.

Tabela 4 Profesionalizam u radu organa vlasti- prikaz svih indikatora

Indikatori	N	A.S.	SD	Skewness
Profesionalnost i stručna osposobljenost činovnika u vladinim službama i ministarstvima	898	2.74	1.280	.124
Profesionalnost i stručna osposobljenost činovnika u lokalnoj vlasti	903	2.65	1.206	.172
Profesionalnost i stručna osposobljenost činovnika u Skupštini i njenim tijelima	886	2.69	1.191	.083
Uvažavanje manjine od strane većine na svim nivoima vlasti	905	2.44	1.255	.489

Rezultati mjerenja ove dimenzije pokazuju prije svega da je opseg (range) 'bolji' u poređenju sa ostalim dimenzijama koje smo gore analizirali i da se kreće od 2.44 do 2.74 (tabela 4). Najbolju ocjenu u ovom pogledu dobili su činovnici u vladinim službama i ministarstvima čija je profesionalnost i stručnost komparativno najbolje ocijenjena (2.74), i svakako mnogo bolja u poređenju sa istim aspektom ocjenjivanja

rada činovnika u lokalnoj vlasti (2.65). Po ocjeni, između ove dvije vrijednosti nalazi se procjena stručnosti i kompetencija činovnika koji rade u Skupštini i njenim telima (2.69). Konačno, najnižu ocjenu je dobilo uvažavanje manjine od strane većine na svim nivoima vlasti (2.44), iz čega slijedi da je potreba za kvalitetnijom komunikacijom između većine i manjine u Crnoj Gori veoma izražena.

Sumarni pokazatelji područja demokratičnosti političkih procesa

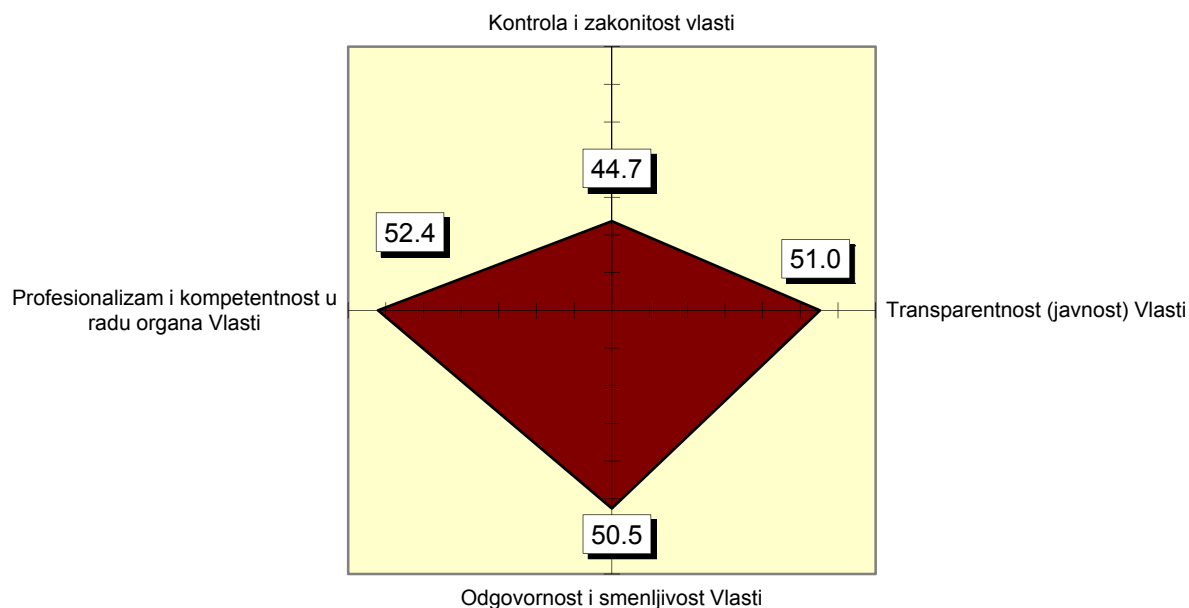
Sumarizacija rezultata svih područja i njihova komparacija je jedan od osnovnih ciljeva koje smo postavili u ovom istraživanju. U tabeli 5, kao i u grafikonu 1 dati su komparativni podaci za sva četiri područja koja su bila predmet mjerenja¹⁶. Pri tom podatak o svakoj dimenziji predstavlja sumarizaciju indikatora koji su uzeti kao predmet mjerenja za datu dimenziju.

Tabela 5 Politika i vlast - sumarno po dimenzijama

	N	K	SD	Skewnes s
Kontrola i zakonitost vlasti	1001	44.7342	19.86720	.816
Transparentnost (javnost) vlasti	1006	51.0421	20.20850	.346
Odgovornost i smjenjivost vlasti	1008	50.5161	20.44158	.391
Profesionalizam i kompetentnost u radu organa vlasti	973	52.4147	22.24105	.194

¹⁶ Koeficijent je optimizovan i kreće se u dijapazonu od 20 do 100

Grafikon 1 DEMOKRATI^NOST POLITI^KIH PROCESA

Rezultati pokazuju da su najbolji rezultati sa stanovišta demokratizacije političkih procesa postignuti u domenu profesionalizma i kompetentnosti u radu vlasti (52.4), a zatim slijedi transparentnost u radu vlasti (51.0) i odgovornost i smjenjivost vlasti (50.5), pri čemu je razlika između ove dvije posljednje dimenzije minimalna. Konačno, sa stanovišta demokratičnosti političkih procesa, u Crnoj Gori najveći problem predstavlja dimenzija kontrole i zakonitosti vlasti (44.7), pri čemu ocjena za ovu dimenziju značajno zaostaje u odnosu na ostale. Ovaj podatak ima svakako veoma važne političke implikacije ali je po našem sudu veoma važan i sa pragmatičnog stanovišta. **Drugim riječima, prvi koraci koje treba preduzeti u pogledu poboljšanja u oblasti demokratičnosti političkih procesa treba da se kreću u pravcu obezbjeđivanja većeg stepena kontrole i zakonitosti vlasti.** Sa analitičkog stanovišta, tačnije sa stanovišta aspekata koji su uzeti u obzir prilikom mjerenja ove dimenzije **najveći problem predstavlja prisustvo kriminala i korupcije u vlasti.** U poređenju sa zemljama u okruženju, iako nemamo preciznih komparativnih pokazatelja, sa ovog stanovišta ne može se reći da je Crna Gora specifična, tj. problem korupcije i kriminala, je svakako jedan od ključnih problema svih tranzicionih društava. Konačno, kada govorimo o području demokratičnosti političkih procesa, važno je imati u vidu da se opseg (range) koeficijenata po dimenzijama kreće od 44.7 do 52.4 što je svakako nisko obzirom da je maksimalna vrijednost koeficijenta 100.

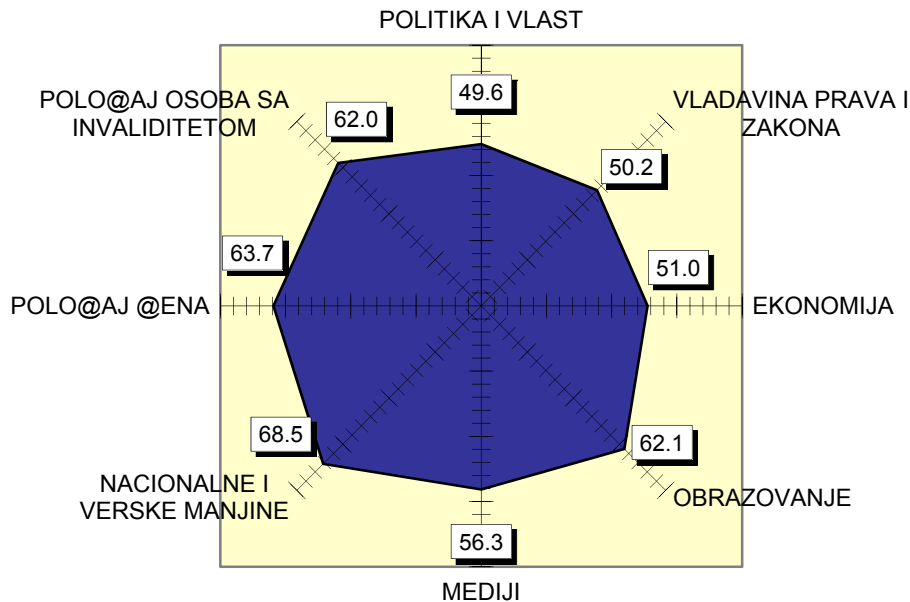
INDEKS DEMOKRATIJE – SUMARNI PREGLED

Kao mlado demokratsko društvo koje u sebi nosi breme socijalističke prošlosti kao i izražene elemente pred-modernog tradicionalizma, Crna Gora je učinila velike napore i zaista postigla solidne rezultate u pogledu sveukupne demokratizacije društvenih odnosa. U tom smislu procjena uspješnosti za različita područja društvenog života predstavlja napor da se identifikuju ključni problemi i prepreke daljeg napretka procesa demokratskih reformi. Prikaz cjelokupnih rezultata postignutih za sva područja društvenog života dat je u tabeli 33 i grafikonu br. 7:

Tabela 47 INDEKS DEMOKRATIJE

PODRUČJA	N	K	SD	Skewnes s
POLITIKA I VLAST	1009	49.6360	18.79712	.448
VLADAVINA PRAVA I ZAKONA	1008	50.2121	19.19056	.456
EKONOMSKE SLOBODE I EKONOMSKA PARTICIPACIJA	1015	51.0196	17.36644	.510
DEMOKRATIJA U OBRAZOVANJE	1015	62.0820	16.54734	-.096
DEMOKRATIČNOST MEDIJA	968	56.2856	17.70974	.351
POLOŽAJ NACIONALNIH I VJERSKIH MANJINA	969	68.5106	16.72803	-.420
POLOŽAJ ŽENA	953	63.7301	17.99563	-.091
POLOŽAJ OSOBA SA INVALIDITETOM	941	62.0163	17.73708	-.140

Graf. 7 INDEX

Na osnovu svih rezultata mjerenja koja su preduzeta ovim istraživačkim poduhvatom, najprije možemo reći da postoje područja društvenog života u kojima su rezultati sasvim zadovoljavajući. Tu prije svega mislimo na položaj nacionalnih i vjerskih manjina (68.5). Prema tome kada je o manjinskim narodima riječ slobodno se može reći da je crnogorsko društvo napravilo vidan napredak i uspjelo da obezbijedi demokratsku multikulturalnost koja garantuje stabilnost političkog sistema. Ovaj podatak ima još veću vrijednost u svjetlu činjenice da je u svim republikama bivše SFRJ kraći ili duži period bijesnio rat sa nacionalnim predznakom. Nema sumnje da su sve primjenjene metode uključivanja i uvažavanja manjinskih naroda dovele do političkog i društvenog konsenzusa koji su prepoznali kako većinski tako i manjinski narodi i da su sveukupni rezultati u ovom pogledu van svake sumnje, obzirom na okolnosti i uticaj okruženja, više nego zadovoljavajući.

Položaj žena je takođe ocijenjen veoma visoko (63.7) ali ovaj podatak ima svoja ograničenja. Pri tom najprije mislimo na činjenicu da percepcija i stvarnost u ovoj oblasti stoje u ozbiljnom disbalansu, a razlog za to je sama priroda rodne supremacije. Kulturni obrasci i neizbalansirani kriterijumi procjene su svakako doveli do mnogo viših ocjena u ovom pogledu nego što to stvarnost zaslužuje. Bilo kako bilo, problem rodni odnosa na osnovu percepcije nije izražen, a svakako da je ovo jedno

od područja kome treba posvetiti naročitu pažnju u narednom periodu traganja za objektivnim pokazateljima.

Demokratičnost u obrazovanju je na osnovu komparativnih podataka takode na solidnom nivou (62.1). Ovdje je pozitivno nasljeđe iz perioda realnog socijalizma svakako odigralo ključnu ulogu, te je dalji napredak baziran na dobrim pretpostavkama bio sasvim razumljiv. U svakom slučaju, podaci govore da nema naročitih razloga za zabrinutost kada je obrazovni sistem u pitanju.

Konačno, kada je riječ o pozitivnim ocenama, još jedno područje zaslužuje prelaznu ocenu a to je odnos prema osobama sa invaliditetom (62.0). Ovdje se takode može sa oprezom prihvatiti prelazna ocena obzirom da tradicija crnogorskog društva u dobroj mjeri 'skriva' život osoba sa invaliditetom. No, kada je o percepciji riječ, dobijeni podatak je sasvim zadovoljavajući.

Kada su mediji u pitanju, rezultati su polovični (56.3). Na osnovu pažljivog mjerenja medijske scene po dimenzijama, zaključujemo da je u ovom području **nužno učiniti napredak u pogledu obezbjeđivanja višeg stepena autonomije i nezavisnosti medija, i to prije svega u oslobađanju medija od uticaja političkih partija i struktura koje su na vlasti**. Prostora za ovu vrstu korekcije ima više nego dovoljno, od zakonske regulative do djelovanja institucija civilnog društva.

Analizirajući sferu ekonomije, možemo izraziti nezadovoljstvo postignutim rezultatima (51.0). U svim mjerenim dimenzijama rezultati nijesu u skladu sa demokratskim standardima, a najveći problem sa ovog stanovišta jeste **odsustvo ekonomske jednakosti i autonomije preduzeća koji su prvenstveno izazvani postojanjem ekonomskih monopola koji uživaju zaštitu države i privilegovanih grupa, uticajem pojedinačnih i partijskih interesa na preduzeća kao i uticajem države i vlasti u pravcu diskriminacije pojedinih i favorizovanju drugih preduzeća**. Dakle, trebalo bi u ovom smislu preduzeti ozbiljne korake koji bi obezbijedili autonomiju i ekonomsku jednakost preduzeća a sve u funkciji ukupne demokratizacije crnogorskog društva.

Vladavina prava i zakona u Crnoj Gori nije na zadovoljavajućem nivou (50.2). U ovom pogledu najveću prepreku predstavlja **neprofesionalan i neefikasan sudski sistem**, pri čemu rezultati našeg mjerenja ukazuju da je upravo **prisustvo**

korupcije i djelovanje u interesu uticajnih pojedinaca i grupa osnovni problem koji uzrokuje neefikasnost i deficit profesionalizma. Ovaj problem je posebno izražen i posebno težak, i njemu bi zaista trebalo posvetiti posebnu pažnju. Čini se da se u ovom pogledu ne mogu tražiti *ad hoc* rješenja, te da jedino sistemski pristup koji bi uključivao monitoring i mobilizaciju čitavog društva može da pokrene pozitivne procese u rješavanju ovog problema.

Konačno, **najmanji napredak u procesu demokratizacije društva na osnovu naših rezultata postignut je na području demokratizacije političkih procesa** (49.6). Drugim riječima, ključni problem daljeg napretka demokratije crnogorskog društva je reforma političkog sistema. Pri tom, na osnovu naših podataka, **najveći problem leži u odsustvu kontrole i zakonitosti u radu vlasti**. Analitički, problem kontrole i zakonitosti vlasti lociran je u **prisustvu korupcije i kriminala u pojedinim strukturama vlasti, kao i u odsustvu efikasne građanske kontrole vlasti**. Problemi su dakle izraženi, ali i ne naročito različiti od problema ostalih tranzicionih društava. Prema tome, prioriteta u pogledu demokratizacije crnogorskog društva moraju se usmjeriti na političko polje i preduzimanje mjera koje bi pospješile kontrolu i zakonitost vlasti.

Sve u svemu, demokratija u Crnoj Gori je na dobrom putu, a opet opterećena velikim brojem problema koji karakterišu i ostala post-socijalistička društva. Brza transformacija jednopartijskog u višepartijski sistem, privatizacija i tržišne reforme koje su nužno proizvele društvene nejednakosti, te negativno nasljeđe autoritarne prošlosti, predstavljaju prepreke koje se ne mogu zaobići i preskočiti, već se sa njima čitavo društvo mora boriti na svim frontovima. Za uspješnu demokratizaciju crnogorskog društva potrebna je mobilizacija svih društvenih institucija kao i organizacija civilnog društva, te mobilizacija građanstva na svim nivoima. Takođe, analitičan i kritički intoniran istraživački rad, kao što je ovaj koji mi prezentujemo, svakako će doprinijeti boljem uvidu i preciznijoj identifikaciji slabih tačaka koje traže brzu i efikasnu intervenciju. Konačno, jedan od najvećih problema sa kojim se Crna Gora suočava jeste vidan izostanak društvenog i političkog konsenzusa koji bi umirio strasti na podijeljenoj političkoj sceni i koji bi u duhu saradnje i identifikacije zajedničkih ciljeva vodio ka kontinuiranom napretku sveukupne demokratizacije

crnogorskog društva. Vrijeme je u tom pogledu ograničen resurs, jer generacije koje dolaze sve će manje imati razumijevanja za 'više' istorijske ciljeve, a sve više izraženu potrebu za životom u demokratskom društvu.

IZVEŠTAJ MONITORINGA MEDIJA U TOKU REFERENDUMA U CRNOJ GORI – 2006.

METOD MONITORINGA MEDIJA

Medija monitoring predstavlja metodološki osmišljen način da se proceni stepen vrednosno-političkog opredeljenja, odnosno neutralnog, odnosa kako štampanih tako i elektronskih medija. Sam metod je unificiran tj. na identičan način se primenjuje za sve medije, čime je u potpunosti omogućena komparacija. Po svojoj prirodi monitoring medija ima dve dimenzije, prvo, to je kvalitativna procena ‘usmerenja’ odnosno vrednosno-političke orijentacije i drugo, to je kvantitativna procena, ili tačnije merenje onih parametara koji podležu kvantifikaciji. Kada je o vrednosno-političkom usmerenju reč, svaka individualna jedinica merenja može biti kvalifikovana u sledećim modalitetima :

- izrazito za nezavisnost
- umereno za nezavisnost
- neutralno
- umereno za zajednicu
- izrazito za zajednicu

U svom operacionalnom obliku monitoring dnevne štampe se sastoji iz tri aspekta :

- analiza naslovnih strana i to :
 - o sa vrednosno-političkog stanovišta (usmerenosti)
 - o sa kvantitativnog stanovišta (površine koju naslovi zauzimaju)
 - o sa stanovišta prioriteta (redosled naslova)
- analiza informativno političkih rubrika:
 - o kvalitativna procena usmerenosti svake kolumne pojedinačno
 - o kvantifikacija rubrika posredstvom merenja površine
- analiza svih ostalih rubrika i to:
 - o broj i površina rubrika
 - o vrednosno usmerenje svih rubrika i njihova kategorizacija

Kada je reč o elektronskim medijima, posebno se analiziraju centralne informativno-političke emisije na svim TV stanicama a posebno sav preostali program i to po programsko sadržajnim kategorijama, a sami kriterijumi analize su :

- trajanje
- termin
- usmerenje
- programska kategorizacija

OČEKIVANI REZULTATI:

Na osnovu ovako postavljene metodološke aparature monitoring medija će omogućiti:

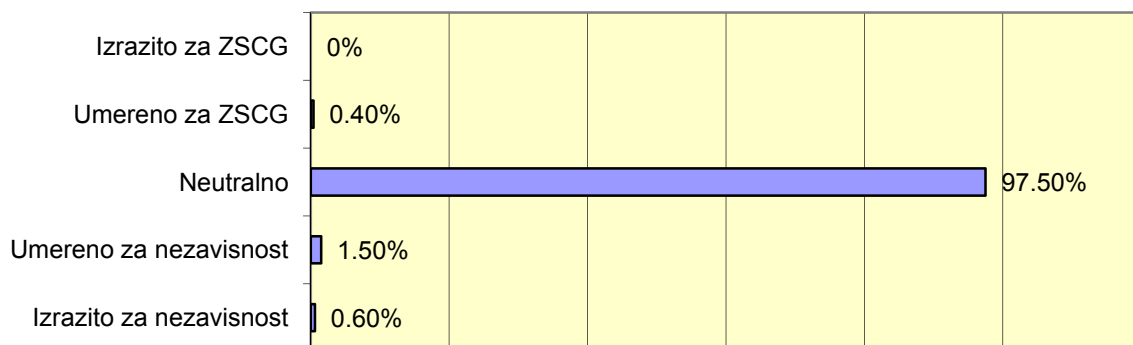
- procenu stepena prisustva obe opcije u različitim modalitetima na svakom mediju izraženu na kumulativan način
- procenu stepena prisustva svake opcije u različitim modalitetima na svakom mediju po rubrikama ili kategorijama programa
- Poseban uvid u orijentaciju ključnih programskih sadržaja koji oblikuju javno mnjenje.
- Precizno kvantifikaciju dobijenih vrednosti
- Ponderisanje svih vrednosti eksternim parametrima na osnovu koje se može dobiti opšti prikaz uticaja medija na javno mnjenje.

Drugim rečima, monitoring medija će jasno pružiti uvid u programsku orijentaciju, i političku usmerenost svakog pojedinog medija u Crnoj Gori. U ovom smislu, mi i ne očekujemo potpunu neutralnost medija, a to posebno važi za privatne medije koj ii nemaju ovu vrstu obaveze. No, obzirom na značaj medija u ovako osetljivom političkom procesu, posao koji je pred nama ima poseban značaj jer je svakako važno da nakon referenduma ostane trag o tome kako su se mediji ponađali u toku kampanje, a pri tom pre svega mislimo na saznanje o tome koliko su mediji doprineli nekoj od političkih opcija koje su se nadmetale na referendumu.

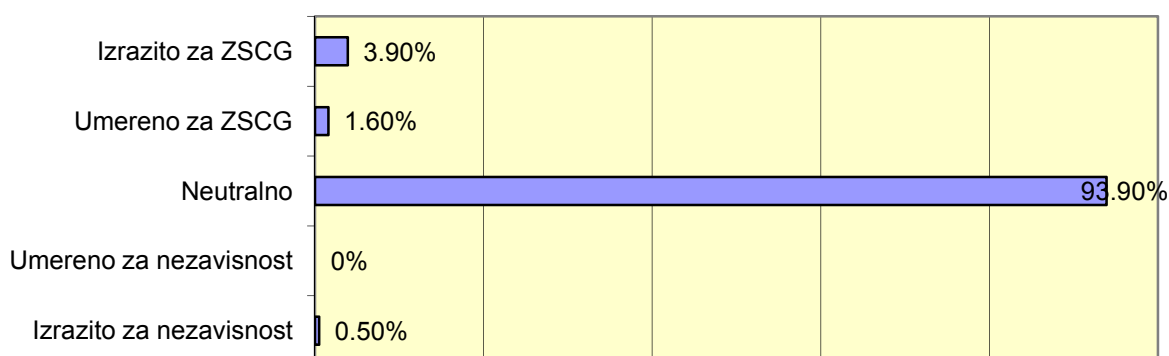
ANALIZA NASLOVNIH STRANICA DNEVNIH NOVINA

Rezultati merenja naslovnih strana pokazuje da postoje značajne razlike između pojedinih dnevnika. Najpre, treba konstatovati da su pitanja vezana za referendum u Crnoj Gori gotovo u potpunosti isključena sa naslovnih strana dnevnih novina koje dolaze iz Srbije (Blic i Večernje novosti). Relativno mali broj naslova koji se odnosi na referendum u Crnoj Gori (2.5% Blic i 6.0% Večernje Novosti) upravo ukazuje posredno i na stepen interesovanja političke javnosti u Srbiji za Crnogorski referendum.

BLIC

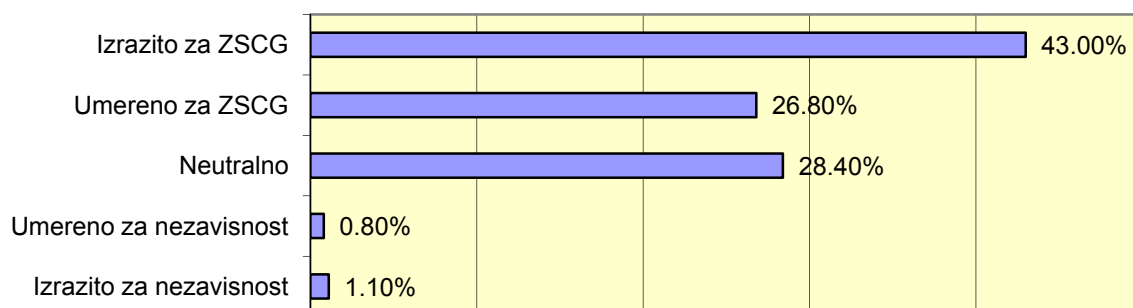

V. Novosti

Sa stanovišta 'odnosa snaga' tačnije odnosa između broja naslova u korist jedne ili druge opcije, **najnebalansiraniji pristup merimo kod dnevnika DAN**. U ovim dnevnim novinama u 43% slučajeva naslovi su 'izrazito' u korist bloka za Zajednicu SCG uz 26.8% naslova koji su 'umereno' za Zajednicu (kumulativno 70%). Komplementarno, samo 1.9% naslova je bilo u korist bloka za nezavisnost, uz 28.4% naslova koji se mogu kategorisati kao neutralni.

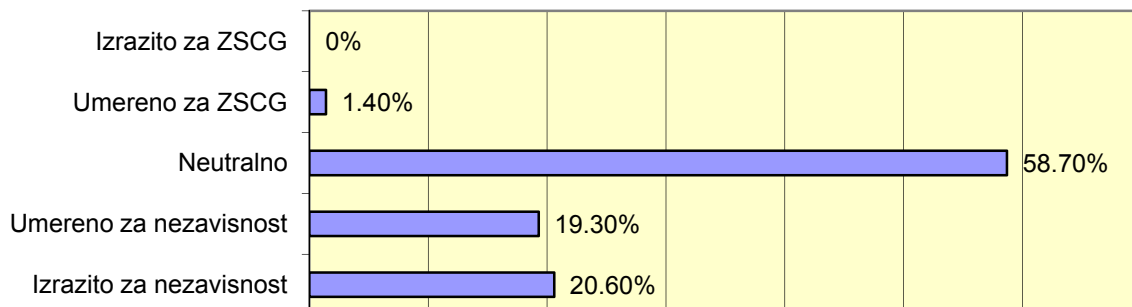
DAN

Sa druge strane, na naslovnoj strani **u korist bloka za nezavisnu Crnu Goru prednjači Republika**, koja je u gotovo preko 1/5 slučajeva imala naslove koji su 'izrazito' za nezavisnost, uz gotovo isto toliko naslova koji su 'umereno' za nezavisnost. Zastupljenost

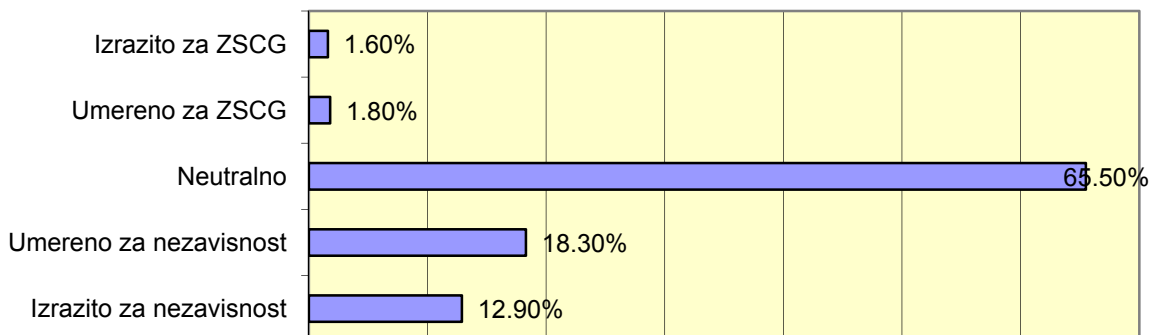
naslova koji su u korist bloka za državnu Zajednicu u Republici je 1,4%, dok je neutralnih naslova preko 58,7%.

REPUBLIKA

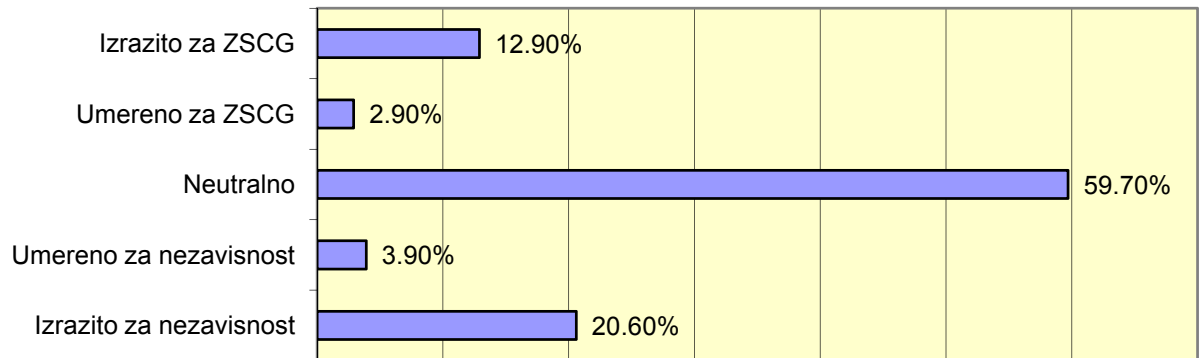
I kada je o **POBJEDI** reč, može se reći da su naslovne strane ovog dnevnika bile u korist bloka za nezavisnost i to u modalitetu 'izrazito' u 12.9% slučajeva a u modalitetu umereno u 18.3% slučajeva. Na naslovnim stranama ovog dnevnika samo u 3.4% slučajeva je bilo naslova koji su u korist bloka za državnu Zajednicu, uz 65.5% neutralnih naslova. Komparativno, od svih crnogorskih medija **Pobjeda je imala najveći broj neutralnih naslova, i time opravdava status javnog servisa**. Međutim, ako se uporedi odnos između zastupljenosti blokova u naslovima ovog dnevnika, nesumnjivo da je prednost data bloku za samostalnost.

POBJEDA

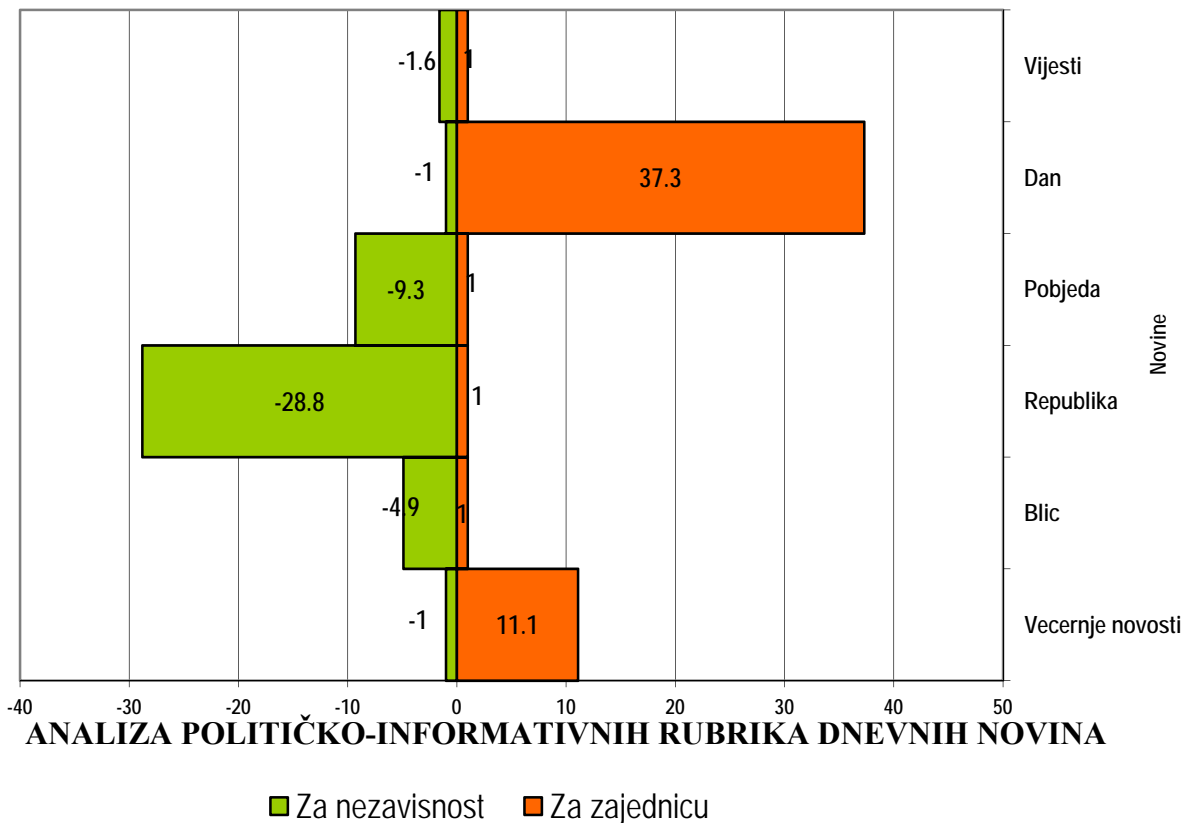
Iako i kod dnevnika VIJESTI proporcionalno na naslovnim stranama merimo prednost naslova koji su u korist bloka za nezavisnost, može se reći da su **naslovne strane ovog dnevnika najizbalansiranije**. Naime, u poređenju sa 24.5% naslova koji su u korist nezavisnosti (20.6% 'izrazito' i 3.9% 'umereno'), 15.8% naslova u VIJESTIMA je bilo u korist bloka za državnu Zajednicu (2.9% 'umereno' i 12.9 'izrazito'), dok je gotovo 60% naslova bilo neutralno po svom karakteru.

VIJESTI

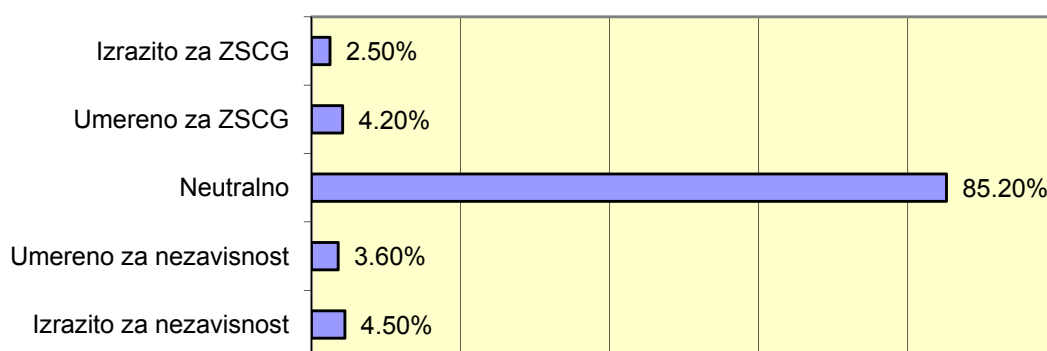
Posmatrano sa stanovišta INDEX-a (odnosa naslova sa predznacima DA i NE), jasno se mogu utvrditi odnosi koje smo gore opisali. Odnos u korist nezavisnosti na naslovnim stranama Republike je 1 : 28.8, Pobjede 1 : 9.3, dok je u Vijestima taj odnos 1 : 1.6. Sa druge strane, taj odnos je u korist bloka za Zajednicu u DAN-u 1 : 37.3. Iako podatak za Blic i Novosti ima malu vrednost, obzirom na mali broj naslova koji su se bavili pitanjima referenduma, interesantno da su naslovi u BLIC-u bili u korist nezavisnosti i to u odnosu 1 : 4.9 dok je taj odnos potpuno drugačiji u Večernjim Novostima. Tj. on je 1 : 11.1 u korist Zajednice.

Naslovne strane - indeks

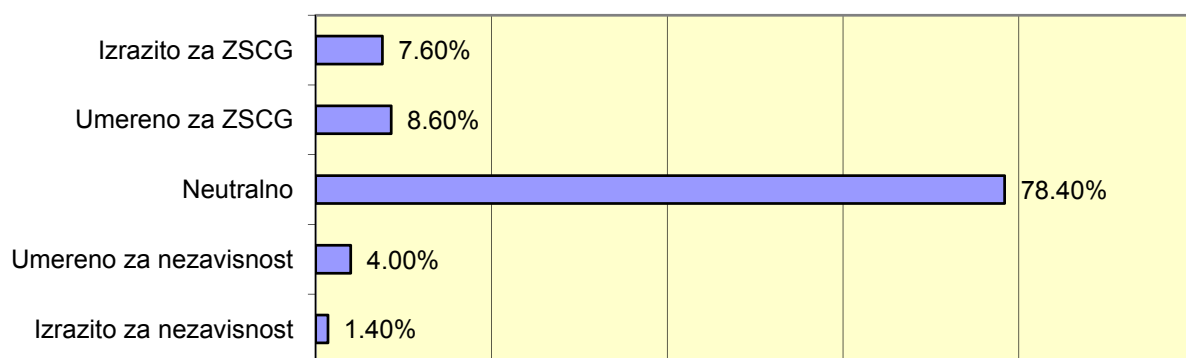

Rubrika 'politika i informacije' je bila posebno predmet merenja u svim štampanim medijima. **Rezultati pokazuju da su i ovom pogledu štampani mediji iz Srbije relativno nezainteresovani za referendumska pitanja u Crnoj Gori.** Međutim, kao i u slučaju naslova, interesantno je da u malom fondu kolumni koja su se u ovim dnevnicima bavile pitanjima Crnogorske nezavisnosti, BLIC da prednost opciji za nezavisnost budući da je kumulativno 8.1% tekstova bilo u korist nezavisnosti naspram 6.7% tekstova koji su bili u korist državne Zajednice. U Večernjim Novistima je obrnut slučaj te od svih kolumni koje se u okviru ove rubrike bave pitanjima referenduma 16.2% su u korist bloka za Zajednicu naspram 5.4% kolumni koje su u korist crnogorske nezavisnosti.

BLIC

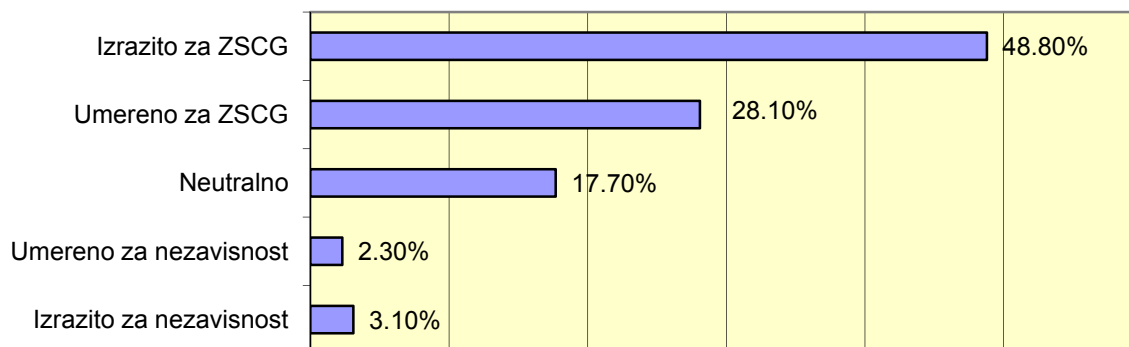

V. Novosti

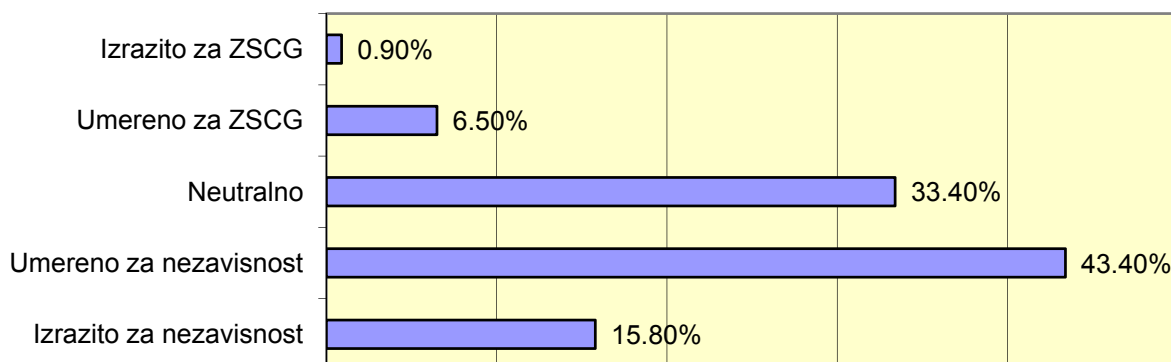
Kada je reč o štampanim medijima iz Crne Gore, trendovi koje smo identifikovali analizirajući naslovne strane potvrđeni su, ali su proporcionalno ove razlike manje u odnosu na nasloje. U dnevniku DAN gotovo 48.8% tekstova u rubrici 'politika i informacije' su izrazito orijentisani u korist državne Zajednice uz preko 28.1% tekstova koji su umereno za ZSCG. Komparativno samo je 3.1% tekstova u 'izrazito' korist nezavisnosti uz 2.3% tekstova ove orijetnacije koji su umereno za nezavisnost. Ono što u ovom pogledu DAN značajno distingvira od ostalih dnevnih novina jeste činjenica da u ovoj rubrici beležimo samo 17.7% kolumni koje su neutralne po svom karakteru. Dakle, **nema sumnje da je dnevnik DAN u svojim političko-informativnim rubrikama intenzivno podržavao blok za državnu Zajednicu.**

DAN

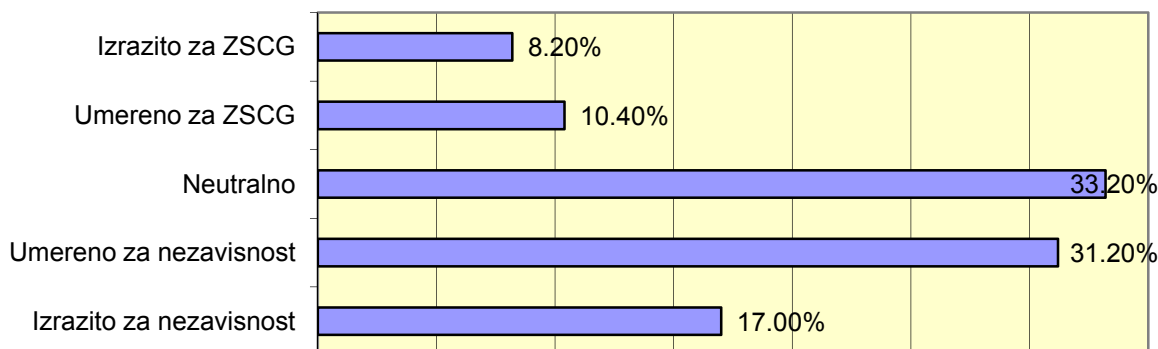
Dnevnik koji u najvećoj meri podržava nezavisnost je svakako REPUBLIKA. U rubrici koja se bavi politikom i informacijama u ovom dnevniku 15.8% tekstova su izrazito za nezavisnost uz 43.4% kolumni koje su umereno za nezavisnost. Sa druge strane, samo 0.9% tekstova su izrazito za Zajednicu uz 6.5% onih koje su umereno za Zajednicu, te konačno uz 33.4% tekstova koji su neutralni u odnosu na referendumsko pitanja.

REPUBLIKA

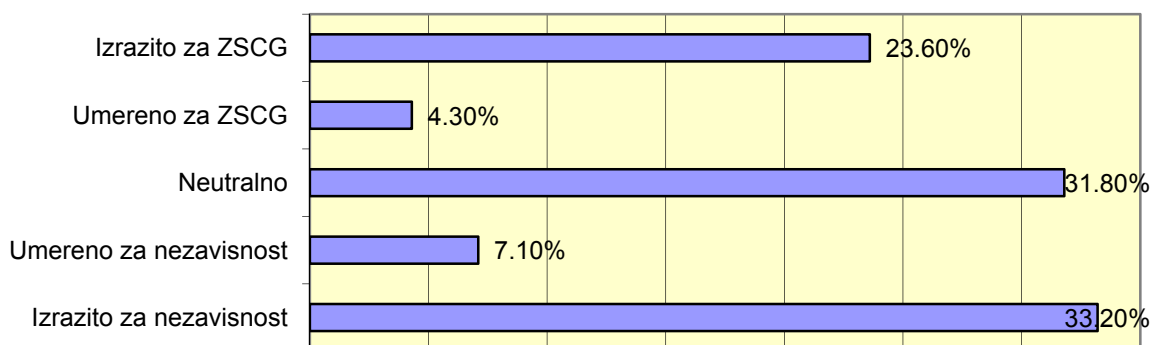
Pobjeda, iako umerenija od Republike, jasno favorizuje blok za crnogorsku nezavisnost. Naime, skoro polovina tekstova koji su informativno-političkog karaktera u korist su bloka za nezavisnost (17% - izratito i 31.2% - umereno). Sa druge strane 18.6% tekstova su u korist bloka za Zajednicu, pri čemu je umerenih 10.4% a onih koji su izrazito za Zajednicu 8.2%. U Pobjedi, u okviru ove rubrike utvrdili smo da je gotovo 33.2% tekstova bilo neutralno.

POBJEDA

Kod Vijesti beležimo slične vrednosti kao i kada je reč o nalsovnim stranicama ovog dnevnika. Naime, gotovo 1/3 kolumni u Vijestima su izrazito za nezavisnost uz 7.1% kolumni koje su umereno za nezavisnost. Takođe, preko 30% tekstova u Vijestima su neutralne po svom karakteru, dok je 27.9% tekstova u korist bloka za Zajednicu i to 23.6% ' izrazito' i 4.3% umereno. **Dakle, nema sumnje da su Vijesti u poređenju sa ostralim dnevnim novinama uspostavile najbolji balans u predstavljanju suprotstavljenih opcija.**

VIJESTI

Posmatrano sa stanovišta INDEX-a, utvrđeni disbalansi se jasno mogu videti. Oni su najizrazitiji u slučaju DAN-a (1 : 14.2 u korist ZSCG), a zatim kod Republike (1 : 8 u korist crnogorske nezavisnosti). U Novostima je taj odnos 1 : 3 u korist ZSCG dok je u Blicu on 1 : 1.2 (u korist crnogorske nezavisnosti). Kod Pobjede merimo odnos 1 : 2.5 u korist nezavisnosti dok je kod Vijesti, takođe, u korist nezavisnosti odnos 1 : 1.5.

Politika i informacije - indeks

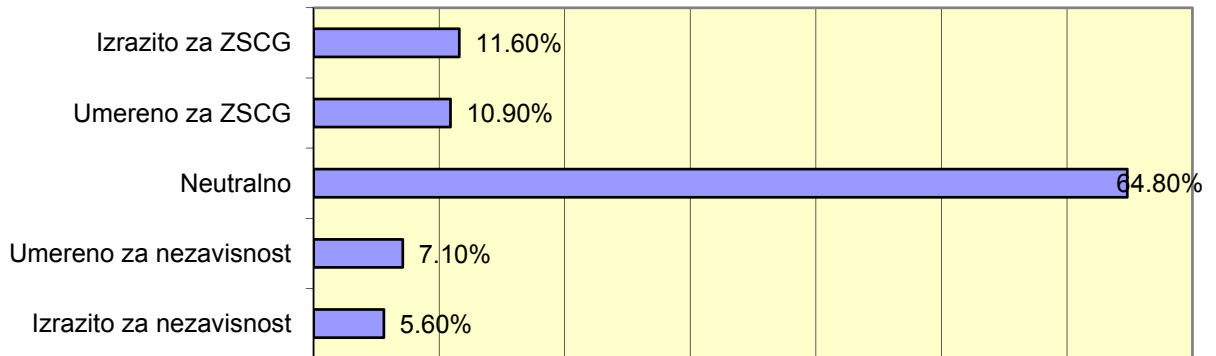

ANALIZA 'VESTI DANA' TV STANICA

Ovde je reč o analizi ne čitavih centralno-informativnih emisija (CIF), već samo onih vesti koje se najavljuju kao 'vijesti dana' u centralno-informativnim emisijama TV stanica. Obzirom da Montena i TVCG2 nemaju vesti dana u svojim CIF, podaci su obraženi za preostale TV stanice.

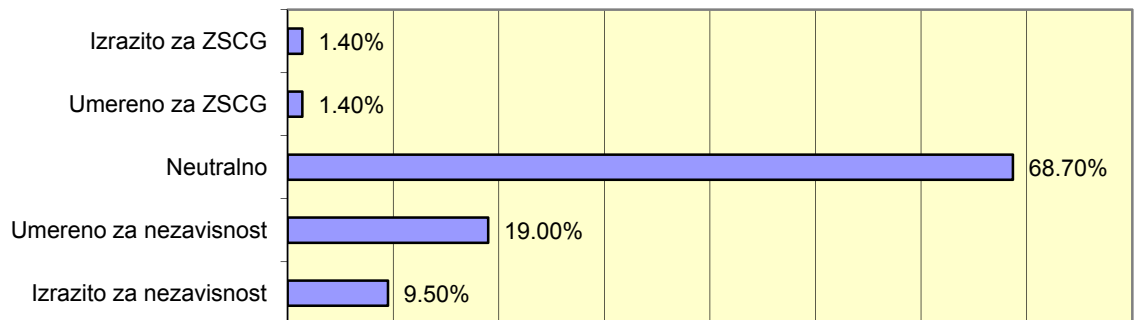
TV Elmag uz MBC je bio najizbalansirani u ovom pogledu. Preko 64% vijesti dana u CIF emisiji TV ELAMG bilo je neutralno. Na obe strane, u modalitetu 'izrazito', 11.6% vesti dana bilo je u korist bloka za Zajednicu u odnosu na 5.6% vesti u ovoj kategoriji koji su bile u korist bloka za nezavisnost. Dalje, u vestima dana na Elmagu prednost je imao blok za Zajednicu i zbog toga što je 7.1% vesti dana bilo 'umereno' za nezavisnost u poređenju sa 10.9% vesti dana koje su bile umereno za Zajednicu. No, važno je primetiti da je gotovo 65% vesti dana u informativnim emisijama na Elmagu bilo neutralno po svom karakteru.

ELMAG

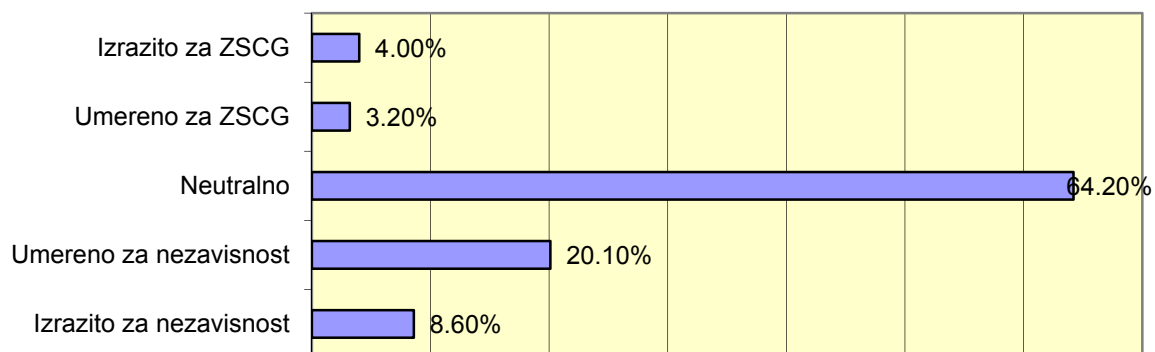
Sa druge strane, najveći stepen favorizovanja neke jedne od opcija kada je o vestima dana reč, merimo kod TVCG1 i to u korist crnogorske nezavisnosti. Pored 68.7% vesti dana koje su bile neutralne, utvrdili smo da je 28.5% vesti dana na ovoj televiziju bilo za crnogorsku nezavisnost, a od toga 19% 'umereno' i 9.5% 'izrazito u korist suverenista. Sa druge strane samo je po 1.4% vesti dana u oba modaliteta bilo za Zajedincu.

TVCG 1

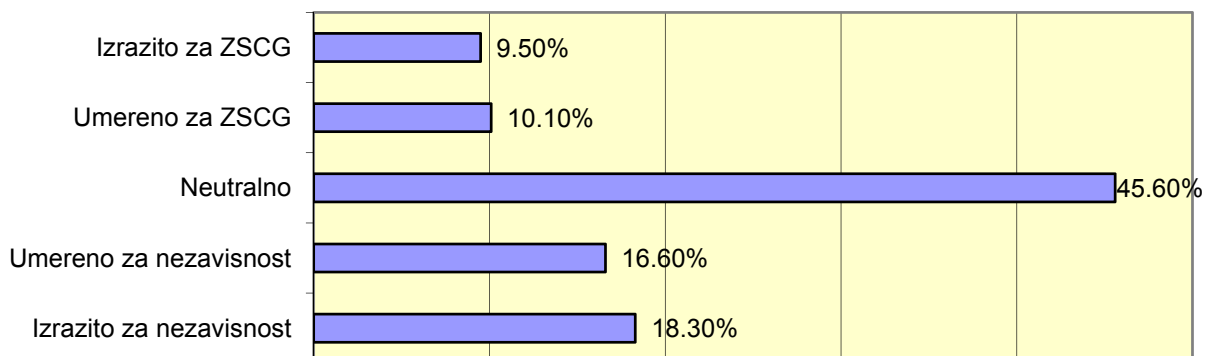
TV IN je četiri puta više vijesti dana imao u korist bloka za nezavisnost (pogledati index). Pored preko 64% vesti dana koje su neutralnog karaktera, na IN-u je bilo 8.6% vesti dana koje su izrazito u korist crnogorske nezavisnosti, uz 20.1% vesti dana koje su umereno za nezavisnost. Sa druge strane, u korist bloka za Zajednicu, 4% vesti dana bilo je izrazito a 'umereno' uz 3.2%. Dakle, nema sumnje da je TV IN preferirala opciju za državnu nezavisnost u ovom pogledu.

TV IN

TV MBC je uz ELMAG uspostavila najbolji balans između opcija u vestima dana dajući istu prednost nezavisnost koju je Elmag dao opciji za Zajednicu. U CIF-u ove televizije 18.3 % vesti dana su izrazito bile za nezavisnost uz 16.6% vesti dana koje su umereno bile za crnogorsku nezavisnost. Sa druge strane 9.5% vesti dana su izrazito bile za Zajednicu uz 10.1% vesti dana koje su umereno za Zajednicu. Neutralnih vesti dana na CIF-u TV MBC bilo je 45.6%.

MBC

Ukoliko pogledamo indexne vrednosti, jasno je da su u vestima dana osim na Elmagu na svim ostalim TV stanicama prednost data bloku za crnogorsku nezavisnost. Na Elmagu je Index 1 : 1.8, u korist ZSCG i ovo se može okvalifikovati kao uravnotežen odnos. U ostalim slučajevima merimo prednost suverenističke opcije i to u odnosu 1 : 8 na TV MBC, 1 : 10 na TV CG1 i 1 : 4 na TV IN.

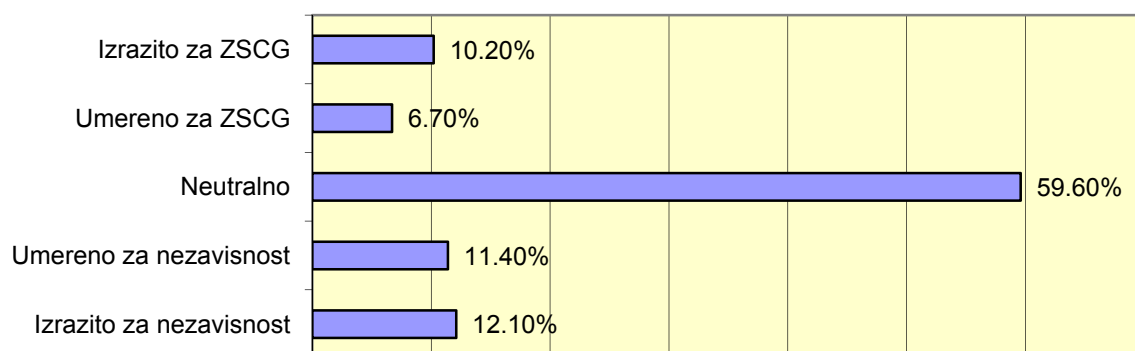
Vesti Dana - indeks

ANALIZA CENTRALNO-INFORMATIVNIH EMISIJA TV STANICA

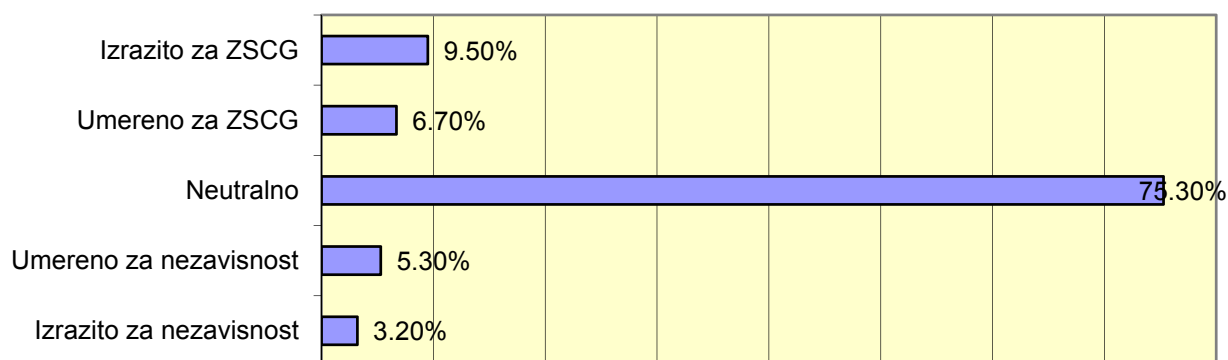
Na svakoj od TV stanica analizirane su čitave centralno-informativne emisije i utvrđen je odnos referendumskih opcija. Drugim rečima, pojedinačno je analiziran svaki izveštaj u centralno-informativnim emisijama. **U ovom pogledu, najizbalansiranija je bila Montena.** U CIF-u ove TV stanice, bilo je 10.2% izveštaja koji su izrazito bili za ZSCG uz 6,7% izveštaja koji su bili umereno za ZSCG. Sa druge strane, izmerili smo 12.1% izveštaja koji su izrazito za nezavisnost uz 11.4% izveštaja koji tu umereno za nezavisnost. Konačno, gotovo 60% izveštaja u CIF-u na Elmagu bilo je neutralno.

MONTENA

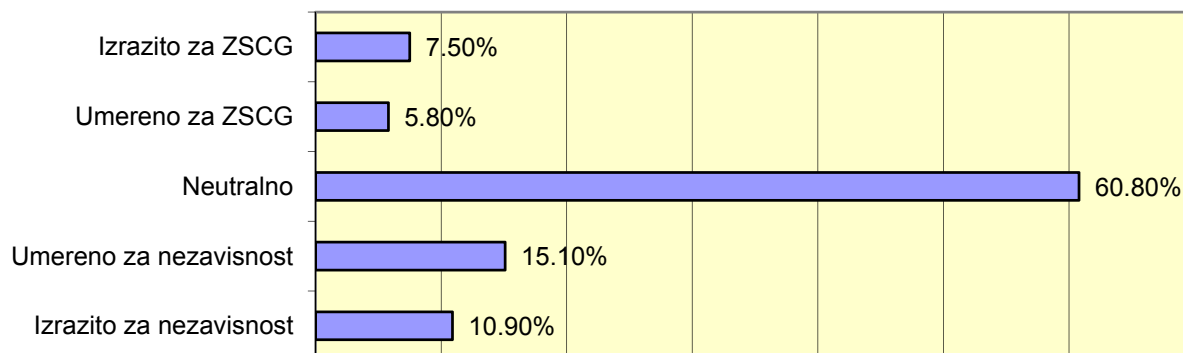
Takođe, **veoma dobar balans smo izmerili i kada je reč o TV ELMAG**. Na ovoj televiziji blo je veliki broj neutralnih izveštaja (75.3%). Međutim, naspram 9.5% izveštaja koji su bili izrazito za ZSCG kao i 6.7% izveštaja koji su bili umereno za Zajednicu, utvrdili smo da je 3.2% izveštaja bilo izrazito za nezavisnost uz 5.3% izveštaja koji su bili umereno za nezavisnost.

ELMAG

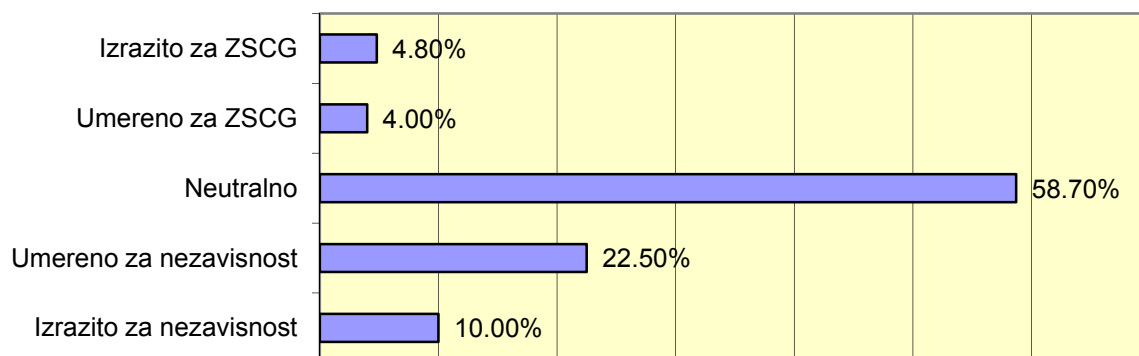
TV MBC je u ovom pogledu imala pristojan balans ali je ipak favorizovala opciju za nezavisnost, obzirom da je 10.9% izveštaja u CIF-u bilo izrazito za nezavisnost uz 15.1% umerenih izveštaja koji su za ovu opciju. Sa druge strane, 7.5% izveštaja bilo je izrazito za Zajednicu uz 5.8% umerenih izveštaja u korist ove opcije. Ostatak od preko 60% izveštaja bilo je umereno.

MBC

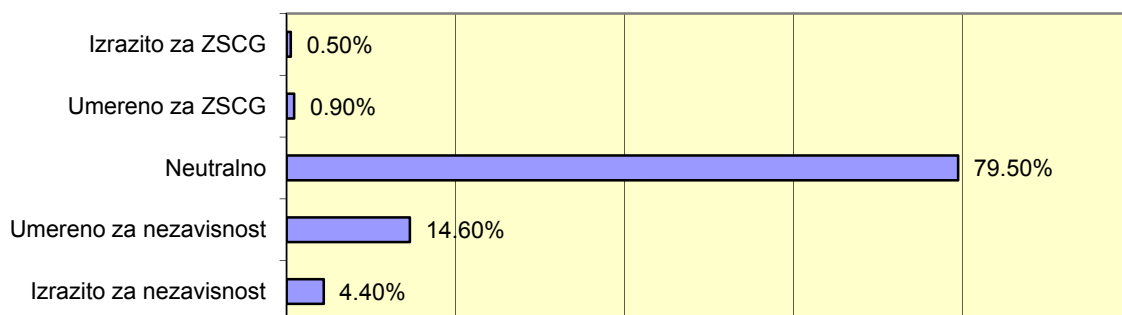
TV IN je svakako dao prednost opciji za crnogorsku nezavisnost. Na ovoj TV stanici 38 % izveštaja u CIF-u prednost je data bloku za nezavisnost (10% izrazito i 22.5% umereno). Sa druge strane, pored 58.7% neutralnih, bilo je 4.8% izveštaja koji su izrazito za Zajednicu uz 4% onih koji su umereno za Zajednicu.

TV IN

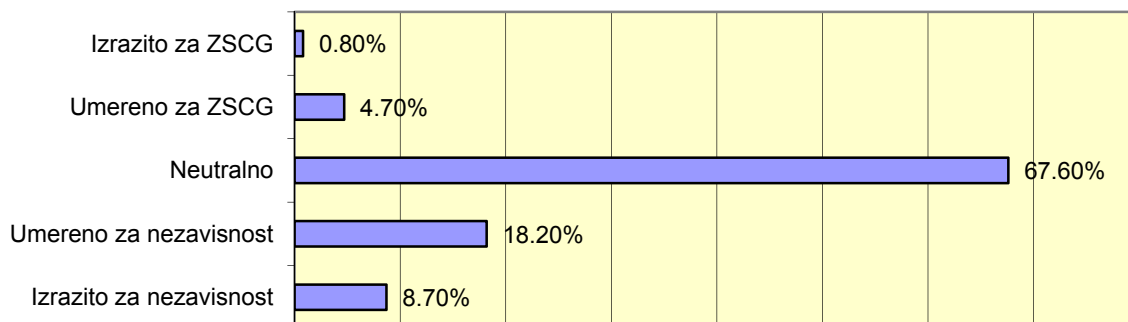
TVCG2 je u ovom pogledu prednjači u odnosu na ostale TV stanice dajući izrazitu prednost opciji za nezavisnost uz konstataciju da je na ovom TV kanalu u poređenju sa ostalim stanicama najveći broj izveštaja u CIF-u bio neutralan po svom karakteru (79.5%). U 4.4% slučajeva, izveštaji su na ovoj stanici bili izrazito u korist nezavisnosti uz 14.6% onih koji su bili umereno za nezavisnost. U korist ZSCG na TVCG2 bilo je samo je 0.9% umerenih izveštaja dok je izrazito za ovu opciju bilo simboličkih 0.5%.

TVCG2

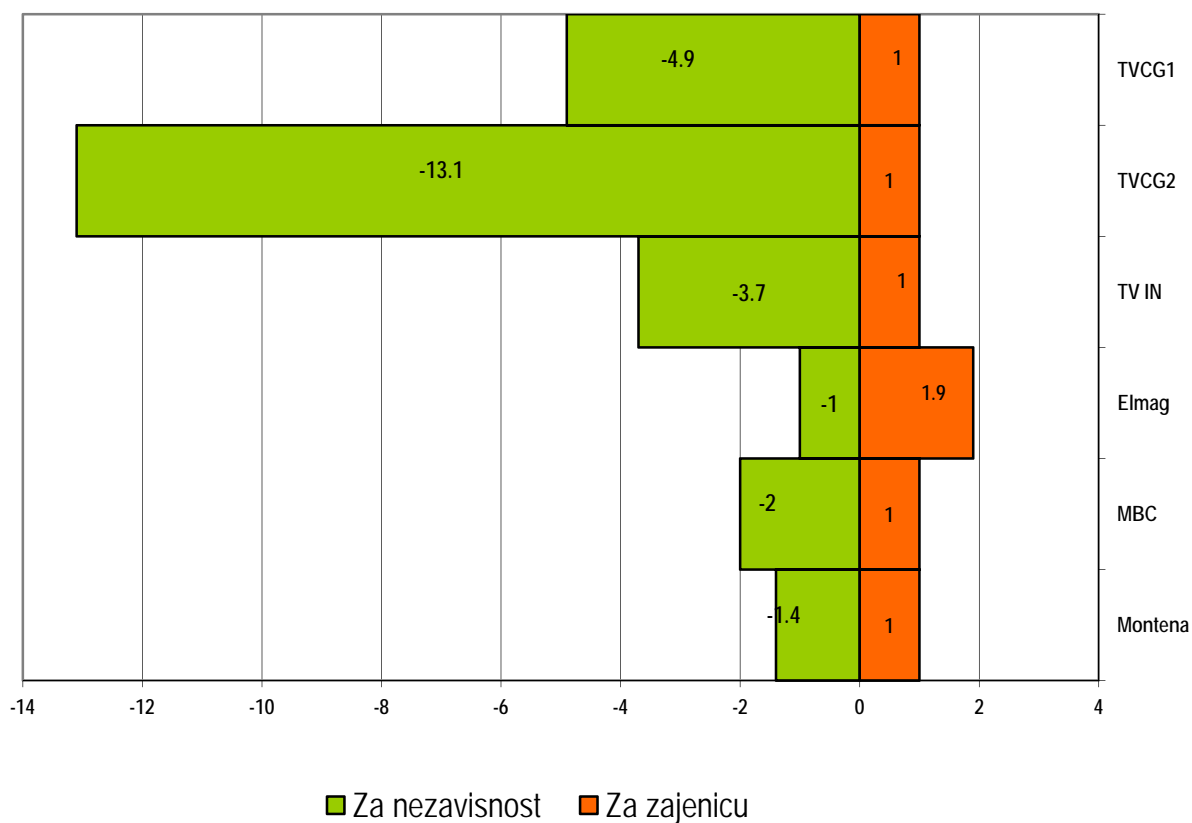
Konačno, kada je o TVCG1 reč, jasno je da je ova stanica dala prednost opciji za nezavisnost. Pored gotovo 67.6% neutralnih izveštaja, bilo je 18.2% umerenih izveštaja u korist suverenističkog bloka u poređenju sa 4.7% umerenih izveštaja u korist bloka za ZSCG. Na 'krajevima', izrazito za nezavisnost bilo je 8.7% izveštaja dok je istih za Zajednicu bilo samo 0.8%.

TVCG1

Ukoliko se analiziraju indexne vrednosti može se videti da su sa izuzetkom Elmaga sve TV stanice dale prednost crnogorskoj nezavisnosti. Najbolji balans merimo kod Montene (1 : 1.4 u korist nezavisnosti) a zatim kod Emaga (1 : 1.4 u korist zajedince). U slučaju TV MBC odnos je 1 : 2, a u slučaju TV IN (1 : 3.7). Kada je reč o TVCG1 odnos je (1 : 4.9) a najveću prednost u ovom pogledu suverenistima dala je TVCG1 gde je odnos u indexnim poenima 1 : 13.1.

Izveštaji u Centralno-informativnoj emisiji - indeks

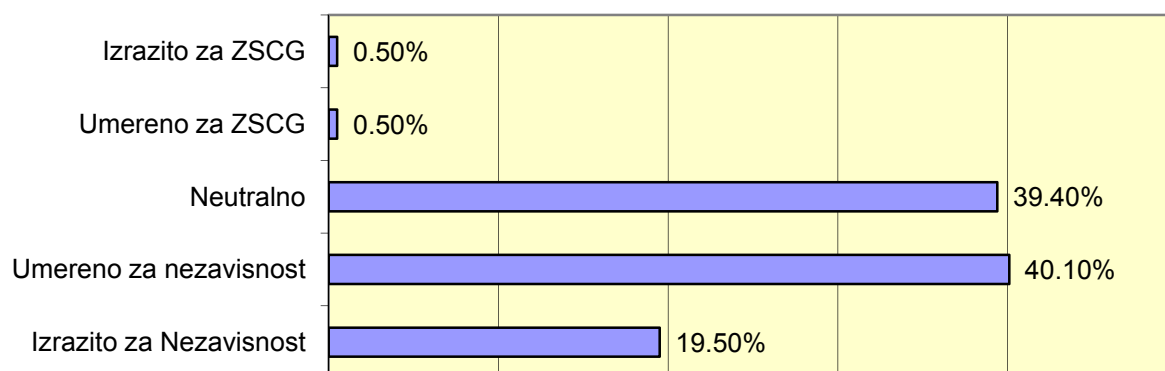

ANALIZA INFORMATIVNO-POLITIČKOG PROGRAMA NA TV STANICAMA

Kao poseban segment TV programa u okviru monitoringa medija analiziran je informativno-politički program na svim TV stanicama, a ovo zbog značaja ovog tipa programa za političke procese. **U ovom pogledu izmerili smo najozbiljnije disbalanse u pogledu preferiranja neke od opcija gotovo na svim TV stanicama.**

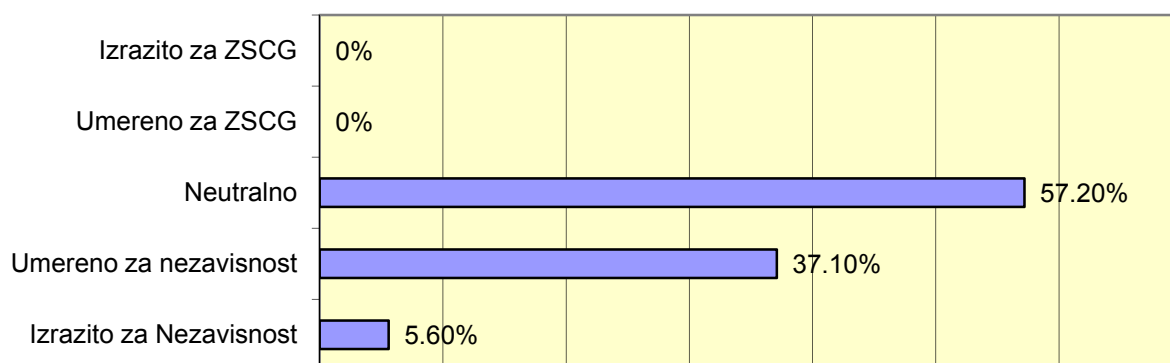
Najveći disbalans u analizi informativno-političkog programa smo izmerili kada je reč o TVCG1. Naime, gotovo 1/5 sadržaja informativno-političkog programa na ovoj televiziji bilo je izrazito za nezavisnost uz preko 40% emisija koje su bile umereno u korist suverenista. Sa druge strane samo 1% (po 0.5) informativno-političkih emisija bilo je u korist unionističkog bloka. Neutralnih sadržaja u ovoj kategoriji emisija na TVCG1 bilo je 39.4%.

TVCG1

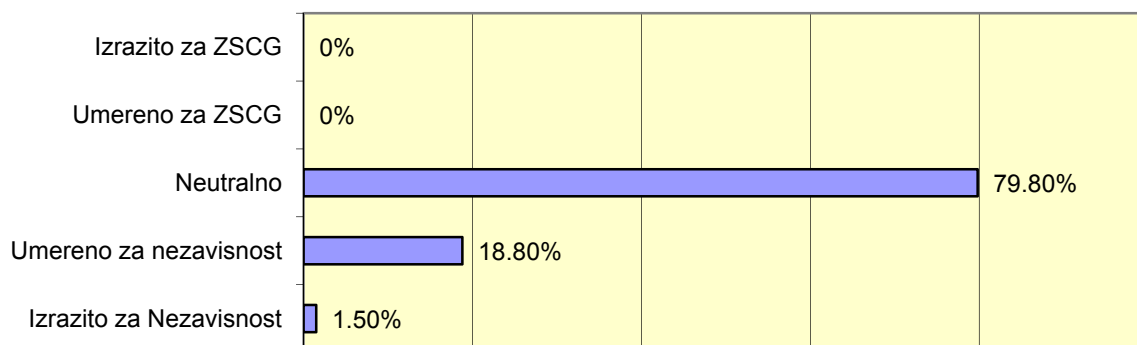
Takođe, i TV CG2 je u okviru informativno-političkog programa dala ozbiljnu prednost opciji za crnogorsku nezavisnost. Ono što je za TVCG2 u ovom pogledu interesantno jeste činjenica da **niti jedna jedina političko-informativna emisija nije bila u korist opcije za državnu Zajednicu**. Sa druge strane, uz 57.2% neutralnih sadržaja u ovoj kategoriji, 5.6% je bilo izrazito za nezavisnost uz 37.1% onih koji su bili umereno za nezavisnost.

TVCG 2

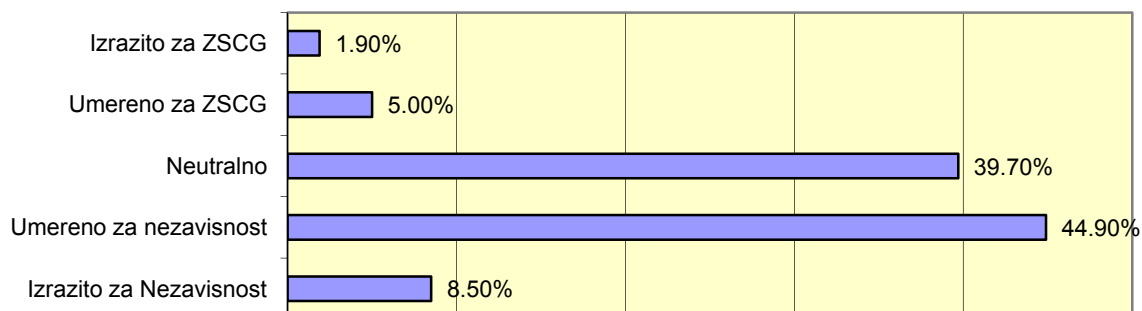
I TV MBC, kao i u slučaju drugog programa državne televizije, nije imala niti jednu jedinu informativno-političku emisiju koja je bila usmerena u korist bloka za državnu Zajednicu. Drugim rečima, **nema sumnje da je TV MBC značajno favorizovala opciju za državnu nezavisnost kada je o ovom segmentu programa reč**. Ono što na neki način 'ublažava' pomenutu disproporciju jeste činjenica da je na ovoj TV stanici gotovo 80% sadržaja neutralno po svom karakteru. Međutim, ostaje podatak da je 18.8% informativno-političkih emisija na ovoj stanici bilo umereno za nezavisnost uz 1.5% onih koji su bile izrazito za ovu opciju.

MBC

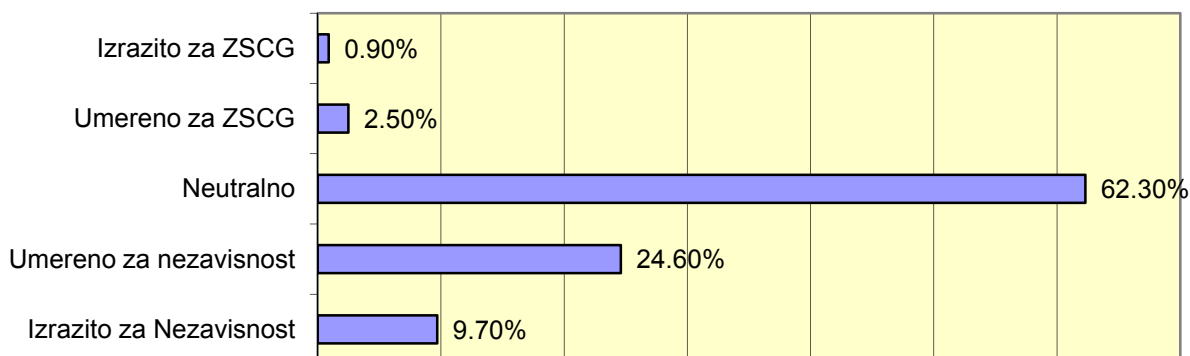
Iako i u svom informativno-političkom programu **TV IN prednost daje bloku za nezavisnost**, merenjem smo utvrdili da je komparativno ova stanica uspostavila najbolji balans između dve državne opcije. Prednost o kojoj je reč ogleda se u činjenici da je na ovoj TV stanici 44.9% informativno-političkih emisija bilo umereno za nezavisnost, uz 8.5% koje su izrazito preferirale ovu opciju. Sa druge strane 5% programa u ovoj kategoriji bilo je umereno za Zajednicu i 1.9% onih koje su izrazito za SCG. Neutralnih sadržaja u ovoj kategoriji u odnosu na ostale televizije bilo je najmanje (38.7%).

TV IN

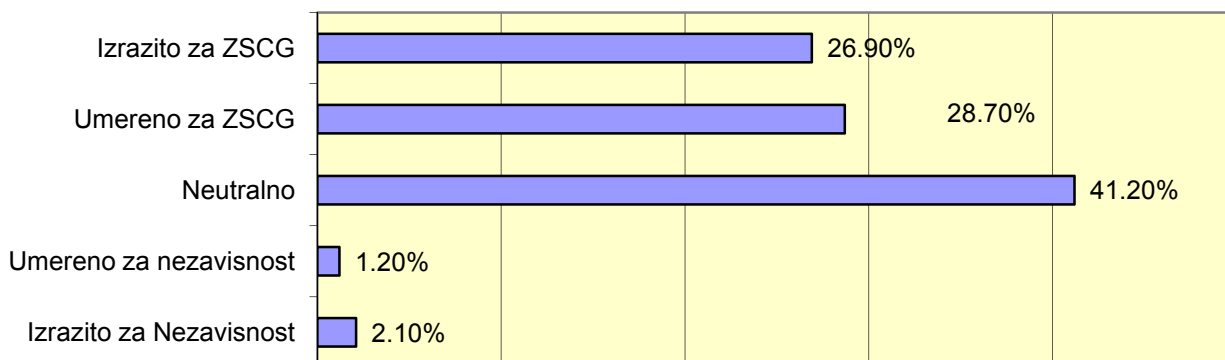
Analizirajući **informativno-politički program TV Montene, možemo zaključiti da je i ova TV stanica dala prednost opciji za nezavisnu Crnu Goru**. Uz preko 62% neutralnih emisija, gotovo 1/5 informativno-političkog programa ove televizije bilo je umereno za nezavisnost uz 9.7% onih koje su izrazito za ovu opciju. Sa druge strane, samo 2.5% emisija u ovoj kategoriji je bilo umereno za Zajednicu uz 0.9% onih koje su izrazito za ovu opciju.

MONTENA

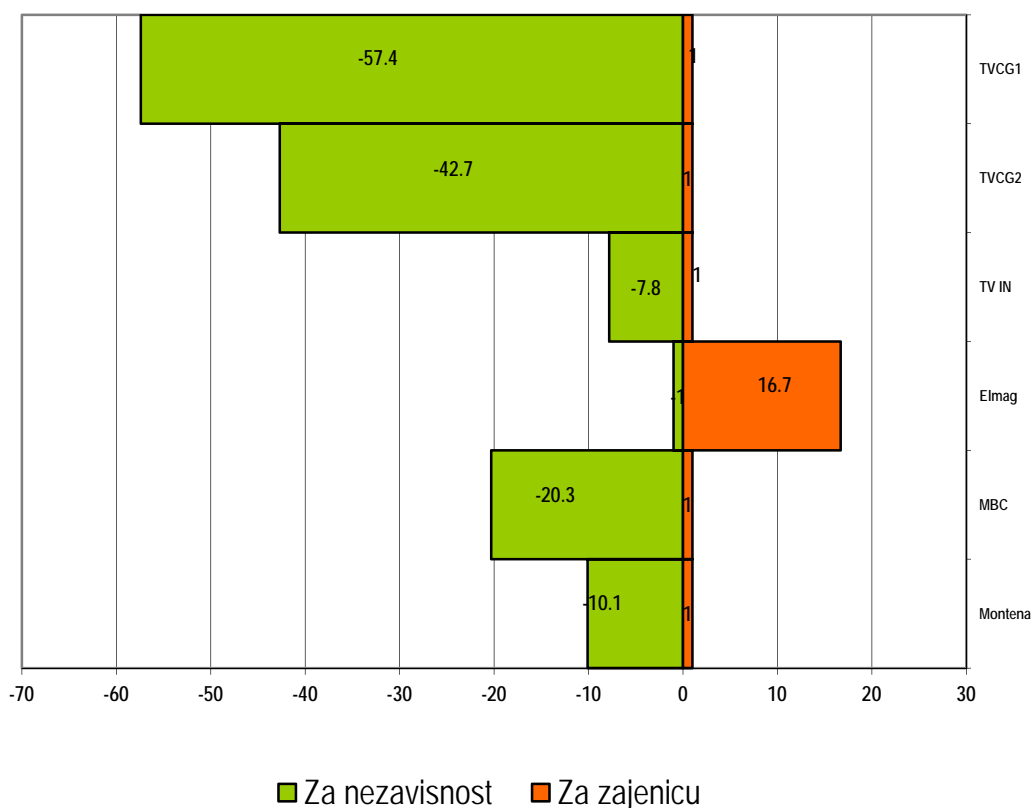
Konačno, **ELMAG je jedina TV stanica čiji je informativno-politički program favorizovao opciju za državnu Zajednicu.** Merenja pokazuju da je 26.9% informativno-političkih emisija na ovoj televiziji izrazito bilo u korist Zajednice, uz 28.7% emisija koje su umereno favorizovale ovu opciju (kumulativno preko 55%). Sa druge strane, samo 3.3% emisija je bilo u korist crnogorske nezavisnosti (2.1% - izrazito i 1.2% umereno). Neutralnih emisija bilo je 41.2%.

ELMAG

Indexi ubedljivo pokazuju trendove koje smo utvrdili i gore pojedinačno obrazložili. Odnos na TVCG 1 je 1 : 57.4 u korist nezavisnosti, ili drugim rečima, ova stanica je u informativno-političkom programu favorizovala crnogorsku nezavisnost 57 puta više u odnosu na državnu Zajednicu. Ovaj odnos je jako disproporcionalan i kada je reč o TVCG 2 (1 : 42.7). Sledi MBC sa odnosom 1 : 20.3, pa ELMAG 1 : 16.7, ali u korist Zajednice. U korist nezavisnosti takođe su bili i Montena (1 : 10.1) i TV IN koji komparativno, kao što je rečeno, ipak ima najbolji odnos između opcija (1 : 7.8)

linofrmativno-politicki program na TV - indeks

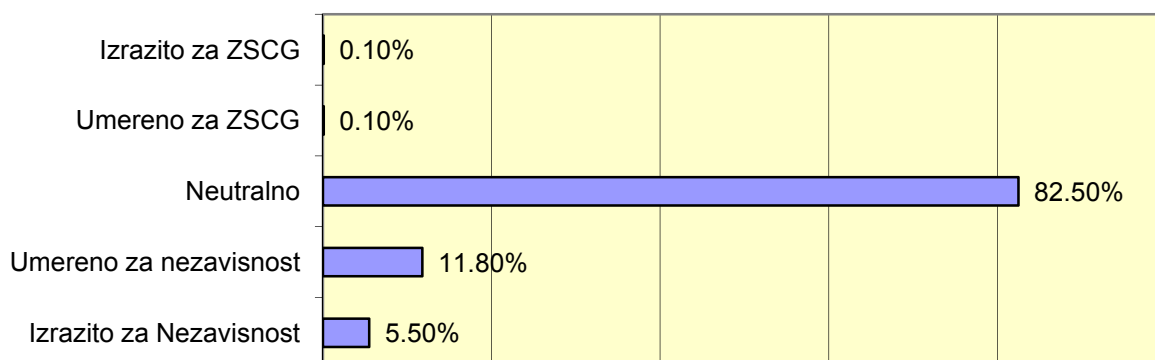

ANALIZA CELODNEVNOG PROGRAMA NA TV STANICAMA

Monitoring koji samo realizovali baziran je i na analizi celodnevnog programa na svim TV stanicama, tačnije u periodu od 12h – 24h. Ukoliko se pogledaju analizirane vrednosti, najpre se može reći da je **najveći deo programa na svim TV stanicama bio neutralan**, tačnije, TV stanice se najvećim delom uopšte nisu bavile referendumom. Tako se procenat neutralnih sadržaja kreće od 82.5% u slučaju TVCG1 do 94.9% u slučaju MBC.

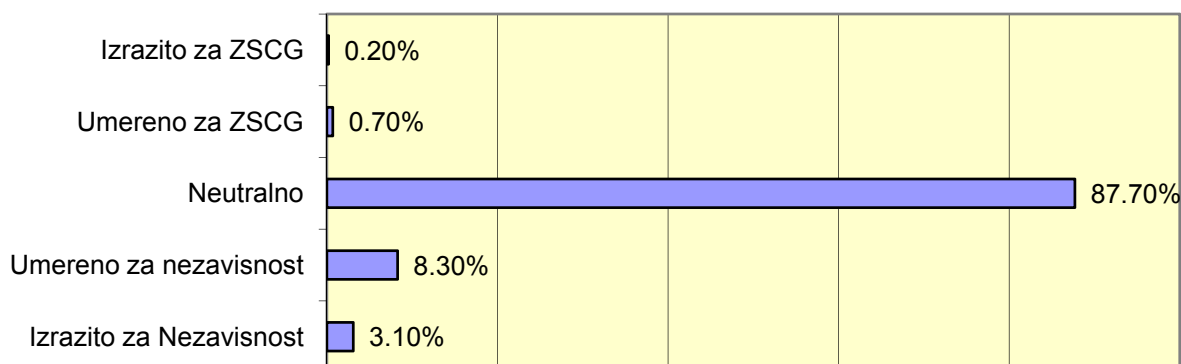
Komparativno, **najveću prednost bloku za nezavisnosti dala je TVCG1**, koja je 11.8% celokupnog programa imala emisije koje su umereno za crnogorsku nezavisnost, uz 5.5% emisija koje su bile izrazito za ovu opciju. Sa druge strane u korist bloka za ZSCG bilo je samo 0.2% programa, podjednako distribuiranih u oba modaliteta (umereno i izrazito). Neutralnih sadržaja bilo je 82.4%.

TVCG 1

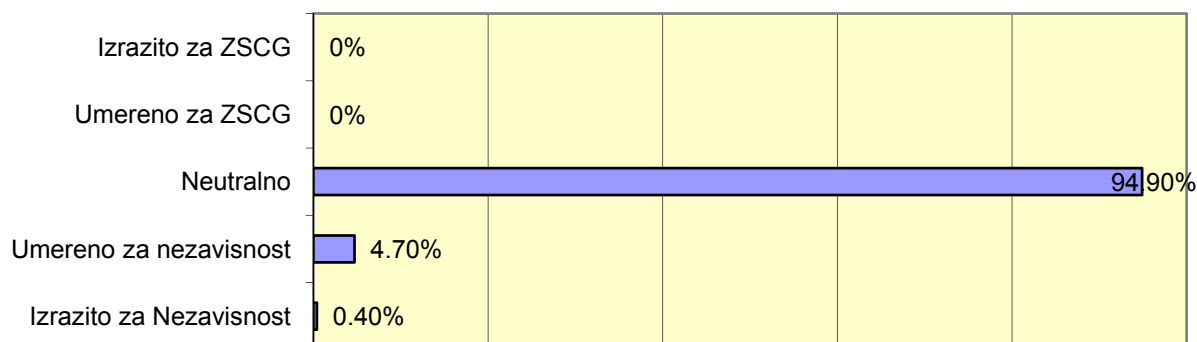
TV MONTENA je u 8.3% emisija svog programa umereno favorizovala crnogorsku nezavisnost uz 3.1% programa koji je bio izrazito u korist ove opcije. Sa druge strane, samo 0.7% programa je bio umereno u korist bloka za ZSCG uz 0.2% programa koji je bio izrazito za Zajednicu. Neutralno je bilo 87.7% programa. Dakle, sve u svemu, može se reći da je **MONTENA u okviru celodnevnog programa prednost dala bloku za crnogorsku nezavisnost.**

MONTENA

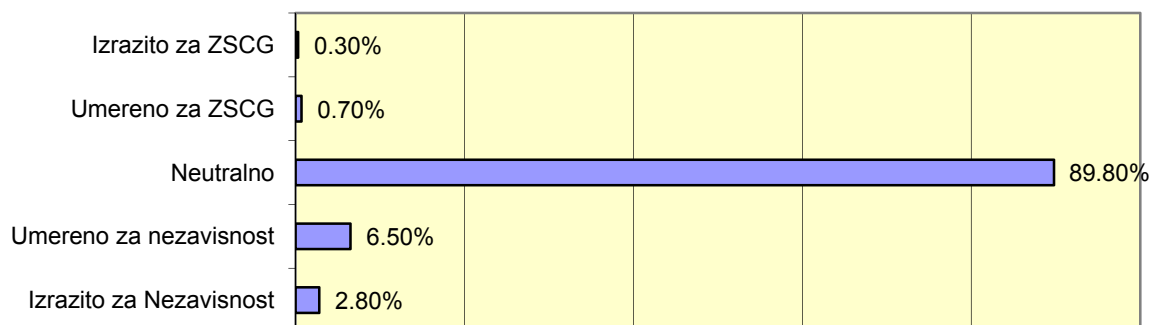
TV MBC nije imala niti jednu jedinu emisiju u korist bloka za ZSCG i ovaj podatak jasno govori o orijentaciji ove stanice. Međutim, sa druge strane **ova stanica je imala najveći procenat neutralnih sadržaja** (gotovo 95%). Umereno za nezavisnost bilo je 4.7%% programa na ovoj TV stanici dok je izrazito za ovu opciju bilo samo 0.4% programa.

MBC

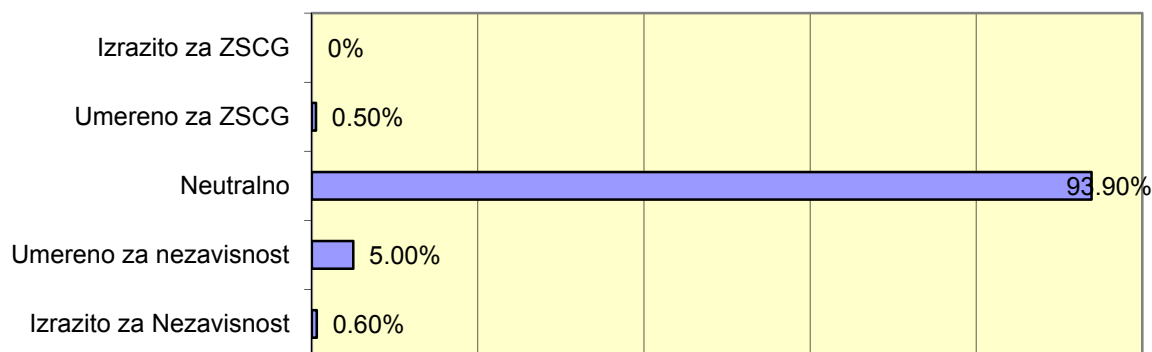
TV IN je u 6.5% svojih emisija umereno favorizovao blok za nezavisnost, uz 2.8% programa koji je bio izrazito za ovu opciju. Sa druge strane samo 1% programa je bilo korist bloka za Zajednicu i to 0.7 – umereno i 0.3 – izrazito. Netralnih sadržaja, koji svakako dominiraju bilo gotovo 90%. Prema tome i **TV in je prednost u svom celodnevnom programu dao bloku za crnogorsku nezavisnost.**

TV IN

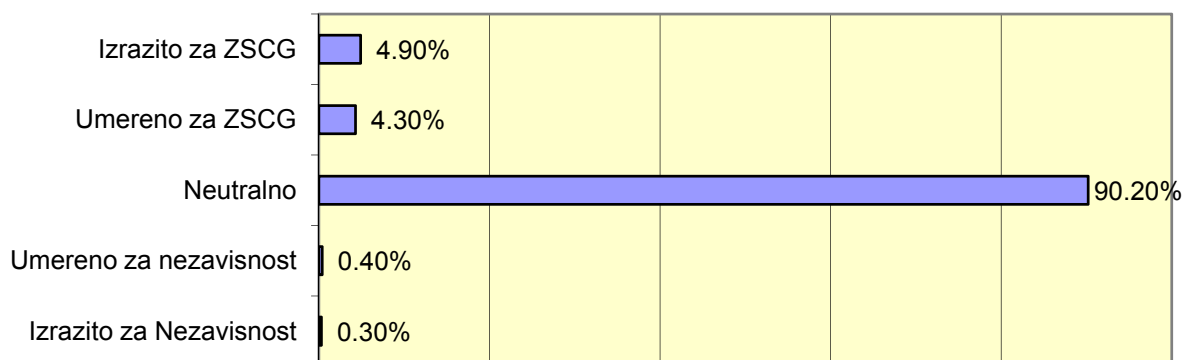
TVCG2 je u najvećem delu svoga programa bila neutralna (gotovo 94%). Od malog broja sadržaja, **prednost je data bloku za nezavisnost** obzirom da je 5.0% programa bilo umereno u korist nezavisnosti uz simboličnih 0.6% sadržaja koji su bili izrazito za nezavisnost. Međutim, sa druge strane za zajednicu bilo je ukupno samo 0.5% programa i to samo u modalitetu umereno.

TVCG 2

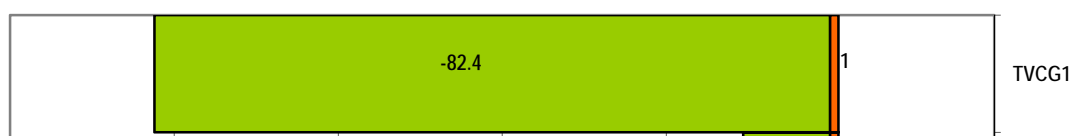
Konačno, **ELMAG u okviru celodnevnog programa favorizovao blok za državnu Zajednicu**. Komparativno, 9.2% programa bilo je u korist bloka za Zajednicu i to 4.3% programa koji su umereno za ovu opciju uz 4.9 izrazitih sadržaja. Sa druge strane za nezavisnost je bilo kumulativno samo 0.7% programa, od toga 0.4% umereno i 0.3% izrazito.

ELMAG

Analizirajući celodnevni program indexne vrednosti jasno pokatuju sve disbalanse o kojima smo govorili u prethodnim redovima. Najveću prednost bloku za nezavisnost dala je TVCG1 (1 : 82.4), a zatim sledi ELMAG (1 : 14.1) ali ovog puta u korist bloka za državu Zajednicu. Na trećem mestu je MONTENA (1 : 12.6) u korist nezavisnosti a sasvim blizu su TV CG 2 (1 : 10.6) i TV IN (1 : 10.3). Konačno, iako u svom programu MBC televizija nije imala niti jednu emisiju u korist državne Zajednice, u analizi celodnevnog programa, paradoksalno, upravo kod ove TV stanice beležimo najbolji balans (1 : 5.1 u korist nezavisnosti), a ovo zbog toga što je ova TV stanica imala najveću količinu neutralnog programa.

Celodnevni program na TV - indeks

UMESTO ZAKLJUČKA

Monitoring medija u toku referendumske kampanje je svakako predstavljao jedan složen i obiman zadatak, a svakako i politički osjetljiv obzirom na značaj pitanja državnog statusa Crne Gore. U tom smislu, metodologija koja je sprovedena je imala za cilj da na što bolji, precizniji i adekvatniji način izmeri u stepen u kome su se mediji zalagali za jednu li drugu opciju, odnosno stepen u kome su bili neutralni. Na osnovu svih izvedenih analiza, **može se reći da je blok za crnogorsku nezavisnost imao prednost u medijima.** Ovo posebno važi kada je reč o elektronskim medijima, gde je ta prednost izrazita. Sa izuzetkom ELMAG televizije, sve ostale stanice su u većoj ili manjoj meri pružale podršku crnogorskoj nezavisnosti.

Međutim, **takođe se mora imati u vidu da su sve televizije uložile napor da budu neutralne,** a ovo se najbolje može videti preko količine sadržaja koji je neutralan po svom karakteru. Dakle, svi disbalansi koje smo izmerili moraju se posmatrati u konstelaciji sa dominacijom neutralnih sadržaja, ili drugim rečima, **ove disproporcije nisu bile takve da na jedan neumeren i nametljiv način 'bombarduju' građane favorizovanjem jedne od dve opcije koje su učestvovale u referendumskoj utakmici.** Problem je, međutim, izraženiji

kada je reč o državnoj televiziji, obzirom da je ova stanica kao javni servis imala obavezu da uspostavi balans između dve državne opcije. U slučaju ostalih televizija, ova obaveza nije postojala, tako da bi svaka kritika bila neumesna.

Analizirajući dnevnu štampu, takođe, je kumulativno **prednost imao blok za crnogorsku nezavisnost**. Međutim, ovaj podatak je značajno ublažen činjenicom da je DAN kao drugi najčitaniji dnevnik u Crnoj Gori izrazito podržavao blok za državnu Zajednicu. Sa druge strane dnevna novina koja je gotovo u istoj meri bila izrazito za nezavisnost (Republika) je kao značajno manje tiražna novina imala i manji uticaj na javnost. Iskreno, ove dve novine, koje su blago rečeno bile neumerene u favorizovanju jedne odnosno druge opcije, više su ližile na političke pamflete suprotstavljenih političkih opcija, nego li na ozbiljne novine. Dalje, interesantno je da su **Vijesti, iako nisu imale obavezu da budu neutralne pošto nisu javni servis, imale najbolji balans u predstavljanju obe opcije**. Drugim rečima, može se reći da su ove dnevne novine 'blago' favorizovale opciju za nezavisnost, ali uz konstataciju da je i suprotna opcija dobila sasvim primereno mesto u sadržajima ovog dnevnika. Pobjedi u ovom pogledu, takođe, možemo uputiti kritiku obzirom da je reč o javnom servisu, a analiza je pokazala da je ovaj dnevnik značajno favorizovao blok za crnogorsku nezavisnost.

Referendum je završen i Crna Gora je postala nezavisna država. Rezultati referenduma jasno pokazuju da je ubedljiva većina u Crnoj Gori bila za nezavisnu državu. Da li je ovaj rezultat ostvaren uz pomoć medija koji su podržavali nezavisnost, ili su pak mediji jednostavno pratili većinsku volju naroda nije moguće odgovoriti. Bilo kako bilo, komparativno, mediji u Crnoj Gori nisu ni bolji ni gori u odnosu na iskustva zemalja u regionu. Slučaj Italije, kao skorašnji, ili Srbije, zemlje koja je do skora bila u zajednici sa Crnom Gorom, zatim Hrvatske i Makedonije pokazuju da su javni servisi uvek naklonjeni političkoj opciji koju preferira vlast. Prema tome, osudi javnih servisa u Crnoj Gori nema mesta. Što se privatnih medija tiče, kao takvi, oni su imali pravo da favorizuju koga god hoće i u meri u kojima im odgovara. Kao važno iskustvo iz ovog procesa možemo podvući činjenicu, da čitanost/gledanost pre zavisi od 'mere' koju jedan medij ima u odnosu na stvarnost. Drugim rečima, nekontrolisano favorizovanje bilo koje opcije nanosi štetu kako nekom nediju tako i ociji koju podržava. Slučaj Vijesti ovo najbolje pokazuje. Na ovom iskustvu najbolji savet za sve medije u Crnoj Gori bio bi da odnos između različitih političkih snaga mediji ne posmatraju kao funkciju favorizovanja jedne od opcija, već kao funkciju sistematskog i objektivnog informisanja javnosti koja je uvek u službi čitavog društva i svih njegovih građana.

L I T E R A T U R A

1. Achinstein, P. *The Nature of Explanation*, New York and Oxford: Oxford University Press, 1983.
2. Albert, H. *Treatise on Critical Reason*, Princeton: Princeton University Press, 1985
3. Alston, W. *Epistemic Justification. Essays in the Theory of Knowledge*. Ithaca: Cornell University Press, 1989
4. Alston, W. *Perceiving God: The Epistemology of Religious Experience*, Ithaca: Cornell University Press, 1991
5. Alston, W. *The Reliability of Sense Perception*, Ithaca: Cornell University Press, 1993
6. Achinstein, P. *The Nature of Explanation*. New York and Oxford: Oxford University Press, 1983.
7. Armstrong, D. M. *Belief, Truth and Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
8. Audi, R. *Epistemology*, Routledge, London, 1998
9. Ayer, A. J. *Language, Truth and Logic*. New York: Dover Publications, 1952.
10. Ayers, M. *Locke, v. I. Epistemology*, Routledge, London, 1991
11. Barnes, B., D. Bloor, and J. Henry. *Scientific Knowledge*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996
12. Boghossian, Paul A. "Knowledge, A Priori." U knjizi: *Encyclopedia of Philosophy Supplement*. izdao Donald M. Borchert. New York: Simon & Schuster Macmillan, 1996.
13. Bonjour, L. *In Defense of Pure Reason*, Cambridge University Press. Cambridge, 1998
14. Bonjour, L. *The Structure of Empirical Knowledge*. Cambridge: Harvard University Press, 1985.
15. Bromberger, S. *On What We Know We Don't Know*. Chicago: University of Chicago Press, 1992
16. Brown, H. *Rationality*. London: Routledge, 1988
17. Burge, T. *Reason and the First Person* u knjizi Wright, C., Smith, B:C. and Macdonald, C. (Eds.), *Knowing Our Own Minds*, Clarendon Press, Oxford, 1998
18. Butchvarov, P. *The Concept of Knowledge*. Evanston: Northwestern University Press, 1970

19. Casullo, A. *A Priori Justification*. New York: Oxford University Press
20. Cavalli-Sforza, L. L., & Feldman, M. W. *Cultural transmission and evolution: A quantitative approach*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981
21. Coffa, J. A. *The Semantic Tradition from Kant to Carnap: To the Vienna Station*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
22. Davidson, D. *The Myth of the Subjectiv*, u knjizi Krausz, M. (ed.). *Relativism: Interpretation and Confrontation*, Notre Dame: Notre Dame University Press, 1989.
23. Descartes, R. *Rasprava o metodi*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1951.
24. Donnellan, K. S. *The Contingent A Priori and Rigid Designators*. U knjizi *Contemporary Perspectives on the Philosophy of Language*. izdao P. French et al. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1979.
25. Donnellan, K. S. *Kripke and Putnam on Natural Kind Terms*, U knjizi *Knowledge and Mind*. Izdao: C. Ginet and S. Shoemaker. Oxford: Oxford University Press, 1983.
26. Dretske, F. *Knowledge and the Flow of Information*. Cambridge: MIT Press, 1981
27. Dummett, M. *Frege, Philosophy of Language*, Duckworth, London, 1973
28. Feurabend, P. *Protiv metode*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.
29. Field, Hartry. *Realism, Mathematics and Modality*. Oxford: Blackwell, 1989.
30. Gadamer, H.G. *Istina i metoda*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.b mn
31. Goldman, A. *A Priori Warrant and Naturalistic Epistemology*, u knjizi *Philosophical Perspectives*, No. 13, *Epistemology*, Blackwell, Oxford, 1999
32. Goldman, A. I. *Epistemology and Cognition*. Cambridge: Harvard University Press, 1986.
33. Habermans, J. *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd, 1975.
34. Hale, B. *Abstract Objects*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.
35. Hume, D. *Istraživanje o ljudskom razumu*, Naprijed, Zagreb, 1988.
36. Hempel, Carl G., and Paul Oppenheim. *Studies in the Logic of Explanation* (1948), *Philosophy of Science* 15: 135-175. Preštampano u: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays*, 245-295. New York: The Free Press, 1965.
37. Jackson, F. *From Metaphysics to Ethics*, Clarendon Press, Oxford, 1998
38. Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Translated by N. K. Smith. New York: St Martin's Press, 1965.

39. Kelley, D. *The Evidence of the Senses*, Baton Rouge, Louisiana: Louisiana State University Press, 1986
40. Kitcher, P. *The Nature of Mathematical Knowledge*. New York: Oxford University Press, 1983.
41. Koen, M i Nejgel, E. *Uvod u logiku i naučni metod*, Zavod za udžbenike, SR Srbije, Beograd, 1965.
42. Kripke, S. A. *Identity and Necessity*. U knjizi: *Identity and Individuation*, izdao: M. K. Munitz. New York: New York University Press, 1971.
43. Kripke, S. A. *Naming and Necessity*. Cambridge: Harvard University Press, 1980.
44. Lehrer, K. *Theory of Knowledge*. Boulder: Westview Press, 1990
45. Lemmon, E.J. "Upoznavanje sa logikom", Nikšić, 1995.
46. Lewis, D. *On the Plurality of Worlds*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
47. Longino, H. *Science as Social Knowledge*. Princeton: Princeton University Press, 1990
48. Lotar, @.F. *Fenomenologija*, BIGZ, Beograd, 1980.
49. Lumsden, C. J., & Wilson, E. O. *Genes, minds and culture*, Mass, Cambridge: Harvard University Press, 1981
50. Ludlow, P. *Externalism, Self-Knowledge and the Prevalence of Slow Switching*, preštampano u: Ludlow and Martin 1998
51. Maddy, P. *Realism in Mathematics*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
52. Maher, P. *Betting on Theories*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993
53. Majer, B. *Strukturalizam*, Komunist, Beograd, 1976.
54. Marković, M. *Filozofski osnovi nauke*, Beograd, 1981.
55. Merleau-Ponty, M. *Phenomenology of Perception*. C. Smith (Trans).. London : Routledge and Kegan Paul Ltd, 1962
56. Merleau-Ponty, M. *The Visible and the Invisible*. A. Lingis (Trans).. Evanston, Ill. : North-Western University Press, 1968
57. Mićunović, D. *Logika i sociologija*, Filozofske studije, Beograd, 1971.
58. Moser, P. ed. *A Priori Knowledge*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
59. Mozer, C.A. *Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, Kultura, Beograd, 1962.

60. Novaković, S. *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd, bez godine izdanja
61. Robert N. *Philosophical Explanations*. Cambridge: Harvard University Press, 1981
62. Pap, A. *Semantics and Necessary Truth*. New Haven: Yale University Press, 1958.
63. Pavković A. *Svest i saznanje; ogledi iz savremene analitičke filozofije – izbor tekstova*, Nolit, Beograd, 1980.
64. Peacocke, C. *A Study of Concepts*. Cambridge: MIT Press, 1992.
65. Petrović, G. *Engleska empiristička filozofija*, Nakladni Zavod Matice Hrvatske, 1979.
66. Pijaže, @. *Strukturalizam*, BIGZ, Beograd, 1978.
67. Plantinga, A. *Warrant and Proper Function*. New York: Oxford University Press, 1993.
68. Pollock, J. *Contemporary Theories of Knowledge*. Totowa: Rowman and Littlefield, 1986
69. Pollock, John L. *Knowledge and Justification*. Princeton: Princeton University Press, 1974.
70. Putnam, H. *Two Dogmas' Revisited*. U knjizi: *Contemporary Aspects of Philosophy*. izdao: Gilbert Ryle. Stocksfield: Orion Press, 1976.
71. Putnam, H. *Analyticity and Apriority: Beyond Wittgenstein and Quine*. *Midwest Studies in Philosophy* 1979
72. Putnam, H. *Realism and Reason: Philosophical Papers, Vol. 3*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
73. Putnam, H. *Mathematical Necessity Reconsidered*. U knjizi: *On Quine*, izdao: P. Leonardi and M. Santambrogio. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
74. Quine, W. V. *Word and Object*. Cambridge: MIT Press, 1960.
75. Quine, W. V. *Two Dogmas of Empiricism*. U knjizi: *From A Logical Point of View*. Drugo izdanje New York: Harper and Row, 1963.
76. Quine, W. V. *Epistemology Naturalized*. U njegovoj knjizi: *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press, 1969.
77. Quine, W. V. *Truth by Convention*. U njegovoj knjizi: *The Ways of Paradox and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 1976
78. Quine, W. V. *Carnap and Logical Truth*. U njegovoj knjizi: *The Ways of Paradox and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 1976
79. Salmon, Wesley C. *Scientific Explanation and the Causal Structure of the World*. Princeton: Princeton University Press, 1984

80. Salmon, Wesley C., with Richard C. Jeffrey and James G. Greeno. *Statistical Explanation and Statistical Relevance*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1971
81. Sesardić, N. *Filozofija nauke – izbor tekstova*, Nolit, Beograd, bez godine izdanja
82. Shope, Robert K. *The Analysis of Knowing. A Decade of Research*. Princeton: Princeton University Press, 1983
83. Sosa, E. *Knowledge in Perspective. Selected Essays in Epistemology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991
84. Sosa, E. *Minimal Intuition*. U knjizi: *Proceedings of the Notre Dame Intuition Conference*. Edited by M. DePaul and W. Ramsey. Totowa: Rowman & Littlefield, 1997.
85. Swain, M. *Reason and Knowledge*. Ithaca: Cornell University Press, 1981
86. Vajthed, A.N. *Nauka i moderan svet*, Nolit, Beograd, 1976.
87. Warfield, T. *Privileged Self-Knowledge and Externalism are Compatible*. Prerštampano u knjizi: Ludlow and Martin 1998.
88. Wittgenstein, L. *Tractatus Logico-Philosophicus*, Veselin Masleša, Svetlost, Sarajevo, 1987.
89. Zagzebski, L. T. *Virtues of the Mind. An Inquiry Into the Nature of Virtue and the Ethical Foundations of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996